

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

מאמרים

שולמית לב-אלגים "מה זאת אומרת אנחנו משוקמים שלכם? מה אנחנו נכים?" פרויקט שיקום שכונות מהמבט "מלמטה" של התיאטרון הקהילתי

נורית אלפסי ערים יצירתיות: ירושלים, תל אביב והכלכלה החדשה

עליזה צ. לויין גירושין בישראל: היבטים דמוגרפים - חברתיים

גלית אהרון אי-שוויון במשק הבית: תלות כלכלית של נשים נשואות בישראל לאורך זמן

לימור סמימיאן-דרש אלימות שליטה והנאה: היצירה הגופנית המתחדשת

רבקה ריב"ק דברי פתיחה

תמר כתריאל החיפוש אחר דיאלוג אותנטי: מבט מכאן

דבורה גולדן על כוחה האפשרי של המילה

יורם ס. כרמלי בין ביקורת למחויבות: על Dialogic Moments מאת תמר כתריאל

רגעים דיאלוגיים
רב שיח

ביקורת ספרות

תשס"ז, 2006

כרך ה, מס' 1

הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

יוצא לאור מטעם החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב
בתמיכת המכון למחקר חברתי ליד החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה
המכון לחקר החברה והכלכלה על-שם דוד הורוביץ
האגודה הסוציולוגית הישראלית

עורכת: חיה שטייר

עורכות מדור ספרים: תמר ברקאי ועמית קפלן

חברי המערכת:

יעל אנוך, אבישי ארליך, אורי בן-אליעזר, נחמן בן-יהודה,
עפרה גולדשטיין-גדעוני, נסים מזרחי, אדריאנה קמפ, גיורא רהב, יוסי שביט

רכזות המערכת:

תמי לכיא ושהם דרורי

הוועדה המייעצת:

ישראל:

ש' נ' אייזנשטדט, איל בן-ארי, ניצה ינאי, אריק כהן, תמר כתריאל,
בלהה מנהיים, סמי סמוחה, חוה עציוני-הלוי, ברוך קימרינג,
ורד קראוס, מוטי רגב
חו"ל:

Liah Greenfeld (USA), Charles Kadushin (USA), Pnina Lahav (USA),
David Nelken (Italy), Adam B. Seligman (USA), Gershon Shafir (USA),
Seymour Spilerman (USA), Shmuel Trigano (France), Amiram D. Vinokur (USA)

כתובת המערכת:

סוציולוגיה ישראלית, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה,
אוניברסיטת תל-אביב, טל' 03-6408964, פקס' 03-6409215,
דואר אלקטרוני socis@post.tau.ac.il

ניתן לרכוש את כתב-העת ולהירשם כמנוי בהוצאת רמות,
רחוב חיים לבנון 32, תל-אביב 69975, טל': 03-6403419.

הפקה: איה דראל

עריכה לשונית: אלה גולן וכנרת יפרח-סרבניק

סדר ועימוד: טל פוקרד-צ'אל

© כל הזכויות שמורות

הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב, 2006

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

כרך ח

חוברת מס' 1

תשס"ז—2006

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה
הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון
אוניברסיטת תל-אביב
הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב

סוציולוגיה ישראלית

מטרת כתב־העת לשמש במה למחקרים המנהלים שיח עם עבודות מחקר מתקדמות בסוציולוגיה העולמית תוך הפניית מבט לישראל כמקום ולחומרים מקומיים. המערכת מזמינה מאמרים מדעיים ממגוון של מתודולוגיות וגישות תיאורטיות שמשקפות את הפלורליזם של הסוציולוגיה; מסות ודיונים בנושאים מרכזיים העומדים על סדר־היום הסוציולוגי, תוך שימת דגש במציאות הישראלית; וכן תגובות על מאמרים שהתפרסמו בחוברות קודמות.

המערכת תשקול לפרסם רק מאמרים מקוריים שטרם פורסמו (בעברית או בכל שפה אחרת).

מאמרים שיתקבלו במערכת כתב־העת יעברו שיפוט אקדמי אנונימי על־ידי קוראים־מומחים.

כתב־העת סוציולוגיה ישראלית מופיע פעמיים בשנה.

הנחיות למחברים:

- יש להגיש את החומר בשלושה עותקים מודפסים ברווח כפול ולשלוח גרסה אלקטרונית של המאמר לכתובת: socis@post.tau.ac.il, או - ניתן להגיש מאמר דרך אתר האינטרנט של כתב־העת בכתובת <http://www.socis.tau.ac.il>.
- היקף מאמר לא יעלה על 9,000 מילה. המאמר יכול הערות־שוליים, רשימת מקורות מלאה ותקציר בן כ־100-120 מילים בעברית ובאנגלית. טבלאות וגרפים יש להגיש מוכנים להדפסה, כולל סימון בגוף המאמר היכן יש למקמם.
- המאמר (ללא שם המחבר) ילווה בעמוד שער ובו: כותרת המאמר בעברית ובאנגלית, שם המחבר/ת, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל, ושיוך אקדמי/מקצועי של הכותב/ת.
- הצגת ההפניות הביבליוגרפיות והרשימה הביבליוגרפית תיעשה על־פי החוברת האחרונה של סוציולוגיה ישראלית.
- כתב־היד חייב להיות בעברית. כתב־ייד באנגלית יישקלו רק במקרים יוצאי דופן. אם כתב־היד יאושר לפרסום, יהיה על המחבר/ת לדאוג לגרסה העברית.
- טיוטת דפוס תועבר להגהה למחברים לפני הפרסום.

המערכת אינה מחזירה כתב־ייד.

תוכן העניינים

5	דבר העורכת
	מאמרים
	שולמית לב-אלג'ם "מה זאת אומרת אנחנו משוקמים שלכם? מה אנחנו נכים?" פרויקט שיקום שכונות מהמבט "מלמטה" של התיאטרון הקהילתי
7
29	נורית אלפסי ערים יצירתיות: ירושלים, תל אביב והכלכלה החדשה
65	עליזה צ. לוי גירושין בישראל: היבטים דמוגרפים - חברתיים
	גלית אהרון אי-שוויון במשק הבית: תלות כלכלית של נשים נשואות בישראל לאורך זמן
87
113	לימור סמימאן-דרש אלימות שליטה והנאה: היצירה הגופנית המתחדשת
	רגעים דיאלוגיים - רב שיח
139	רבקה ריב"ק דברי פתיחה
140	תמר כתריאל החיפוש אחר דיאלוג אותנטי: מבט מכאן
142	דבורה גולדן על כוחה האפשרי של המילה
	יורם ס. כרמלי בין ביקורת למחויבות: על Dialogic Moments
146 מאת תמר כתריאל
	ביקורת ספרות
	מיכאל שלו על:
	Class Mobility Trends in Israeli Society, 1974-1991
153 Meir Yaish
	דבורה קלקין - פישמן על:
	תמורות בחינוך - קווים למדיניות החינוך בישראל לשנות האלפיים
157 יובל דרור, דוד גבו ורנה שפירא (עורכים)
	אורית איכילוב על:
	אי שיוויון בחינוך
161 דפנה גולן-עגנון
	תמר הורוביץ על:
	Ideology, Policy, and Practice: Education for Immigrants and Minorities in Israel Today
164 דבורה קלקין פישמן

168	נויה רימלט על: שאלה של כבוד אורית קמיר
174	הדר אבירם על: Courting Conflict: The Israeli Military Court System in the West Bank and Gaza Lisa Hajjar
178	הנרייט דהאן-כלב על: קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי יהודה שנהב (עורך)
182	יפעת וייס על: Constructing a Sense of Place: Architecture and the Zionist Discourse Haim Yacobi (Ed.)
185	סטיוארט כהן על: The Israel Defense Force and the Foundation of Israel - Utopia in Uniform Ze'ev Drory
188	נסים ליאון על: שושביני הקדושים - חולמים מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל יורם בילו
191	יעל קשת על: Negotiating the Holistic Turn: The Domestication of Alternative Medicine Judith Fadlon
194	תמר כתיאל על: סוף הסיפור: משמעות, זהות, זקנה טובה גמליאל
201	תקצירים באנגלית

קול קורא

להגשת פאפרים בנושא: סוציולוגיה של הגוף, פיניות ורבייה

כתב-העת סוציולוגיה ישראלית מתכוון להקדיש גיליון מיוחד לנושאים סוציולוגיה של הגוף, מיניות ורבייה, שנהפכו בשנים האחרונות לנושאים מרכזיים ומתפתחים בסוציולוגיה

הנכם מוזמנים להגיש למערכת של כתב-העת כתבי-יד מקוריים, העוסקים בהיבטים שונים של הנושאים הללו, כגון: הגוף בחקיקה בישראל; תרבות הגוף; משטרי גוף; הגוף במרחב הציבורי והפרטי; הגוף המפורק והגוף המורכב; הגוף "החסר"; זהות וגוף; גוף ותקשורת; גבולות הגוף וזכויות; מיניות וקטגוריות חברתיות; פוסט-מודרניות, מיניות ורבייה; פוסט-מודרניות והגוף של "האחר/ת".

עורכת הגיליון המיוחד: ד"ר דלילה אמיר.

יש לשלוח את כתבי-היד למערכת כתב-העת. הוראות להגשת המאמרים אפשר למצוא בהוראות הכלליות באתר האינטרנט של כתב-העת:

<http://www.socis.tau.ac.il>

הנחיות כלליות להגשת המאמרים:

- יש להגיש את החומר בשלושה עותקים מודפסים ברווח כפול. כמו-כן, יש לשלוח גרסה אלקטרונית של המאמר לכתובת socis@post.tau.ac.il או באמצעות אתר האינטרנט של כתב-העת: <http://www.socis.tau.ac.il>
- היקף המאמר לא יעלה על 9000 מילה. המאמר יכלול הערות שוליים, רשימת מקורות מלאה (על-פי כללי המקורות כפי שהם מופיעים בחוברת האחרונה של סוציולוגיה ישראלית) ותקצירים שהיקפם 100-120 מילים בעברית ובאנגלית.
- המאמר יוגש בלי שם המחבר/ת, אך ילווה בעמוד שער, שבו יצוינו פרטים אישיים של מחבר/ת המאמר (שם, כתובת, טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי/ מקצועי של המחבר/ת).

נא לשלוח את המאמרים למערכת סוציולוגיה ישראלית לכתובת:

כתב-העת סוציולוגיה ישראלית

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

הפקולטה למדעי החברה,

אוניברסיטת תל אביב

ת"ד 39040, תל-אביב 61390

המועד האחרון להגשת כתבי-היד: 1 בדצמבר, 2006.

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

Israeli Sociology
A Journal for the Study of Israeli Society

Vol. 8, No. 1

2006

Ramot Publishing – Tel Aviv University

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

Israeli Sociology
A Journal for the Study of Israeli Society

Published by the Department of Sociology and Anthropology, Tel-Aviv University,
funded by the Institute for Social Research, Department of Sociology and Anthropology,
The David Horowitz Institute for Social and Economic Research
Israeli Sociological Society

Editor: **Haya Steir**

Book Review Editors: **Tamar Barkay & Amit Kaplan**

Board Members:

**Uri Ben-Eliezer, Nachman Ben-Yehouda, Yael Enoch, Avishai Erlich,
Ofra Goldstein-Gideoni, Adriana Kemp, Nisim Mizrachi, Giora Rahav,
Yossi Shavit**

Editorial Assistants:

Tami Lavie & Shoham Drori

Advisory Committee:

Israel:

Eyal Ben-Ari, Erik Cohen, S.N. Eisenstadt,
Eva Etzioni-Halevy, Tamar Katriel, Baruch Kimmerling, Vered Kraus,
Bilha Mannheim, Motty Regev, Sammy Smootha, Niza Yanay

Abroad:

Liah Greenfeld (USA), Charles Kadushin (USA), Pnina Lahav (USA), David Nelken (Italy),
Adam B. Seligman (USA), Gershon Shafir (USA), Seymour Spilerman (USA), Shmuel Trigano
(France), Amiram D. Vinokur (USA)

Address for manuscripts:

Israeli Sociology – A Journal for the Study of Israeli Society
Department of Sociology and Anthropology, the Gershon H. Gordon Faculty of Social Science
Tel Aviv University 69978; Tel. 972-3-6408964; Fax. 972-3-6409215
e-mail: socis@post.tau.ac.il

Address for ordering information and subscription:

Ramot Publishing – Tel Aviv University
32 Levanon Street, Tel Aviv 69975, Israel

Production: Aya Darel

Language Editors: Ella Golan & Kinneret Yifrach-Srebnik

Composition: Tal Pockard Tsalel

© Copyrights

Ramot Publishing – Tel Aviv University, 2006

Israeli Sociology
A Journal for the Study of
Israeli Society

Vol. 8, No. 1
2006

**Department of Sociology and Anthropology,
the Gershon H. Gordon Faculty of Social Sciences
in conjunction with the Institute for Social Research
Tel Aviv University**

Israeli Sociology

Israeli Sociology serves as a platform for studies working to further the dialogue with advanced research studies in sociology across the world, with a particular focus on Israel and its local materials.

We welcome scientific articles which draw on diverse methodologies and theoretical approaches, and reflect sociology's pluralism. We also invite the submission of theoretical articles; essays and discussions of pivotal issues on the sociological agenda, with an emphasis on the Israeli reality. We are always interested in responses to papers published in previous issues.

Israeli Sociology will only consider original work that has not been published earlier (in Hebrew or in any other language). Manuscripts sent to the journal will be anonymously reviewed by reader-experts.

Israeli Sociology is published twice a year.

Instructions for Authors:

- Manuscripts must be typed and double-spaced. Please submit three copies.
- The manuscript's length should not exceed 9,000 words (including full bibliography, footnotes). All manuscripts should include an abstract in Hebrew and English of approximately 100–120 words. Tables and graphs should be ready for printing, including instructions in the body of the article about where they should be placed.
- The manuscript (without the author's name) must be sent with a first page that indicating the title in Hebrew and English, the author's name, address, phone numbers, e-mail address, and his or her academic/professional affiliation.
- The references in the bibliography, and the bibliography itself should comply with the format of the most recent issue of *Israeli Sociology*.
- The manuscript must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in unusual cases. If the manuscript is accepted for publication, the author must then submit a version in Hebrew.
- Authors will receive a proofread copy of their manuscripts before publication, so that they may check for typographical errors.

Manuscripts are not returned to authors.

CONTENTS

Articles

Shulamith Lev-Aladgem	“What Do You Mean by Rehabilitating Us? Are We Cripples?”: Project Renewal from the Standpoint of Community Theatre	7
Nurit Alfasi	Creative Cities: Jerusalem, Tel Aviv and the New Economy	29
Alisa C. Lewin	Divorce in Israel: A Socio-Demographic Approach	65
Galit Aharon	Inequality in the Family: Married Women’s Economic Dependency in Israel across Time	87
Limor Samimian Darash	Violence, Control and Enjoyment: The Creation of “Terror Soldiers”	113
Discussion – Dialogic Moments		
Rivka Ribak	Opening Words	139
Tamar Katriel	The Quest for Authentic Dialogue	140
Deborah Golden	On the Potential Efficacy of Words	142
Yoram S. Carmeli	Between Critique and Commitment: On Dialogic Moments by Tamar Katriel.....	146
Book Reviews	153

דבר העורכת

בפתח הגיליון החדש ברצוני לברך על הצטרפותן של תמר ברקאי ועמית קפלן למערכת כעורכות מדור הספרים. אני בטוחה כי פעילותן (שאת פירותיה נראה רק בגיליונות הבאים) תוביל לשיפור המדור ותהפוך אותו למעניין יותר. ברכה מיוחדת נשלחת לשהם דרורי, רכות המערכת, לרגל לידת בנה זיו.

בגיליון הנוכחי מוצג מגוון של מאמרים ונושאי דיון סוציולוגיים העוסקים בהיבטים שונים של החברה בישראל. המאמר הפותח מאת שולמית לב-אלג'ם מציג ניתוח של התיאטרון הקהילתי בישראל, שהוקם כחלק ממנגנון הרווחה בישראל של שנות השבעים, בעיקר בשכונות של מזרחים. התיאטרון מומשג כטקסט תרבותי הצומח "מלמטה" ומשקף מורכבות רבה של הסכמה ומחאה המתקיימות זו בצד זו. הניתוח המתמקד בשני אתרים קהילתיים חושף - באמצעות הטקסטים התיאטראליים - את הדיון הנוקב שעורכים השחקנים עם פרויקט שיקום השכונות. דיון זה מדגיש כיצד מחאה ושיתוף פעולה יכולים לעלות בקנה אחד, וכיצד "ביקורת קטנה" משמשת דרך להעצמה ולשינוי חברתי.

נורית אלפסי דנה במאמרה במושג ה"יצירתיות" מזווית שונה לחלוטין - היא מתמקדת בפריסה המרחבית של תעשיות בתחומים המכונים "יצירתיים" כביטוי לתהליכי גלובליזציה שחווה המרחב העירוני בישראל. אלפסי משווה בין תל-אביב ובין ירושלים ומדגישה את העובדה כי תהליכים גלובליים שאמורים היו ליצור האחדה בין המרחבים השונים, מוליכים למעשה לניגודים חריפים ביניהם. כך למשל מוצגת תל-אביב כעיר "גלובלית" שבה מרוכזות תעשיות הידע והטכנולוגיה המאפיינות את העולם התחרותי בעידן הגלובלי, בצד תעשיות יצירתיות הקשורות בתרבות, צרכנות ובילוי. ירושלים, לעומתה, מוצגת כעיר המנסה להידמות לתל-אביב אך בפועל הולכת ומתרחקת ממנה. המחקר דן בהשלכות של תהליכים אלו ובמשמעויות החברתיות והכלכליות שלהם.

שני מאמרים נוספים עוסקים בנושאים הקשורים במשפחה הישראלית ובשינויים שחלים בה. מאמרה של עליזה לוין עוסק בחקר הגורמים הקשורים ביציבות הנישואים בישראל. לוין מתמקדת במיוחד בהשפעת הדמיון החברתי בין בני הזוג - בעיקר מבחינת המוצא, ההשכלה והגיל - על גירושים, ומוצאת כי דמיון, בעיקר מבחינת ארץ המוצא וההשכלה, אכן מחזק את הנישואים. לממצאים אלו השלכות סוציולוגיות מעניינות לגבי חברה שמעודדת "מיוזג גלויות" ושבה עולה בהתמדה שיעור הנישואים המעורבים מבחינת המוצא. גם להשפעה של מידת הדמיון ברמת ההשכלה של בני הזוג על יציבות נישואיהם משמעות רבה במיוחד מבחינת עתידן הכלכלי של משפחות לאחר גירושין.

מאמרה של גלית אהרון מביט אל יחסים תוך-משפחתיים תוך התמקדות בממד נוסף של אי-שוויון מגדרי - זה הקיים בין בני זוג בתוך המשפחה. אהרון בוחנת את התלות הכלכלית של נשים בבני זוגן ומצביעה על עלייה משמעותית בתרומה הכלכלית של נשים להכנסת המשפחה. עלייה זו נובעת בעיקר מהצטרפותן של נשים רבות לשוק העבודה ומכך שבמרבית המשפחות בישראל כיום יש שני מפרנסים. יחד עם זאת, ממצאי המחקר מראים כי במשפחה שבה שני מפרנסים לא חל שינוי משמעותי בתלות הכלכלית של נשים, כלומר תרומתן לכלכלת המשפחה נשארה נמוכה כשהייתה, למרות השיפור שחל במעמד האישה בחברה הישראלית. ממצאים אלו מדגישים כי שימור מעמד הנשים כ"מפרנסות

משניות" תורם להחלשתן הן בתוך המשפחה והן מחוצה לה, במיוחד במצבים שבהם המשפחה מתפרקת.

המאמר האחרון בגיליון זה, מאמרה של לימור סמימיאן-דרש, מתאר את השינויים החלים בגופם של חיילי יחידת דובדבן במהלך הכשרתם. לטענת המחברת, לגוף הנוצר בהכשרה זו יש יכולות חדשות של אלימות, של שליטה ושל הנאה, הקשורות ביניהן בקשרים מורכבים ונותרות בגופם של החיילים גם לאחר שחרורם מן הצבא. במאמר נעשה שילוב בין מושג ההביטוס של בורדייה לבין המושג ביולוגיה מקומית של לוק, במטרה להראות כיצד, בתהליך מהיר ואינטנסיבי, נוצר קשר ארוך-טווח ודינמי בין התברתי לבין הגופני.

כפי שנהגנו בחוברות הקודמות, גם בגיליון זה מתפרסם דיון, והפעם הוא מיוחד לספרה של תמר כתריאל *Dialogic Moments*. הדיון, בעריכתה של רבקה ריב"ק, מבוסס על יום עיון שנערך באוניברסיטת חיפה לרגל צאת הספר, וכולל את דבריהם של דבורה גולדן, יורם כרמלי ותמר כתריאל עצמה על הספר. אני פונה אל קהיליית החוקרים והכותבים בישראל לתרום הצעות לדיונים כגון זה, החושפים תחומים חשובים בסוציולוגיה – הישראלית או הכללית יותר – לפני ציבור הקוראים בישראל. כתמיד חותמת את החוברת סקירת הספרים המציגה מבחר מגוון של נושאים העוסקים בחברה בישראל. אני מאחלת לכל הקוראים קריאה מהנה,

חיה שטייר, עורכת

“מה זאת אומרת אנחנו משוקמים שלכם? מה אנחנו נכים?”¹ – פרויקט שיקום שכונות מהמבט “מלמטה” של התיאטרון הקהילתי

שולמית לב-אלג'ם*

תקציר. המאמר מציג את התיאטרון הקהילתי כפרקטיקה תרבותית פופולרית המאפשרת ארטיקולציה בקרב הקוֹ-תרבות. תיאטרון קהילתי הוא טקסט תרבותי שהקוֹ-תרבות יוצרת בעצמה, והוא משלב אמנות עם אקטיביזם, אסתטיקה עם פרגמטיקה ומעורבות חברתית שכוונתה לחולל העצמה ושינוי חברתי. שחקנים חובבים, המייצגים את הקוֹ-תרבות שהם שייכים אליה יוצרים מופע תיאטרוני בהנחיית איש תיאטרון מקצועי. המופע, שמבוסס על חוויות היומיום של הקהילה, מוצג לעיניה ומשמש זרז לשלב הדיון המתקיים לאחר המופע בין השחקנים לקהל. החלק הראשון של המאמר משרטט את המסגרת התיאורטית המבוססת על הגישה הניאו־גרמשיאנית לחקר התרבות הפופולרית. החלק השני של המאמר משתמש במארג התיאורטי על מנת לנתח שני מופעים קהילתיים, ולחשוף את הטקטיקות החתרניות שבאמצעותן מנהלת הקוֹ-תרבות דיון נוקב עם פרויקט שיקום השכונות.

בשנים האחרונות, עם התגבשות לימודי תרבות (cultural studies) בכלל ותיאוריית הקבוצות האילמות (muted groups theory) בפרט, נוצר מרחב שיח חדש שמתמקד בניתוח ובפרשנות טקסטים של “תרבות פופולרית”. בתחילה שקד השיח על ביטול ההפרדה שבין “תרבות גבוהה” ל“נמוכה”, ואחר כך החל להתמקד בתהליכי הצריכה וההתקבלות של טקסטים כמו אופרות סבון וטלנובלות טלוויזיוניות, מוזיקת פופ וראפ, רומנים רומנטיים, מגזינים נשיים, צילום וסרטי קולנוע. הקו המשותף למרבית המחקרים הללו הוא האופן שבו מבקש החוקר לאתגר את התפיסה המקובלת של אופני הצריכה הפסיביים ולהצביע למעשה על ההפך. הצופים/הקוראים/המאזינים שהם גברים ו/או נשים מקוֹ-תרבויות² שונות, לאו דווקא “מקבלים” את הטקסט באופן שהיצרנים רוצים, אלא מפתחים “טקטיקות” מגוונות וחתרניות להפיק מהם את המרב עבור עצמם. על בסיס תפיסה זו התפתחו בשיח שני כיוונים נוספים הקשורים זה לזה. האחד עוסק בחקר פרקטיקות היומיום של “אנשים רגילים” כמרחב המכיל אינספור פעולות סרבניות קטנות וכמעט בלתי נראות, והאחר

* החוג לתיאטרון, הפקולטה לאמנויות, אוניברסיטת תל־אביב.

1. הכותרת היא ציטוט מתוך המופע הקהילתי “מי תהום וכל הדרמה הזאת” (1989), בביצוע התיאטרון הקהילתי של נווה אליעזר ובבימוי זמירה רון.
2. המושג קוֹ-תרבות הוא תרגום מאנגלית של המושג co-culture שהציע החוקר Mark Orbe (1998) על מנת לעקוף ביטויים שליליים כמו תת־תרבות, קבוצת מיעוט, קבוצת שוליים, קבוצה לא דומיננטית, קבוצה חלשה וכו’.

בודק כיצד גם בקרב הקבוצות המוכפפות ביותר משמשות לעתים צורות תרבותיות מסורתיות כמו ריטואלים ופסטיבלים דתיים אמצעי להבעת חוסר שביעות רצון ואי הסכמה. הדבר ששיח זה חסר עדיין הוא איתור וגילוי של טקסטים תרבותיים שקוֹ-תרבויות יוצרות בעצמן. תהליך כזה יכול להצביע על הקוֹ-תרבות לא רק כצרכנית אקטיבית או לכל היותר התרנית באין רואה, אלא גם כבעלת עוצמה יצירתית ואמנותית, שמסוגלת להביע את עצמה בעצמה באופן פומבי וגלוי. ניתוח פואטי־פוליטי של טקסטים כאלה חושף אותם כאופני סירוב והתנגדות מודעים למדי, שמבטאים באורח אסתטי ייחודי את היכולת האופרטיבית שהקוֹ-תרבות אוצרת בתוכה. מעבר לכך, הטקסטים העצמיים מגלים את פניה הקונקרטיים והמורכבים יותר של הקוֹ-תרבות, השונים מהאופן הסטריאוטיפי שהשיח הדומיננטי מדמיין אותה בדרך כלל. כמו כן, ניתוח כזה חושף את מבטה המיוחד של הקוֹ-תרבות "מלמטה" על מערכות מבניות שונות המרכיבות את הסדר החברתי הקיים. מבט כזה תורם סוג של עדות ממקור ראשון, שהיא בדרך כלל נעדרת מהשיח הציבורי ולמעשה יכולה לתרום להבנה מחודשת ומורכבת יותר של החברה.

טקסט שצומח מלמטה הוא תמיד "טקסט מעורב", שמתגבש במפגש הדיסוננטי בין השפה ההגמונית הטהורה בעיני יוצריה לבין המדבר המוכפף, שמוהל אותה ברגע השימוש. "טקסט מעורב" מכיל מיסודו את הסנטימנט הביקורתי, ועל כן ייצורו הוא תמיד על תנאי ומלווה במאבקי כוח גלויים וסמויים. ההגמוניה, שנתונה במלכוד מתמיד בין רצונה לספק לקוֹ-תרבות פרקטיקות תרבותיות של ונטילציה לבין הפחד שאותן פרקטיקות עצמן יעוררו את השד המרדני, ממשטרת את הטקסט המעורב ומותירה אותו במצב היברידי של "לא־מורשה וגם לא־מורשה". טקסט "מלמטה" הוא על כן טקסט נדיר, שממתין לקריאה חתרנית שתחלץ ממנו את המטען הביקורתי, גם כאשר חזותו משכפלת לכאורה טקסט "מלמעלה".

דוגמה מובהקת לטקסט כזה הוא התיאטרון הקהילתי, פרקטיקה תרבותית פופולרית הפועלת בישראל כבר למעלה משלושים שנה. בתחילת שנות השבעים של המאה הקודמת התגבש התיאטרון הקהילתי כחלק ממנגנון הרווחה המדינתי בעיקר בשכונות של שיכונים בשולי ירושלים ותל־אביב, שאוכלסו במסגרת פיזור האוכלוסין על ידי עולים מזרחים. בשנים האחרונות מתפשט התיאטרון הקהילתי גם בקרב קבוצות נוספות כמו יהודים אתיופים, יהודים ממדינות חבר העמים, פלסטינים ישראלים, קשישים, נכים, אסירים, נשים מוכות ואמהות חד־הוריות. שחקנים חובבים, המייצגים את הקוֹ-תרבות שאליה הם שייכים, יוצרים מופע תיאטרוני בהנחיית איש תיאטרון מקצועי. המופע, שמבוסס על חוויות היומיום של הקהילה, מוצג לעיניה, ומשמש זרז לשלב הדיון המתקיים לאחר המופע בין השחקנים לקהל. תיאטרון קהילתי הוא אם כן טקסט עצמי המשלב אמנות עם אקטיביזם, אסתטיקה עם פרגמטיקה ומעורבות חברתית שכוונתה לחולל העצמה ושינוי חברתי. לאורך השנים נחשב התיאטרון הקהילתי לאמנות שולית שמבוצעת על ידי קבוצות שוליים, וכך פעל תחת מכבש מנגנוני השכחה וההשתקה שהדירו אותו מהשיח הציבורי והאקדמי. בעת הזאת, כאשר האקדמיה בארץ נפתחה לחקר התרבות הפופולרית ואף אפשרה את התגבשותה של סוציולוגיה ישראלית ביקורתית, נוצרו סוף סוף התנאים המתאימים להשמיע ולשמע את התיאטרון הקהילתי כטקסט תרבותי שמאפשר ארטיקולציה בקרב הקוֹ-תרבות. מאמר זה מתמקד בשני מופעים קהילתיים: "מחכים לגואל" (1985) בביצוע התיאטרון הקהילתי של רמת עמידר ובימוי יגאל עזרתי ו"מיי־תהום וכל הדרמה הזאת" (1989)

בביצוע התיאטרון הקהילתי של נווה אליעזר ובבימוי זמירה רון. נתוני הקונטקסט של שני הטקסטים³ דומים: הם נוצרו על ידי צעירים מזרחים משתי שכונות שהיו חלק מפרויקט שיקום השכונות. שני הטקסטים הופיעו גם בתקופה של שלטון הליכוד לאחר המהפך הפוליטי של 1977. על פי השיח המוביל מתחיל בתקופה זו תהליך של שינוי חברתי מהותי ביחס למזרחים. פרויקט שיקום השכונות הוא המסמן המוביל של המהפך החברתי הזה, שמיטיב עם המזרחים והופך על כן את הסנטימנט הביקורתי לבלתי רלוונטי. ניתוח הטקסטים בהמשך מאתגר טענה זו. שני המופעים הקהילתיים מצביעים על האופן שבו הפעילו השחקנים הצעירים את התיאטרון ככלי שימושי למשא ומתן ביחס לפרויקט וביטאו קול ביקורתי שאינו משתקף כלל במחקרים הקיימים על פרויקט שיקום השכונות. דווקא בעת שהשיח ההגמוני מתאר את יחסי הממסד והמזרחים כתור הזהב, בתיאטרון הקהילתי צומחים טקסטים ביקורתיים שמארגנים את ההבחנות הבינאריות שבין התנגדות להסכמה, בין מחאה לשתוף פעולה. טקסטים אלה מטרימים במרחב הסמלי בדיוני את המחאה שתבוא אחר כך, במרחב החברתי הממשי. אני סבורה כי מחאה סמלית היא מחאה ממשית ופעולה פוליטית לכל דבר. הביקורת עצמה בתיאטרון הקהילתי בשנות השמונים של המאה ה-20 היא על כן חלק אינטגרלי מכל פעולות המחאה שנקטו המזרחים מלפני קום המדינה ואילך. יתרה מזו, בתקופה הנדונה כאן התיאטרון הקהילתי הוא אתר שמייצר מחאה מזרחית, על אף שדווקא בתקופה זו זוכה התיאטרון לתמיכה וללגיטימציה ממסדית ככלי מדינתי להסבה (אינטרפילציה) בתוך השכונות.

התיאטרון הקהילתי כטקטיקה של ציד: מהתיאוריה של אנטוניו גרמשי לתיאוריה של מישל דה סרטו

על מנת לנתח את המופעים הקהילתיים שבחרתי כ"טקסטים לא-מורשים - לא-לא מורשים" וכיצירות מוכלאות של השפה (התיאטרונית) ההגמונית המדוברת מלמטה על ידי ציידים (שחקנים) ללא רישיון, אציג עתה את המסגרת התיאורטית הקושרת בין תפיסת המקרו של אנטוניו גרמשי לתפיסת המיקרו של מישל דה סרטו, ומחילה את שניהם על החברה הישראלית בכלל ועל התיאטרון הקהילתי בפרט.

ריימונד ויליאמס (1961, 1976, 1983) מציע למושג "פופולרי" ארבע משמעויות שונות, ומתוכן רק זו המתייחסת לפופולרי כאל מה שמיוצר על ידי ועבור אנשים הנה רלוונטית לתיאטרון הקהילתי. התיאטרון הקהילתי הוא סוג של תרבות פופולרית במשמעותה הפוליטית הנסמכת על הניתוח החברתי-פוליטי של אנטוניו גרמשי, ובמיוחד על תפיסתו את "ההגמוניה" כאותה מנהיגות אינטלקטואלית ומוסרית שבאמצעותה מפעילה הקבוצה השלטת בחברה קונצנזוס והסכמה בקרב הקבוצות הנשלטות (1971). באמצעות הדיון בהגמוניה מסביר גרמשי את מיעוטו של המרכיב המהפכני בחברה בת זמננו. בניגוד למשטר דיקטטורי הנשען על מנגנוני הכוח הישירים של המשטרה או הצבא, המשטר הדמוקרטי-ליברלי פועל באופן עקיף דרך המוסדות האזרחיים. באמצעות מערכות סוציו-תרבותיות כמו בתי הספר, הכנסייה, התיאטרון והמדיה הכתובה והאלקטרונית מטמיעה ההגמוניה את

3. אני משתמשת במושג טקסט בהוראתו התיאטרונית הרחבה: המחזה והמופע כאחד.

תפיסת עולמה בקרב הקבוצות החברתיות השונות. זהו תהליך של חלחול אטי ומתמשך הנוטע בליבה (core) של הקוֹר־רבות את האמונה כי אם תשתף פעולה היא אכן תיקח חלק משמעותי בארגון החברה והתרבות. הפעלת מנגנוני האוסמוזה על ידי ההגמוניה אינה בהכרח זדונית, אך היא מצליחה במידה לא מבוטלת לעצב את "השכל הישר" של המוכפפים כך שיגיבו בהסכמה לאותו התהליך שלמעשה מנשל ומדכא אותם. המרכיב המהפכני, אם כן, מוחלש בחברה המערבית, אך בו־בזמן הוא אינו נעדר ממנה לחלוטין. מערכת היחסים בין ההנהגה במדינה דמוקרטית לבין הקבוצות השונות היא למעשה תהליך דינמי־דיאלקטי בין הכוחות החברתיים המשמרים לבין אלה המעוררים. ההגמוניה זקוקה בעצם קיומה גם להגמוניה־כנגד (counter), אך בכך היא מסכנת את יציבותה, וזקוקה לחזק ולאשר את עצמה כל פעם מחדש. גרמשי, חשוב לציין, האמין ביכולתה של הקוֹר־רבות לשנות את סביבתה החומרית והתרבותית, אך כדי להצית את הזיק המהפכני היא חייבת להצמיח מתוכה "אינטלקטואלים אורגניים" שיחוללו אצלה שינוי תודעתי מ"השכל הישר" ל"שכל הטוב".

באמצעות הפרספקטיבה הגרמשיאנית ניתן להבין כיצד הצליחה (ובמידה לא מבוטלת עדיין מצליחה) ההגמוניה בחברה הישראלית, שהיא ביסודה חילונית, אשכנזית ובורגנית להטמיע את השקפת עולמה (הציונית־ממלכתית) בקרב הקבוצות החברתיות השונות ולשמר את המבנה החברתי ההיררכי לטובתה. המקרה של המזרחים הוא אך דוגמה מובהקת לתהליך הדיאלקטי הכפול שמתחולל בין הממסד לקוֹר־רבות ומייחד את החברה הישראלית. תהליך אחד הוא האופן שבו ההגמוניה גייסה (ומגייסת) את כל מוסדותיה הסוציו־תרבותיים על מנת לחולל בקרב המזרחים תהליך משותף של דמיון הומוגני ומונוליטי, אך בו־בזמן היא גם נוקטת בפרקטיקות של הדרה כדי לסמנם כ"זרים־קרובים" (שנהב, 2003). התהליך השני קשור בפוליטיקה הדיאלקטית של הממסד ביחס למחאה המזרחית. על אף שלרוב הגיבו המזרחים כמצופה והסכימו לקבל על עצמם את תהליכי הדה־ערביזציה כצעדים מיטיבים לקראת קדמה ומודרניזציה, בכל זאת התחוללו לאורך השנים גם ביטויים שונים של התנגדות. מצד אחד סופגת ההגמוניה את סממני המחאה עד גבול מסוים, ומאפשרת הפגנות וכינוסים המוניים, אך מצד אחר כאשר היא חשה כי צומח מלמטה כוח־נגד ממש, כמו ב"מאורעות ואדי סאליב" ו"הפנתרים השחורים", היא ממהרת להפעיל כוח ישיר רב עוצמה לשבירת המחאה בשם הסולידריות הלאומית (חבר, שנהב ומוצפי־הלר, 2002; דהאן־כלב, 1999).

על פי הפרספקטיבה של גרמשי, התרבות הפופולרית אינה נכפית לחלוטין מלמעלה, וגם לא מתפתחת באופן ספונטני מלמטה, אלא מהווה מרחב לתהליך דיאלקטי בין הכוח הממוזג של הקבוצה ההגמונית לבין הכוח הנוגדני של הקוֹר־רבות (Storey, 1998). התיאטרון הקהילתי הנו דוגמה פרטיקולרית לקטגוריה תרבותית שהיא מצד אחד פרויקט רשמי ויזום "מלמעלה" של גופים עירוניים או ממשלתיים במסגרת הארגון והפיתוח הקהילתי, ומצד אחר היא ביטוי עצמי סמלי שבא "מלמטה". הטקסט התיאטרוני שמייצרת הקוֹר־רבות הוא תמיד תוצאה של מאבק גלוי או סמוי בין נציגי הממסד התופסים את התיאטרון הקהילתי כאמצעי להומוגניזציה, לבין קבוצת השחקנים שמשתמשים בתיאטרון הקהילתי בהתאם ליעדים שהגדירו לעצמם בעצמם. כל טקסט קהילתי מהווה בעיקר בעת הפקתו איום על יציבותה של ההגמוניה, שנציגיה בדמות עובדים קהילתיים למיניהם מלווים את התהליך היצירתי. כפי שטענת קודם, מנקודת מבטו של הממסד, עצם השימוש המקומי־פרטיקולרי

של הקוֹתרבות בשפת התיאטרון עלול לממש את הסנטימנט המרדני. ואכן, כל טקסט עצמי מלמטה הוא "טקסט מעורב" שפורץ את ולתוך השפה התיאטרונית ההגמונית ומשתיל בתוכה תצורות אסתטיות חדשות. על כן הרטוריקה ההגמונית, שמגדירה את התיאטרון הקהילתי כתיאטרון של הקהילה ועבור הקהילה, היא רטוריקה מתעתעת שמסווה צורות שונות של משטור גלוי או סמוי, בוטה או בדרכי נועם. הטקסט העצמי שמוצג לבסוף לעיני הקהל הוא תוצאה של המאבקים השונים בין הקול ההגמוני לבין הקול הנוגדני, שאינם מתחלקים בצורה בינארית בהכרח בין הממסד לקוֹתרבות, אלא מפוזרים ומפוררים בתוכם וביניהם (Lev-Aladgem, 2004). על אף מנגנוני הבקרה והפיקוח, התיאטרון הקהילתי הוא אחד האתרים המרכזיים ביותר שמאפשרים צמיחה של טקסט עצמי מלמטה. תהליך ההפקה לשלביו השונים, כפי שתיארתי קודם – משלב איסוף חומרי החיים, עיבודם למחזה והפקתם למופע, ועד לשלב הצגתם לעיני הקהילה המקומית והדיון שלאחר מכן – הוא בוֹ בזמן תהליך אסתטי, תרפויטי ופוליטי. ככל שהתהליך היצירתי מתקדם, כך מתחולל במקביל תהליך ההעצמה, שמתחיל ברובד האישי, עובר לרובד הקבוצתי ומגיע לשיאו הקהילתי בעת האירוע הפומבי. תהליך ההעצמה מניע את תהליך שינוי התודעה ומעורר מודעות חברתית בעיקר בקרב חברי הקבוצה. על כן, כאשר מצליח התיאטרון הקהילתי לשרוד לאורך זמן הוא משמש גם מעבדה חברתית־פוליטית שמכינה את השחקנים הקהילתיים למלא תפקיד של "אינטלקטואלים אורגניים" בקרב הקוֹתרבות.⁴

את פרספקטיבת המקרו של גרמשי ניתן לקשור לתיאוריית המיקרו של מישל דה סרטו, שמציע להתבונן על חיי היומיום של הקוֹתרבות בראייה חדשה וחדה יותר ולאחר בתוכה ביטויים חתרניים שהתיאוריה של גרמשי אינה מאפשרת. התיאוריה של דה סרטו מתמקדת באותם דגמי פעולה ועשייה יומיומיים שבאמצעותם משתמשים האנשים הרגילים בתוצרי התרבות הפופולריים. פעולות ההשתקה המתוחכמות של ההגמוניה לעולם אינן טוטליות כפי שגרס גם גרמשי, אך דה סרטו מחדש בטיעונו כי אופני השימוש של הצייתנים כביכול במוצרים שנכפו עליהם הופכים אותם לעתים קרובות לחתרניים. עם זאת, כמו גרמשי, גם דה סרטו מתאר את תהליך השימוש מלמטה כדינמיקה דיאלקטית בין ה"אסטרטגיה" שמאפיינת את התנהלותה של הקבוצה ההגמונית המפיקה וכופה את התרבות, לבין ה"טקטיקה" שמתקיימת תמיד "במקומו של האחר" (דה סרטו, ע' 20) ומתארת את פעולת־הנגד של הצרכנים "המנכסים לעצמם מחדש את המרחב המאורגן על־ידי טכניקות של ייצור חברתי־תרבותי" (שם, ע' 17). אם מתבוננים על אירועי היומיום בקרב הקוֹתרבות המזרחית מנקודת המבט של דה סרטו, ניתן להטיל ספק בסיפור ההגמוני על אודות המחאה המזרחית, שמתחילה כאמור ב"מאורעות ואדי סאליב" ומתפתחת בצורה ליניארית וכרונולוגית עד לשיאה עם הופעת ש"ס. קריאה אלטרנטיבית כזו מציע הפורום ללימודי חברה ותרבות בספר מזרחים בישראל, שחושף פעולות חתרניות יומיומיות בקרב המזרחים עוד לפני קום המדינה, למשל ביישובי עולים (קמפ, 2002). במוסדות חינוך (יונה וספורטא, 2002) ובשדה העיתונות (מוצפי־הלר, 2002).

התיאטרון הקהילתי הוא דוגמה נוספת שמצטרפת לקריאה אלטרנטיבית זו של המחאה המזרחית. עם זאת, בשונה מהדוגמאות הקודמות, זהו אתר תרבותי שמתקיים כבר שלושים

4. בנושא זה אני עוסקת בהרחבה במאמר אחר שנמצא בהכנה: "תיאטרון־נגד: מחאה סימבולית ופעולה חברתית בירושלים".

שנה ומייצר טקסטים מלמטה תוך מאבק מתמשך בין האסטרטגיות של הגופים היוזמים ומתקצבים את התיאטרון הקהילתי כאמצעי שיקומי נוסף בערכת הכלים של העובד הסוציאלי⁵ לבין הטקטיקות של השחקנים,⁶ שמבקשים באמצעות התיאטרון להביע את עצמם בדרך שלרוב נמנעת מהם.

דה סרטו מביא דוגמה מההיסטוריה על מנת לחזק את טיעונו, ודווקא סיפור זה קושר את התיאוריה שלו באופן מוצק יותר לתיאטרון הקהילתי. לפי ההיסטוריה המובילה כבשו הספרדים את האינדיאנים והנחילו להם את התרבות המערבית המתקדמת. ואולם, כפי שמספר דה סרטו, האינדיאנים האלה, שכביכול קיבלו בשתיקה ובהכנעה את הכיבוש, "עשו לעתים קרובות מפעולות טקסיות, מייצוגים או מחוקים שנכפו עליהם, דבר אחר מזה שהכובש האמין ששיג באמצעותם: הם חתרו תחתם לא על־ידי כך שדחו או שינו אותם, אלא על־ידי אופן השימוש בהם למטרות שלא לשמן נועדו [...] הם המקו ממנו מבלי לצאת מתחומם" (דה סרטו, ע' 16). פעולה חתרנית כזו, שהיא שקטה וכמעט בלתי נראית, אינה מאפיינת כמובן את התיאטרון הקהילתי הרדיקלי שצמח על רקע מרד "הפנתרים השחורים". עניינו של התיאטרון הזה היה להביע התנגדות גלויה, לעורר בקרב הקהילה מודעות חברתית, ולגייס אותה באמצעות התיאטרון לפעילות פוליטית־חברתית.⁷ ואולם, בשנות השמונים של המאה הקודמת, כאשר המהפך השלטוני עורר תקווה לשינוי ממשי בקרב הקוֹ-תרבות המזרחית, והממסד הפעיל את פרויקט שיקום השכונות כאסטרטגיה שלטונית, התפתח תיאטרון קהילתי שבחזותו החיצונית אישר וחגג את הברית בין הקוֹ-תרבות להגמוניה. התיאוריה של דה סרטו מאפשרת לבדוק טקסטים כאלה, כמו שני המופעים שאנתח בהמשך, בראייה חדשה שחושפת את המטענים החתרניים שהשתילו השחקנים, שהיו אך לכאורה שבעי רצון ומשתפי פעולה.

דה סרטו מתאר את תהליך הענקת המשמעות השימושית כפרקטיקה, ומכנה אותה כ"ייצור משני" מלמטה של "הייצור הראשוני" שנעשה למעלה. דה סרטו משתמש במטפורה תיאטרונית על מנת להסביר את אופיו של הייצור המשני: "[...] מאחורי הקלעים, טכנולוגיות אילמות קובעות או משבשות את הבימוי המוסדי" (שם, ע' 17) ואילו את המשתמשים עצמם הוא משווה לציידים ללא רישיון: "Readers are travelers, they move across lands belonging to someone else, like nomads poaching their way across fields they did not write" (de Certeau, 1984, p. 174). בתיאטרון הקהילתי מוענקת לכאורה לקוֹ-תרבות האפשרות להביע את עצמה באמצעות התיאטרון. אך כפי שכבר ציינתי, המטרה הממסדית של התיאטרון הקהילתי היא בסופו של דבר אינטגרטיבית – ללמד את הקוֹ-

5. את הבמאי/המנחה הקהילתי מלווה בדרך כלל עובד סוציאלי, שמשתתף בכל המפגשים ורואה עצמו אחראי על הגדרת מטרות הפרויקט, על הפרשנות הטיפולית של תומרי החיים ועל המסרים של הטקסט העצמי.

6. מקומו של הבמאי במאבק הזה הוא היברידי שכן מצד אחד הוא מקבל שכר מהממסד, אך מצד אחר הוא זה שאמור להוביל את הקבוצה. בסופו של דבר פעילותו תלויה בהשקפת עולמו ועד כמה הוא בעל מודעות חברתית.

7. בנושא זה אני מרחיבה במאמרי "תיאטרון־נגד: מחאה סמלית ופעולה חברתית בירושלים", שטרם פורסם.

תרבות, דרך השפה התיאטרונית, "לדבר" בצורה מהוקצעת יותר את "השפה" ההגמונית. מטרה זו לעולם אינה מתממשת במלואה, שכן, פעולת הדיבור המקומית הפרטיקולרית אינה יכולה להיות טהורה במושגי הדמיון של ההגמוניה. על כן, גם אם רצונה של ההגמוניה לאפשר לקו-תרבות המזרחית "ביטוי עצמי" (כפי שהיא מכנה זאת לא אחת) הוא אמיתי וכן, היא מסבכת את עצמה בעצמה בתוך מלכודת שלא מאפשרת לה לתת לתיאטרון הקהילתי היתר חד-משמעי. השחקנים הקהילתיים הם על כן ציידים ללא רישיון, והם מחוללים למעשה תהליך ייצור שאינו רק משני אלא גם ראשוני. בשלב הראשון הם צדים את שפת התיאטרון הרשמית ומעניקים לה משמעות שימושית ופונקציונלית.

כאן אני מבקשת להתייחס למושג של פול ויליס (Willis, 1990) "אסתטיקה בסיסית" (grounded aesthetics), שמתייחס לשימוש הפרטיקולרי של הטקסט בקונטקסט חברתי מסוים. זוהי אסתטיקה שהיצירתיות שלה היא פונקציונלית וספונטנית לעומת האסתטיקה הדומיננטית שהיא נרכשת ומבוססת על תבניות פורמליות, אי-היסטוריות ואוניברסליות. על מנת להתאים את התפיסה האסתטית של ויליס לניתוח מופעים קהילתיים ברצוני להרחיב מעט את ההסבר הקיים. העיקרון של אסתטיקה פונקציונלית בתיאטרון מופיע לראשונה בשלהי שנות השישים של המאה הקודמת בתיאטרון האלטרנטיבי. דובריו, כמו רון דוויס, טענו כי תיאטרון רדיקלי, שהוא אנטי ממסדי ואנטי בורגני במהותו, חייב להיות תיאטרון של סיכון מבחינה אסתטית ופוליטית כאחד. הסיכון האסתטי נובע מעצם התפיסה כי התיאטרון יהיה דווקא אמנותי יותר כאשר יהיה מודע פחות לצד האסתטי, וייתן עדיפות למסר על שלמות הצורה (Lahr, 1972). התיאטרון הקהילתי הוא דוגמה לאסתטיקה שימושית שרותמת רכיבים אמנותיים מסוימים לשירות המטרה החברתית-פוליטית של הטקסט. האסתטיקה כסוג של נשק סמלי היא אינסטרומנטלית לחלוטין ולכן זוהי למעשה אסתטיקה אקטיבית-פוליטית. כפי שאראה בהמשך, בתיאטרון הקהילתי נוצרת התכה בין האסתטי לפוליטי ובין הבדיוני לממשי, והיא מהווה לטענתי את אותה פריצה לתוך השפה התיאטרונית ההגמונית שהזכרתי קודם. אם בשלב הראשון צדים השחקנים את שפת התיאטרון ההגמונית ומדברים אותה בהתאם לאסתטיקה הבסיסית שלהם, הרי שבשלב השני, לאחר פעולת הניכוס, מתרחשת פעולת הצידי העיקרית שבאמצעותה יוצרים השחקנים טקסט עצמי שמדבר אותם ולא עליהם, והופך אותם באופן ברור מצרכנים למפיקים, מ"אנשים רגילים" לאמנים יוצרים.

תיאטרון קהילתי בתוך פרויקט שיקום שכונות

לאחר שעלה לשלטון הגיע מנחם בגין לשכונת קטמון בירושלים מלווה בפמליה גדולה ובצוותי טלוויזיה. היה זה אקט סמלי מבוים היטב שבאמצעותו ביקש המנהיג החדש להודות לאלה שבכותם חולל את המהפך הפוליטי. על כן שם, בקטמון, הכריז בגין על פרויקט שיקום השכונות - התכנית לפתרון הפערים הכלכליים והחברתיים במימון יהדות הגולה והממשלה. פרויקט זה נחשב לתכנית הרווחה המובילה של שנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת, שמטרתה הייתה לשקם פיזית וחברתית שכונות ועיירות שהוגדרו כ"שכונות מצוקה". ייחודו של הפרויקט היה בביזור הסמכויות ובעקרון השיתוף של התושבים בהחלטות האופרטיביות השונות (שמשוני, 2002). כמו כן, במקום להעביר מהגולה תרומות למוסדות

מרכזיים בישראל, שיחלקו את הכסף לפי רצונם, הוחלט על עיקרון של "קהילה תאומה" – קהילה בחו"ל מאמצת יישוב או שכונה בארץ ומזרימה לה משאבים כלכליים (כרמון, 1989).

הבחירה להכריז על הפרויקט דווקא בקטמון לא הייתה מקרית. כמה שנים קודם לכן, כאשר ממוסררה יצא קצפם של "הפנתרים השחורים", נולד בקטמון ט' התיאטרון הקהילתי הרדיקלי. הוא נקרא "אוהל יוסף" בעקבות המופע "יוסף יורד קטמונה" (1972–1973) שביים אריה יצחק עם קבוצה של שנים-עשר נערים מקומיים. עם פרוץ מלחמת יום כיפור החליטו שחקני הקבוצה שטרם גויסו לצבא, בהם שלמה וזאנה, משה צלח ואלי חמו, לזווג פעולות חברתיות שונות לטובת הקהילה. פעילות זו, שהייתה מושתתת על עיקרון של עזרה עצמית ושילוב של פעילות דרמטית עם אקטיביזם חברתי, הולידה את "תנועת אוהל יוסף", שהתרחבה אחר כך לשכונות נוספות והפכה ל"תנועת האוהלים". כאשר בגין עלה לשלטון הייתה "תנועת האוהלים" ולא "הפנתרים השחורים" בשיא כוחה, ועל כן בחר בגין לבוא למעוז הכוח הנוגדני, להכריז בטקס פומבי על פרויקט שיקום השכונות כמסמן של קו הגבול בין השנים הרעות שהיו למזרחים תחת שלטון מפלגת העבודה, לבין השנים הטובות שיבואו מעתה עם שלטון הליכוד. המהפך בחייה של הקוֹ-תרבות המזרחית צוין אפוא בטקס ציבורי, להראות בפומבי את הצטרפותה של התנועה למסד ולסמן למעשה את סוף המרד החברתי. קורותיה של "תנועת האוהלים" בתוך פרויקט שיקום השכונות הוא מקרה-מבחן למה שהתחולל במשך הזמן גם בשכונות נוספות בערים אחרות. בתחילה העצים הפרויקט את כוחה ואת השפעתה של התנועה, שמצאה עצמה מעורבת בהקמת ועדות היגוי, תכנון, בינוי ושיפוץ. התנועה שקדה בנחישות על פיתוח הנהגה דמוקרטית מקומית וביזור של סמכויות. היא הגדילה את מספר התושבים בצוותי ההיגוי המקומיים, החליפה את יושבי הראש המקצועיים של ועדות המשנה ביושבי ראש מקומיים, היא החליטה מי יעבוד בפרויקט, מה יהיו סדרי העדיפות בהקצאת התקציב, ושינתה את הקריטריונים לקביעת מצב הדיור. אבל אם בהתחלה נראה היה שבאמצעות הפרויקט הגיעה התנועה לשלב נוסף ומשמעותי בהתפתחותה, הרי שלא רחק היום שבו הבינו מנהיגיה כי המשאבים הגדולים יצרו תלות בין התנועה לפרויקט, והחלישו את כוחה בסופו של דבר בדיוק כפי שרצה הממסד: "[...] זה היה כיף, נתן לנו תחושת התעלות [...]". כל היום ישיבות, עשו אותנו יושבי ראש ועדות ותת-ועדות, וישיבות כל שבוע. לא היה לנו זמן למחות. הממסד רצה לשפוך [כסף], נתן לנו אופיום להמונים" (יונה, 2002, ע' 57–58).

קול זה מלמטה, שמוכא בספר על שכונת הקטמונים שהוציא בית ספר "קדמה" ב־2002, נעדר על פי רוב מהמחקרים השונים שנעשו על הפרויקט על אף שעשוי היה לסייע לחוקרים להבין מדוע קשה להכריע באשר למידת הצלחתו או כישלונו של הפרויקט. אחת הטענות כנגד הפרויקט היא שדווקא בתחום שאמור היה להיות חדשני – שילוב בין שיקום פיזי לחברתי – הייתה מידת ההצלחה נמוכה ביותר. התקציבים הופנו ליותר מדי פרויקטים של שיקום פיזי ופחות מדי לשיקום חברתי (אלתרמן וצ'רצ'מן, 1991; שטרית, 2004). אך מה לגבי התיאטרון הקהילתי, שהיה ללא ספק חלק בלתי נפרד מהפרויקט, קיבל לגיטימציה ממסדית באמצעות הפרויקט, וממשיך לפעול עד היום גם אם באמצעות תקציבים ממקורות אחרים? גם הקול הזה נעדר לחלוטין מתוך המחקרים אף על פי שהטקסטים הקהילתיים עשויים להבהיר מדוע רצון טוב ופילנתרופיה בלבד אינם מחוללים שינוי של ממש.

פרויקט הדגל של התיאטרון הקהילתי במסגרת פרויקט שיקום שכונות היה התיאטרון הקהילתי של רמת עמידר (1982-1985). הצמדו של התיאטרון לפרויקט התבססה על הפוטנציאל החינוכי והטיפולי שלו. גישה שיקומית זו לבניינים ולתושבים כאחד הייתה אך וריאציה לתפיסה הפטרונית של השלטון הקודם, שתייגה את הקוֹתרבות כמצבור של חולשות אנושיות שצריך לשקם, ואת התיאטרון כאמצעי לביצוע המשימה. אלא שהרטוריקה החזקה שהפעילה ההגמוניה בנוגע למערכת היחסים החדשה והמיטיבה עם המזרחים שכנעה את תושבי השכונות ועודדה אותם לקדם בשמחה את פרויקט שיקום השכונות בכלל ואת התיאטרון הקהילתי בפרט.

יוסי אלפי שביים, ב־1974 בפרדס כץ, את המופע הקהילתי הרדיקלי "החצי השני", חוזר לפעילות קהילתית עם תפיסה פוליטית שונה: "העיסוק בפוליטיקה אינו מוצע תמיד על בסיס המחאה, הוא יכול לבוא במקרים רבים על בסיס ההשתתפות במערכת הפוליטית" (אלפי, 1986, ע' 78). ברמת עמידר מגשים אלפי את חזונו יחד עם קבוצה של סטודנטים מהחוג לתיאטרון באוניברסיטת תל־אביב, ומקים את התיאטרון הקהילתי הממסדי.⁸ פרויקט רמת עמידר תוכנן לשלוש שנים, ובשנה הראשונה המשימה הייתה לארגן קבוצות תיאטרון שונות של ילדים, נוער, מבוגרים וקשישים שיפעלו באופן אוטונומי במסגרת התיאטרון הקהילתי. השנה השנייה תוכננה כתקופה של תרגול ושיפור הטכניקות התיאטרוניות בקרב הקבוצות, ואילו השנה השלישית נקבעה כתקופת חפיפה, שבה יאמנו הסטודנטים במאים ומנחים מקומיים, שינהיגו את התיאטרון הקהילתי בעתיד.

האג'נדה החברתית הקואופטיבית של אלפי התאימה להלך הרוח המקומי, ובהתאם לכך נוצרו מופעים קהילתיים בסגנון בידורי, עם תמות אוניברסליות כמו אהבה, הצלחה ויחסים בין־אישיים. המופע המרכזי בשנה הראשונה היה פסטיבל "יום השכונה" שנערך בל"ג בעומר. הוא נפתח בתהלוכה ססגונית של קבוצות ילדים ונוער מהתיאטרון הקהילתי בליווי מכונות מכבי אש ותזמורת המשטרה של רמת גן. האירוע הדרמטי המרכזי התרחש על במה בפארק המקומי, שם בירכו נציגי העירייה את הקמת התיאטרון הקהילתי, ואחר כך הציגו כמה קבוצות אימפרוביזציות מחיי השכונה. השנה השנייה הסתיימה ב"פרויקט סוף השנה" שנערך במתנ"ס המקומי, במשך כשעה וחצי, קטעים שונים שהציגו קבוצות התיאטרון הקהילתי. רוב הקטעים היו באיכות אמנותית נמוכה והתבססו על אימפרוביזציות ומשחקי תפקידים (ולצר, 1986). בשנה השלישית חגג התיאטרון הקהילתי בסיפוק רב את הפקתו המוצלחת של המחזה "ג'ורג' דנדין" מאת מולייר. הבחירה של קבוצת השחקנים המבוגרים בטקסט קאנוני קומי במקום ביצירה עצמית מדגישה ללא ספק את התהליך שבו תיאטרון קהילתי קואופטיבי נוטה להפוך עם הזמן לתיאטרון חובבים לכל דבר.⁹ ואולם,

8. באותה העת התגבשה בחוג לתיאטרון המגמה לתיאטרון קהילתי בראשותו של יוסי אלפי. כסטודנטית לתיאטרון קהילתי התבקשתי על ידי אלפי להיות עוזרת הבמאי שלו, וכמו כן להנחות ולביים קבוצה של צעירים יחד עם עמיתי לקבוצה, יגאל עזרתי, כיום במאי פוליטי ידוע ומנהל התיאטרון העברי־ערבי ביפו.

9. תיאטרון קהילתי הוא תיאטרון חובבים בעל אג'נדה חברתית שמבוסס על חומרי חיים מקומיים שמייצגים את הקוֹתרבות. תיאטרון חובבים הוא תיאטרון שמעלה מחזות מוכרים ושחקניו מנסים להגשים באמצעותו את שאיפותיהם האמנותיות האישיות.

דווקא מופע אחר שהעלתה באותה שנה קבוצת הצעירים בהנחיית יגאל עזרתי מסמן לטענתי את המעבר מהתיאטרון הקהילתי הקואופטיבי לזה החתרני.

"מחכים לגואל" (1985)

יגאל עזרתי, שהיה אז לקראת סוף לימודי ה־BA בתיאטרון קהילתי, וכיום הוא במאי פוליטי ומנהל התיאטרון העברי־ערבי, מספר שהגיע לפרויקט ברמת עמידר חדור במחויבות ליצור תיאטרון קהילתי אקטיביסטי. הוא נדהם למצוא קבוצת צעירים עסוקים לחלוטין בעצמם. אם בהתחלה קיווה שמודעותם החברתית תתעורר במשך הזמן, הרי שבסוף תהליך העבודה התאכזב לחלוטין. "במאי קהילתי", אומר עזרתי, "צריך לעשות את מה שהקבוצה רוצה ולא לממש את השקפת העולם שלו. באותו הזמן בדיוק שלחו אותי לכלא כי סירבתי לעשות מילואים בשטחים הכבושים. הקבוצה הכירה את העמדות הפוליטיות שלי, והם אפילו באו להפגין ממול לכלא. אבל בתיאטרון שלהם לא היה להם שום עניין לדבר על עצמם, על הזהות שלהם" (עזרתי, 2003).

הטקסט עוסק בקבוצה של שחקנים קהילתיים שמחכים לבמאי שלא מגיע. בינתיים הם מחליטים לעשות חזרה לבדם, ומנסים לעבוד על סצנות שונות שקשורות להווי המקומי. ללא הבמאי המקצועי הם אינם מצליחים במשימה, ומבצעים את הקטעים בצורה מוגזמת ופרודית. לבסוף, מגיע הבמאי (עזרתי בעצמו), עולה לבמה וצועק: "נמאס לי מכם, אין לי כוח אליכם, אתם יכולים להסתדר לבד". עזרתי נזכר כי למרות שהתכוון למה שאמר, הקהל עצמו לא תפס את הכוונה, ונהנה מאוד מהמופע (עזרתי, 2001).

קריאה מחודשת של הטקסט¹⁰ מגלה כי השחקנים אמנם לא השתמשו בתיאטרון כדי להביע את חוסר שביעות רצונו של הבמאי בענייני הכיבוש בשטחים, אך בדרכם החתרנית השתמשו בתיאטרון כדי להביע את חוסר שביעות רצונם מכיבוש השכונה על ידי נציגיו בעלי הרצון הטוב של הפרויקט.

בתחילת המחזה עולים השחקנים הצעירים לבמה בזהותם האמיתית ומשתמשים בתיאטרון באופן ליטרלי. הם עורכים מעין בדיקה ראשונית וניסוי כלים אלמנטרי שמורכב מפעולות טכניות פשוטות כמו כיבוי והדלקת אורות, כיוון אורות, הזזת חלקי תפאורה, עלייה וירידה מהבמה, תרגילי חימום גופניים וקוליים וביצוע המשפט "להיות או לא להיות" בארבע צורות שונות. פעולות אלה, שנראות בתחילה חסרות פשר ומשמעות, מבטאות למעשה באורח מטפורי את פעולת הצייד הראשונה של השחקנים, שהתרחשה בתחילת התהליך, כאשר נפגשו לראשונה עם מדיום התיאטרון הלא מוכר. פעולת הניכוס של השפה התיאטרונית ההגמונית מתבצעת באמצעות "אסתטיקה בסיסית" של משחק פרוץ וקרנבלסקי שבאמצעותו מפרקים השחקנים את התיאטרון למרכיביו השונים כמו דמויות, סיטואציות, תלבושות, תאורה, מוזיקה ותנועה. לתערוכת הזו מוסיפים השחקנים גם אוזורים ממחזות קאנוניים – שורה מ"המלט" (שייקספיר), רמיזה ל"מחכים לגודו" של בקט דרך שם המופע "מחכים לגואל", וכמו כן מתקשרת פעולת הציפייה לבמאי־מחזאי, שהיא הפעולה המרכזית על הבמה, לא רק לבקט אלא גם ל"שש נפשות מחפשות מחבר" (פירנדלו).

10. את הטקסט "מחכים לגואל" קיבלתי מהבמאי יגאל עזרתי וכל הציטוטים הם משם.

ואולם, מעשה ההרכבה-מחדש אינו מצליח, והשחקנים מסוגלים להציג אך שברי קטעים של "הנרקומן", "הרוצה" ו"הזונה" – הווי שכונתי מוכר וידוע מראש. השחקנים מנסים להשתמש בתיאטרון כדי להפיק "הצגה רצינית וחשובה" ש"תנענע את השכונה ותוציא אנשים לרחוב", אך מה שעולה בידם הוא "מחזה מטומטם, מגוחך, פשטני, מלודרמטי, קיטשי, בקיצור זבל". השחקנים יוצרים טקסט מטא-תיאטרוני¹¹ שמציב על הבמה מעין פרודיה על כל ההפקות הבידוריות של התיאטרון הקהילתי באותה התקופה. השימוש שהם עושים באמצעים קומיים, בעיקר של פארסה כמו נפילות, התנגשויות, חילוף מגדרי¹² ופוזות מוגזמות, הוא טקטיקה חתרנית, שבאמצעותה יוצרים השחקנים מצד אחד מופע, שהקהל המקומי ונציגי פרויקט שיקום השכונות מקבלים בהתלהבות, אך מצד אחר הם משתילים לתוך הטקסט המילולי שלו את חוסר שביעות רצונם מהמצב בשכונה. הסצנה האחרונה, המתארת ישיבה של ועדת היגוי מקומית ומוצגת אף היא באופן בידורי תוך שימוש מוגזם במבטאים שונים (פרסי, תימני ואשכנזי), היא המפתח להבנת תחושת המלכוד והשיתוק של השחקנים.

היו"ר: בואת אני פותח את ישיבת ועד השכונה. סדר היום (היושב ראש מחפש את דף סדר היום ומתחיל להוציא בהיסטריה הרבה דפים).
הגזבר (קורא עיתון) (במבטא פרסי): מ'פתאום? [...] צריך מחכה עד כולם מגיעים [...].

היו"ר: [...] אני היושב ראש ואני מחליט (לוקח דף ומתחיל לקרוא. הגזבר ממשיך לקרוא בעיתון) טוב, סדר היום, יקירי, אני רוצה לומר...
גזבר (צוחק צחוק פרוץ): מה זה פה אהבה? יש אהבה ויש אהבה.
היו"ר: סליחה זה לא זה. טוב, אז סדר היום (מחפש דף אחר. בינתיים נכנס חבר ועדת התרבות עם כוס תה בידו).
[...]

חבר ועדת התרבות (במבטא אשכנזי כבד): [...] חזרתי כרגע מפגישה עם ראש העיר.

היו"ר: ראש העיר... סליחה, אתה יכול לשבת.
גזבר: אותי לא מעניין ראש העיר, אי-אפשר להמשיך בצורה כזו.
חבר ועדת תרבות: [...] השגתי תוספת של חמש אלף דולר מהעירייה.
גזבר: אה, דולרים... יפה, יפה, סליחה, אתה יכול לשבת (מסדר לו את הכיסא).
[...]

היו"ר (דופק על השולחן): טוב אז סדר היום שני לבן אחד חלה שניים חלבו!
גזבר: מה קרה לך? אתה חושב אתה במכולת (צוחק).
היו"ר: סליחה, סליחה (מוציא שוב דף אחר) טוב, אז סדר היום (בינתיים הגזבר ממשיך לקרוא עיתון, רכז התרבות שותה תה. נכנס אורח פשוט. כולם מתעלמים).
אורח פשוט (במבטא תימני): כבוד היושב ראש (היו"ר מחייך), תרבותניק יקר (רכז התרבות מנענע בראשו) וגזבר נכבד (הגזבר קם, מרים כובעו וחוזר לשבת).
יש לי כמה רעיונות לתכניות תרבותיות בשכונה.

11. טקסט מטא-תיאטרוני הוא טקסט שמתייחס לעצמו כתיאטרון (self-referential).

12. חילוף מגדרי - cross-dressing, הכוונה לגבר שמשחק אישה ולהיפך.

היו"ר (קופץ וקוטע): ישנה פרוצדורה ומנהל תקין ולא לחינם בנינו את המוסד המפואר הזה, הקמנו ועדות וקבענו נהלים ותקנים.¹³ [...] כדי שהכול יזוז צריך נוהל תקין, כן, זוהי מילת המפתח. [...] היית צריך לפנות אלי מקודם, ולהגיש לי את הצעותיך, ואני לאחר בדיקה מדוקדקת הייתי מחליט אם להביא אותם לאישור הפורום הזה (מתיישב).

אזרח פשוט: אתה לא מבין, יש לי, יש לי פה הצעות עם הסכמה של אנשים לביצוע בהשקעה מינימלית...

היו"ר (קופץ): אין כסף, לא בא בחשבון. גמרנו את התקציב! (הגובר והרכז ישנים עם הראש על השולחן) מה יהיה אם במקום להשקיע בשיקום ובחינוך נבזבז על בידור, זאת שחיתות, מצדי שיראו טלוויזיה! הגובר (מתעורר): אבל זה לא יעלה...

יו"ר: שקט! [...] אני מנהל את הישיבה הזאת [...] יש פרוטוקול ויש סדר יום. רכז תרבות: מנהל תקין! גובר: אני אמרתי אין כסף!

בניגוד לסצנות הקודמות שאינן מצליחות להתגבש מעבר לפרגמנטים אבסורדיים, הסצנה הזו היא הסצנה הארוכה והשלמה היחידה במופע. מאחר ולכל אורך המופע השחקנים משתמשים כאמור ב"אסתטיקה בסיסית" של משחקיות פרועה, לכאורה מתחברת הסצנה זו לקודמותיה. אלא של"אסתטיקה הבסיסית" הקרנבלסקית יש בסצנה האחרונה תפקיד פונקציונלי נוסף ופוליטי למדי. כאן צדים השחקנים את התיאטרון ללא רישיון על מנת לשקף באורח דוקומנטרי כמעט (ולחלוטין לא מוגום) מה קורה בוועדות ההיגוי המקומיות, ואת המצב המנטלי הרדום של השכונה. באמצעות הפרויקט הצליח הממסד לחדור לתוך השכונה ולמגר מתוכה כל יסוד של ראייה ביקורתית. הכסף הרב, התפקידים הציבוריים המכובדים והתיאטרון הקהילתי הבידורי הפכו כולם למנגנונים מסוכנים שנוטעים בלב התושבים את ההרגשה (הכוזבת כמובן) שהגואל אכן הגיע.

"מי תהום וכל הדרמה הזאת" (1989)

הסצנה על ועדת ההיגוי ב"מחכים לגואל" הטרימה מבחינה פואטית-פוליטית את המופע הקהילתי "מי תהום וכל הדרמה הזאת", שעוסק כולו בהתדיינות נוקבת עם פרויקט שיקום השכונות.

הבמאית זמירה רון הגיעה לנווה אליעזר, שכונה בדרום-מזרח תל-אביב ב-1988, בתום לימודיה במגמה לתיאטרון קהילתי באוניברסיטת תל-אביב. היא הקימה קבוצת תיאטרון של בני נוער תחת השם "תיאטרון חברתי", כי "חברתי", לטענתה, נושא משמעויות פוליטיות יותר מ"קהילתי" (רון, 2003). המופע הקהילתי הראשון שביימה היה: "שתי חבורות ומקלט אחד", שהתבסס על עיבוד של סיפור הפרברים לעלילה מקומית על שתי חבורות נוער הנלחמות על השליטה במקלט שהעירייה הכשירה עבורן כמועדון. מופע זה לא הכיל עדיין מאפיינים חברתיים-פוליטיים, וכוונתו הייתה להפיק מחומר מקצועי ומושקע

13. ההדגשות בטקסט המצוטט הן שלי.

עד כמה שניתן. רון, שהחלה אז לעבור תהליך של מודעות חברתית, שיתפה אמנם את שחקניה אך עדיין לא תרגמה זאת לביטוי בימתי. "כבר אז, מעיד נפתלי שם טוב, שחקן מהקבוצה, "מאחורי הקלעים, היא הייתה פוליטית ודיברה אתנו על יחסי מיעוט וממסד" (שם טוב, 2003). במופע הקהילתי השני הכניסה רון את האג'נדה החברתית גם לתוך הטקסט עצמו, וכך מסמן "מי תהום וכל הדרמה הזאת" את המעבר מתיאטרון חובבים לתיאטרון קהילתי חתרני.

רון הביאה לקבוצה טקסים שונים ובתהליך של דיון נבחר המחזה "מי תהום". לכאורה, בחירה קואופטיבית של טקסט קאנוני מאת הלל מיטלפונקט, שהוצג כבר בתיאטרון "הבימה" ב-1977 בבימוי עומרי ניצן. "מי תהום", כמו "קזבלן" ו"קריוזה" לפניו, הציב אמנם את הקוֹתרבות המזרחית על הבמה, אך עשה זאת מנקודת המבט ההגמונית. רון לוקחת את הטקסט המקובל כנקודת מוצא לעיבוד שחותר תחתיו ומאפשר ארטיקולציה של המבט מלמטה בפרויקט שיקום השכונות. היא משתמשת בעיקרון הידוע של תיאטרון בתוך תיאטרון כטקטיקה חתרנית להזיח לשוליים את הטקסט הדומיננטי של "מי תהום" ולהציב במרכז את המטא־טקסט החדש והביקורתי. "מי תהום וכל הדרמה הזאת" מתאר קבוצת תיאטרון קהילתי, שעושה חזרה על ההצגה "מי תהום" לפני חגיגה פטיטה בירגשטיין כהן – נציגת הקהילה היהודית התאומה מברזיל, שתורמת כסף למתנ"ס המקומי. האסתטיקה הבסיסית של רון היא דוגמה מובהקת לאסתטיקה פונקציונלית, שלא רק עושה שימוש פרקטי בתיאטרון, אלא גם מציעה מודיפיקציה אסתטית חדשה לתיאטרון ההגמוני. רון אינה משנה את הטקסט המקורי המספר על עירית פיתוח/שכונה מרוקאית של סוף שנות השישים וגם לא את הקונספציה הבסיסית של עיצוב הבמה – תלולית גבוהה של חול לשפת ביצה (מי תהום) שאינה נראית מהאולם. פעולת השימוש המרכזית שלה היא שתילה של סצנות מטא־תיאטרונות בעיקר בפתיחה ובסיום ושבירת רצף העלילה בקטעי שירה וריקוד בסגנון הרוקנרול. כך פורצת האסתטיקה של המחזמר, שרון פיתחה כבר בהפקה הקודמת, לתוך הבימוי הריאליסטי ויוצרת חזרה לא רק מהשיקוף הפסבדו־דוקומנטרי של הלל מיטלפונקט, אלא בעיקר מהאופן השלילי שנציגי הפרויקט מהארץ ומחו"ל תופסים את השכונה.

בסצנת הפתיחה נכנס לבמה שחקן המודיע לאמו שהוא הולך למתנ"ס כי יש לו חזרה על "מי תהום" עד לשעה מאוחרת. דבריו, הנשמעים כהטמעה מוחלטת של "החינוך הטוב" שהוא מקבל במתנ"ס, יוצרים את הרושם כי האירוע כולו – הבדיוני והממשי – יהיה חגיגה של תודה והוקרה לפרויקט:

אמא שלי יודעת שהמתנ"ס שייך לשלטונות, כלומר לממסד, זאת אומרת לעירייה.
אמא שלי יודעת שהעירייה זה לא רחוב, אמא שלי יודעת שהעירייה לא תמכור
לנו סמים. אמא שלי יודעת שהעירייה לא תעשה מאתנו פושעים [...] אמא
להתראות, אני הולך למתנ"ס (יוצא).¹⁴

ככל שהדמויות עולות על הבמה אחת אחת וחוזרות ומשננות את אותו הטקסט כמו מנטרה, נוצר הרובד האירוני, המציב מראה ביקורתי בפני נציגי הממסד שיושבים בקהל: האבא הזה ישגע אותי. הוא פשוט יודע שאם אני הולכת למתנ"ס זה כאילו אני הולכת לעירייה, וללכת לעירייה זה לא פשע, זה גם לא סמים. פשע וסמים יש רק

14. כל הציטוטים הם מהטקסט "מי תהום וכל הדרמה הזאת" שקיבלתי מנפתלי שם טוב.

ברחוב, לא בעירייה. אבל אני הולכת לחזרה בעירייה... סליחה במתנ"ס... להתראות
אבא (יוצאת)

סבתא! אני הולכת למתנ"ס (יוצאת)
סבא! סבא! אני הולך למתנ"ס (יוצא)
אני הולך למתנ"ס (יוצא)
אני הולכת למתנ"ס (יוצאת)
אני הולך למתנ"ס (יוצא)
אני הולכת למתנ"ס (יוצאת)
למתנ"ס (יוצא)
למתנ"ס (יוצאת)
למתנ"ס (יוצא)
למתנ"ס (יוצאת)
(כולם נכנסים)

כולם: אנחנו הולכים למתנ"ס (חושך).

עיצוב הטקסט החוזר על עצמו על פי תבנית מוזיקלית מצטברת ובקצב מסוים כמו אורטוריה עד לאפקט השיא המעובה באמצעות התאורה (חושך), מטביע את החותם ההתרני על דברי ההלל למסד, וגם מפרק את מילות המפתח שלו, למשל "פשע" ו"סמים" המשמשות את הרשומות העירוניות לתיאור "שכונת מצוקה". החזרה על המילים "פשע", "סמים", "שיקום" לאורך כל המופע מבליטה את הרובד המסמן שלהם לעומת המסומן וחושפת אותם כמערכת תיגו כוהנית.

ככל שהשחקנים עצמם מבצעים את הטקסט בתמימות ובהתכוונות מלאה כך הולך וגדל האפקט ההתרני. התיאטרון על הבמה בתחילת האירוע הוא תיאטרון קואופרטיבי, ולכן קורא לעצמו "תיאטרון קהילתי", שהוא כאמור, לפי השקפתה של רון הכינוי שהמסד מעדיף. היא בוחרת במתכוון לאפיין את התיאטרון הקואופרטיבי על פי המתכונת הצבאית – משמעת ברזל וצייתנות מלאה לבמאית/מפקדת:

איריס: תיאטרון קהילתי נווה אליעזר עמידה חופשית! (הנוכחים עומדים בעמידה חופשית) הופ! (הנוכחים מזדקפים) עמידה חופשית! (עוברים לעמידה חופשית) הופ! (מזדקפים) תיאטרון דום (עוברים לדום) עמוד נוח! (עומדים בנוח) שימו לב! סדר, משמעת, כניסות בזמן, יציאות בזמן... ארבעה כללים בסיסיים לקיום הצגה. ברור?
כולם: ברור.

איריס: תגידו כניסות בזמן!

כולם: כניסות בזמן!

איריס: תגידו יציאות בזמן!

כולם: יציאות בזמן.

איריס: ברור? תגידו ברור!

כולם: ברור.

נציגת הקהילה התורמת, שרואה את ציפיותיו של הפרויקט מתממשות לנגד עיניה בצורה המרבית, מגיבה בהתלהבות עצומה שחושפת באחת את שורשיו הדכאניים של פרויקט

שיקום השכונות ואת תחושת המלכוד של תושבי השכונה. מחד גיסא הם כמהים לעזרה ומוקירים אותו, אך מאידך גיסא הם חשים עלבון והשפלה לנוכח היחס הפטרוני והלא אנושי המתלווה לו:

חוניטה: איזה ילדים, כל כך נחמדים, הקהילה היהודית בברזיל ממש חכמה, השקיעה כל כך הרבה כסף ואיזו תוצאה נפלאה [...]. ילדים עומדים בשורה ישרה [...] שקטים כל כך, מסודרים כל כך, ממושמעים כל כך, נקיים כל כך, לא ממים, לא פשע [...] רק סדר, משמעת ותיאטרון [...].

נציגת הקהילה מברזיל היא בוזמנית ייצוג ליטרלי של הקהילה התורמת וייצוג מטפורי של הפרויקט בכלל. היא מעוצבת במתכוון בצורה גרוטסקית כמי שנופלת לתוך כל מלכודת של חנפנות מבלי שתתפוס את המסר החתרני. היא נעתרת בשמחה ל"ילדים הנחמדים" השרים ורוקדים לכבוד תל-אביב. היא אינה שמה לב שאינם שרים בסגנון הפולקלוריסטי המקובל בתיאטרון הקהילתי, אלא דווקא בסגנון הרוקנרול, וגם לא קולטת כלל את המוטיב הביקורתי החוזר: "נווה אליעזר שכונה תל-אביבית, אינה רשומה במפה". לעומת זאת, דווקא את הסצנות מהטקסט המקובל והקאנוני של "מי תהום" היא מפרשת כפרובוקציה אלימה של כפויי הטובה, שכנראה בכל זאת טרם השתקמו. נקודת המבט השכונתית מאנישה את הפרויקט בדמות אישה טיפשה, רעה וגועזנית - ההיפך כמובן מהאופן שבו תופסים את עצמם נציגיו השונים:

שימו לב ושימו לב היטב, אני מייצגת פה את הקהילה היהודית בברזיל. אנחנו משלמים לכם הרבה כסף בשביל שיקום. אנחנו משקמים אתכם, בונים בשבילכם מועדונים, משפצים לכם את הבתים, עושים בשבילכם כל כך הרבה איכות חיים, ואתם יורקים לנו בפנים [...] [...] ברברים.¹⁵

השחקנים, שנראים בהתחלה כמי שמתפנים פעולה בהתלהבות, עוברים תוך כדי "החזרה" תהליך של התפכחות ומודעות חברתית והופכים לתיאטרון קהילתי לוחמני: מה זאת אומרת אנחנו משוקמים שלכם? מה אנחנו נכים? [...] הגברת חוניטה שיהיה ברור, אף אחד לא ישקם אותנו! רק אנחנו נקדם את עצמנו [...] אנחנו מתקדמים גם בלי שמישהו יקדם אותנו. אם אנחנו מתקדמים אז אנחנו מתקדמים. אף אחד לא מקדם אותנו, רק אנחנו מתקדמים.

היחסים בין חוניטה לשחקנים משקפים באופן אלגורי את יחסי הכוח שבין הממסד לשכונה בכלל, ובין הממסד לתיאטרון בפרט, ומאפשרים לקבוצה לבוא עמו חשבון. עם זאת, בשונה מהתיאטרון המורד של שנות השבעים, הבמאית נוקטת כאמור בטקטיקות חתרניות להימלט עד כמה שניתן מסכנת סגירת התיאטרון. על כן, בסוף "החזרה" (המופע), חוניטה מתפייסת לפתע, למרות שהשחקנים אינם משתפים אתה פעולה: "אתם כל כך יצירתיים, בכל ברזיל כולה אין ילדים כל כך מוכשרים, אני מעלה ומגדילה את התקציב שלכם פי חמישים." סיום אוטופי כזה מאפשר לקבוצה להגשים על הבמה את הפנטזיה שלה לגבי הדימוי העצמי המועדף, וגם לסיים את המופע בכל זאת כמצופה באקורד חגיגי

15. ההדגשות בטקסט הן שלי.

ושמח. חוניטה עולה על הבמה ורוקדת בהתלהבות עם השחקנים שמזמינים גם את הקהל להצטרף. חוניטה, כהרגלה, לא שמה לב כמובן למילים של שיר הסיום: "במקום הכי נמוך בתל-אביב" מאת אסתר שמיר. לעומתה הקהל דווקא שם לב ולפי רון "היה באקסטוזה" (רון, 2003).

תהליך העבודה החתרני לא הופרע הודות להתלהבותו של מנהל המתנ"ס דווקא מהכיוון הביקורתי שהקבוצה בחרה בו לאחר שהרחיקה, לטענתו, עד להוליווד בהפקה הראשונה. בשיחה שיוזם עם הורי השחקנים הוא הציג את עמדתו הביקורתית כלפי פרויקט שיקום השכונות ואת התנגדותו למושג "שיקום" היוצא מנקודת הנחה שאנשי השכונה הם מוגבלים. התמיכה שרון ושחקניה קיבלו ממנהל המתנ"ס נקטעה על-ידי נציגי העירייה שחזו בקטע מהמופע בבית ברבור, בכנס של להקות ממתנ"סים שונים. ערב חגיגי זה, שבו נוהגים נציגי הגופים המממנים לצפות בתפוקה השנתית של המתנ"סים במחוו ולחלק תעודות, משמש למעשה כמנגנון פיקוח ושמירה כנגד תכנים מרדניים. לכן, כאשר הופיעה הקבוצה מנווה אליעזר כבו לפתע כל האורות והמופע הופסק. לאחר מספר ימים הגיעו נציגי העירייה למתנ"ס וטענו כי אין להם דבר נגד הלל מיטלפונקט, אבל טקסט כזה אינו מתאים לילדים ולנוער, במיוחד לא הקללות. כך שכפלה המציאות הממשית את זו הבדיונית שבה חוניטה טוענת את אותו הטיעון בדיוק:

למה אמרת לו לדבר ככה? ... פה זה רחוב? ... פה תיאטרון לא רחוב! בתיאטרון מדברים יפה, כמו בספר, כמו בשיר... אז גם פה בתיאטרון הזה תדברו יפה! אני רוצה תיאטרון יפה [...] אני אפסיק לכם את החזרה אם אני אשמע מילה אחת לא יפה!

במאבק על "מי תהום וכל הדרמה הזאת" ניצחו הפעם הבמאית והקבוצה. "התחכמתי", מסבירה רון, "הזמנתי אותם לראות את כל ההצגה. הם ראו שהקהל נהנה מאוד וגם הדמות המצחיקה של חוניטה מצאה חן בעיניהם. הקטע שהפריע להם קודם בלט פחות בתוך ההצגה כולה וככה הם ויתרו לי" (שם). מסע הציד הצליח, אם כן, וזכה גם לרישיון כי נציגי הפרויקט לא קלטו באמת את אותות האזהרה של "מי תהום וכל הדרמה הזאת" בדיוק כפי שלא קלטו קודם לכן את השדר של "מחכים לגואל". שני המופעים המשעשעים היו למעשה ביטויים של כאב, תסכול ותחושת חוסר מוצא לנוכח הפרויקט שהכויב.

סיכום

אחת הטענות כנגד חקר אופני השימוש של התרבות הפופולרית על-ידי קוֹ-תרבויות גורסת כי הוא יצר תפנית מסוכנת לעבר דיון לא ביקורתי. בספרו פופולזים תרבותי מזהיר ג'ים מקגוגן (McGuigan, 1992) מפני העדפת יתר של ההרמוניטיקה על פני התפיסה הפוליטית-כלכלית שמציבה במרכז הדיון את הצריכה על חשבון הייצור. העיסוק הנרחב בפרשנות של אופני התקבלות הפך לטענתו למעין פרויקטים של שחרור המתארים את האנשים הרגילים כאקטיביסטים במרחב הסמלי של התרבות הפופולרית. על פי מחקרים כאלה, טוען מקגוגן, ניתן לחשוב שהגענו לאוטופיה חברתית, שבה הקוֹ-תרבויות מתמודדות נפלא עם מצבן ונהנות מכל מה שהן מקבלות. אני סבורה כי חקר התרבות הפופולרית

שנתן סוף-סוף לגיטימציה לדיון בחוויות ובפרקטיקות היומיום של הקוֹתרבויות הוא חשוב וצריך להמשיך ולפתח אותו. עם זאת, אני מסכימה עם מקוגן כי התנגדות סמלית באמצעות תהליכי התקבלות בלבד אינה יכולה לבוא במקום מעורבות פוליטית ופעילות חברתית ממשית. ההסברים המרתקים לכך שפעולות של קריאה, צריכה והתקבלות הן בעצם פרקטיקות לכל דבר הם בעייתיים משהו, והסימטריה שהשיח יוצר בין הייצור לבין הצריכה משכנע ופועל רק בתוך השיח עצמו. לעתים נוצר הרושם שמה שהחוקר רואה או מגלה אינו בהכרח ברור לאיש הפשוט. האם פעולות הצריכה החתרניות, שהן פעמים רבות שקטות וכמעט בלתי נראות, נעשות באופן מודע? ואם לא – איזו משמעות יש להן מעבר לשיח האינטלקטואלי, שמתרחש הרחק מחיי היומיום של האנשים הרגילים?

הערות אלה אינן מתכוונות בשום פנים ואופן לצאת כנגד התיאוריות עצמן, אלא מטרותן לחזור ולחזק את מה שאמרת בפתח המאמר. קוֹתרבויות אינן רק צרכניות אלא גם יצרניות ויצירתיות. אמנם תהליכי היצירה הללו מועטים יותר ומושתקים יותר ביחס לתהליכי הצריכה, אך מחובתם של חוקרי תרבות וחברה לגלות טקסטים כאלה ולהציבם במרכז הדיון. באמצעות ניתוח פואטי-פוליטי של שני מופעים קהילתיים הצגתי את הטקסט העצמי כמכלול של טקטיקות סירוב והתנגדות מודעות למדי, שמבטאות באורח אסתטי ייחודי את היכולת האופרטיבית שהקוֹתרבות א(ע)וצרת בתוכה.

תפיסה זו של התיאטרון הקהילתי כאתר שמאפשר ארטיקולציה של ביקורת מזמינה דיון מחדש במעמדה, בתפקידה ובאופייה של הביקורת החברתית בתרבות בת זמננו. כבר בשנות השישים של המאה הקודמת הצביע הרבט מרכוזה (1972) על דלדולה של הביקורת בחברה המערבית. כלי ביקורת כמו עקרונות הליברליזם וחופש הדעות, שהיו אפקטיביים לקידום נושא חירות האדם וכנגד משטרים אוטוריטטיביים, נוכסו בחברות המערביות על-ידי הממסד עצמו, שמשמש בהם כדי לשמר את הסטטוס-קו וכדי להפר, גם אם בדרכי נועם, את הסיכוי להיווצרותה של ביקורת ממשית. גם התפתחות הקפיטליזם המאוחר, שמכונן חברת צרכנים חד-ממדית, תורמת להתפתחותה של סובלנות דכאנית. האמנות בכלל והתיאטרון בפרט, שנשמעים אל תוך כלכלת השוק ומתנהגים כמו מוצרי תעשייה, מסייעים אף הם להבנייתה של תודעה אנושית מכנית ומתוכנתת הנעדרת כל זיק של סרבנות. תפיסת הביקורת שמובלעת אצל מרכוזה, במשמעותה המודרנית כפי שהוגדרה על-ידי פרויקט הנאורות, חוזרת שוב אצל נתן שניידר (2000). שניידר מסיט את הדיון אל תוך החברה המשתנה של המאה ה-21 ושם, בדומה למרכוזה, הוא פוסק כי "הביקורת החברתית מחסנת את החברה מפני הביקורת" (שם, ע' 262) ועל כן פג תוקפה. בתרבות העכשווית המורכבת והכאוטית שבה "כולם רוצים להיות שונים" (שם), וכל אחד מנסה למצוא את דרכו "בין האישי לציבורי, בין המקומי לגלובלי, בין הפרטיקולרי ולאוניברסלי" (שם), הרלוונטיות של "הביקורת הגדולה" הגואלת והמשחררת מוטלת בספק. בדיוק כמו כל "הנרטיבים הגדולים", גם "הביקורת הגדולה" הופכת בתרבות הרפלקסיבית וב"חברת סיכון עולמית" לעוד "מושג זומבי" (בק, 2000). אך מה לגבי "הביקורת הקטנה"? זו שאינה מתימרת לתקן את כל סדרי החברה ולהבחין באופן נחרץ בין טוב ורע?

אני סבורה כי מרכוזה מרמז עליה כאשר הוא טוען שהצורך בביקורת אינו פוחת, ושהתפקיד המהפכני נותר בידי של המעמד הנמוך בתוקף תנאי חייו. את הביקורת הקטנה, הפרטיקולרית והלוקאלית אני מציעה לחפש אפוא הרחק מהאתרים ההגמוניים בקרב הקוֹתרבויות. שם, כמו בתיאטרון הקהילתי של שנות השמונים של המאה הקודמת, מסתבר כי

מחאה ושיתוף פעולה אינם בהכרח קטגוריות אוטונומיות ובינאריות, אלא הם נזילים ומפוצלים, "תופעות קונטינגנטיות, תלויות הקשר ומצב היסטורי" (שנהב, 2003, ע' 148). ניתוח שני המופעים הקהילתיים בתוך ומתוך ההקשר החברתי של שנות השמונים בכלל וההקשר של פרויקט שיקום השכונות בפרט מאשר תפיסה אלטרנטיבית זו. במקרה הזה הביקורת צמחה מתוך ההסכמה והאירה את המורכבות והקושי שאפיינו את שתי התופעות גם יחד באופן שנחוו באותה העת בקוֹתרבות המזרחית. קריאת הטקסטים העצמיים אכן חושפת כי "התנגדות ושיתוף פעולה אינם מוציאים זה את זה; הם עשויים להיווצר זה מתוך זה ולהזין זה את זה" (חבר ואופיר, 1994, ע' 143).

הדיון במופעים הקהילתיים כסוג של ביקורת קטנה מעורר גם את השאלה בנוגע לאופיו של התיאטרון הקהילתי כפרקטיקה של ייצוג. בשנות השמונים של המאה הקודמת, בשונה ממה שקרה קודם, התחילו אינטלקטואלים מזרחים לתבוע את מקומה של התרבות המזרחית בתוך התרבות הישראלית. טביעות האצבעות המזרחיות, חשובות ככל שיהיו, נותרו כבולות באופני הייצוג ההגמוניים ולא צלחו לאתגר אותם באופן ממשי (שנהב, 2003). התיאטרון הקהילתי, שפועל כאמור בקרב הקוֹתרבות כבר למעלה משלושים שנה, מגבש אתר אוטונומי של ייצוג עצמי על אף מנגנוני המשטור. כפי שהראיתי כאן, התיאטרון הקהילתי הוא סוג של תרבות פופולרית שאינה כבולה לאופני הייצוג ההגמוניים, אלא משחקת אתם במשחקים שונים של פירוק והרכבה בהתאם לצורכי השעה. כסוג של ביקורת קטנה הוא אינו משתקק אמנם להרוס כליל את הסדר החברתי־תרבותי הקיים, אך הוא מצליח לבטח ליצור פֶרצה ושיבוש שמאתגרים מלמטה את הסיפורים הגדולים מלמעלה.

עם זאת, כפרקטיקה של ייצוג מדהדה התיאטרון הקהילתי ללא ספק גם את שאלתה המפורסמת של גאטרי ספיבק: "כלום יכולים המוכפפים לדבר?" (ספיבק, 1995). שאלה זו נוגעת בעיקר למקומו ולתפקידו של הבמאי בתיאטרון הקהילתי, המנחה ומוביל את התהליך היצירתי. לעת עתה מגיע הבמאי המקצועי בדרך כלל מחוץ לקוֹתרבות, והממסד שמממן אותו רואה בו את נציגו. לעומת זאת, קבוצת השחקנים רואה בבמאי את מנהיגה ומצפה ממנו שיייע לה לממש את שאיפותיה האסתטיות־פוליטיות. המקום ההיברידי שבו נתון הבמאי מעלה את השאלה אם הוא יכול לייצג את הקוֹתרבות ואם הוא חייב לשם כך להשתייך אליה. יגאל עזרתי, לדוגמה, הגיע לקוֹתרבות מבחוץ, טעון במודעות חברתית שמאלנית שמפרידה בין מה שההגמוניה מגדירה "הבעיה (הלאומית) הפלסטינית" לבין "הבעיה העדתית". מאחר ובהתאם להשקפת עולמו הוא לא זיהה וגם לא הגדיר את הקונפליקט הפנימי שחוו השחקנים ביחס לפרויקט שיקום השכונות כפוליטי, הוא פעל ברמה המקצועית התיאטרונית בלבד, וחוסר ההתחברות שלו לקבוצה יצר בסופו של דבר מופע קרנבלסקי, שרק בחלקו האחרון הצליח להתגבש לכלל טקסט ביקורתי. זמירה רון היא דוגמה לבמאית ששייכת לקוֹתרבות המזרחית. מסלול חייה מהשכונה למשפחות אומנות ולחינוך בקיבוץ מייצג הרבה מבני הדור השני של המהגרים המזרחים. אך רון לא רק באה מתוך הקוֹתרבות, אלא חשוב מכך – היא עברה גם תהליך של שינוי מודעות שהפך אותה לאינטלקטואלית אורגנית. על כן בעבודתה האמנותית ישנה התכה מלאה בין האישי לחברתי ובין האסתטי לפוליטי. אני מאמינה כי הבמאי הקהילתי, דווקא משום מיקומו הלימינלי, צריך להשתייך לקוֹתרבות. לאו דווקא במובן האתני, אלא יותר מכך. עליו להיות חלק מהקהילה כמי שעבר תהליך של הכרעה ונושא עמדה שממנה הוא יכול להוביל את קבוצת השחקנים ליצור טקסט ביקורתי.

פרויקט שיקום שכונות היה הפרויקט החברתי הגדול ביותר שנעשה בארץ, והיוזמה לשתף ולבזר סמכויות בתוך הקהילה הייתה ללא ספק חדשנית ובעלת כוונות טובות. המחלוקת שעולה מתוך המחקרים השונים נותרה בעינה: האם תרם הפרויקט להתפתחות דמוקרטיה מקומית או שהיה בפועל מנגנון הרגעה ודגם של יחסים פטרוניים (מנחם ושפירו, 1997). מתוך עיון במחקרים אלה מצד אחד ובטקסטים העצמיים התיאטרוניים מצד אחר עולה תמונה מורכבת יותר. כמו כן, ניתן לראות בבירור כי הטקסט העצמי, בעיקר הסצנה העוסקת בוועדת ההיגוי ("מחכים לגואל"), הטרים בכמה שנים את מה שאומרים המחקרים הביקורתיים יותר בנוגע לטבען האמיתי של הוועדות הללו. לאורך שנות פעילותו עורר הפרויקט חיכוך ישיר וחזק – שלא היה כדוגמתו קודם לכן וגם לא אחריו – בין הממסד לבין הקהילות. התיאטרון הקהילתי, שכאמור אינו מוזכר כלל במחקרים, הוא דוגמה מובהקת לחיכוך הזה. הפרויקט יזם, תמך ונתן לתיאטרון לגיטימציה, אך בו־זמן דאג גם להדחיקו ולהשתיקו עד להדרה מוחלטת מהשיח הציבורי והאקדמי. התיאטרון הקהילתי הוא אפוא אתר חברתי-תרבותי ייחודי, מיקרוקוסמוס מתומצת ומרוכז של מערכת היחסים הסבוכה שבין הקבוצה הדומיננטית ובין הקהילות. חקר הפרויקט על פי טקסטים של תיאטרון קהילתי כסוג של עדות ראשונית עשוי להרחיב את התובנה באשר למערכת הזו, ולהאיר בצורה מעמיקה יותר מה קורה לקהילות בתהליך שבו לכאורה מבקש הממסד לספק את כל צרכיה. כפי שעולה מתוך המופע "מי תהום וכל הדרמה הזאת", הצפה מהירה של הקהילות במשאבים כספיים, בכוח אדם בעל רצון טוב ובפעולות חברתיות פילנתרופיות יוצרת אך אשליה זמנית של שינוי, שלבסוף גורמת לתחושה של חנק, תרדמה וחוסר אונים. הקהילות זקוקה כל כך לסיוע, שהיא תקבל אותו בכל מקרה. אך אם הוא ניתן מתוך תפיסת עולם פטרונית ודכאנית, הוא הופך עם הזמן לחומר חבלני שתוקף את הקהילות מבפנים. האידיאולוגיה החינוכית של הפרויקט גרסה כי הקהילות זקוקה ל"שיקום", ל"טיפוח" ול"שיפוץ" פיזי ומנטלי כאחד. השיטוף היה אם כן רק ברמת ביצוע עבודות השטח, לא בניסיון אמיתי לבנות אידיאולוגיה משותפת שתעורר תהליך חינוכי לשני הכיוונים גם יחד ולא רק מלמעלה למטה. כפי שהראיתי, התיאטרון הקהילתי משמש על כן כפעמון מצוקה שמצלצל על מנת להעיר את הקהילה מתרדמתה, ולהזהיר את הממסד מפני זחיחותו ועיוורונו. התיאטרון הקהילתי, שמתחיל תמיד מלמעלה, מוליד כל הזמן תוצאות בלתי צפויות מלמטה:

מה זאת אומרת אנחנו משוקמים שלכם? מה אנחנו נכים? [...] אנחנו מתקדמים גם בלי שמישהו יקדם אותנו. אם אנחנו מתקדמים אז אנחנו מתקדמים. אף אחד לא מקדם אותנו, רק אנחנו מתקדמים.

מקורות

- אלפי, יוסי (1986). תיאטרון וקהילה. ירושלים: הסוכנות היהודית.
 אלתרמן, רחל וצ'רצ'מן, ארזה (1991). התכנית לשיקום השכונות: הניסוי הגדול ולקחיו.
 חיפה: מחברות ושמואל נאמן.
 בק, אולריך (2000). 'מושגים זומביים': ריאיון עם אולריך בק. תיאוריה וביקורת, 16, 247-248.

- דהאן־כלב, הנרייט (1999). מאורעות ואדי־סאליב. תיאוריה וביקורת גיליון מיוחד: חמישים לארבעים ושמונה), 149 – 157.
- זלצר, גיטה (1986). תיאטרון קהילתי – ציפיות ומציאות: בדיקת מקרה – פרויקט רמת עמידר. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך אוניברסיטה. תל־אביב.
- חבר, חנן ואופיר, עדי (1994). הומי ק. באבא: תיאוריה על חבל דק. תיאוריה וביקורת, 5, 141 – 143.
- חבר, חנן, שנהב, יהודה ומוצפי־הלר, פנינה (2002). מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש. תל־אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- יונה, אילנה (עורכת) (2002). קולות משכונת הקטמונים. רמת גן: אנדלוס.
- יונה, יוסי וספורטא, יצחק (2002). החינוך הקדם־מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל. בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי־הלר (עורכים), מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש (ע' 68 – 104). תל־אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- כרמון, נעמי (1989). שיקום שכונות בישראל, הערכת תוצאות. חיפה: עקד שמואל נאמן. מוצפי־הלר, פנינה (2002). אינטלקטואלים מזרחים 1946 – 1951: הזהות האתנית וגבולותיה. בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי־הלר (עורכים), מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש (ע' 152 – 190).
- מנחם, גילה ושפירו, שמעון (1997). פוליטיקה, ביורוקרטיה ושיתוף תושבים בפרויקט שיקום שכונות. בתוך: תמר הרמן (עורכת), תנועות חברתיות ומחאה פוליטית בישראל (כרך א, 151 – 185). תל־אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- מרכוזה, הרברט (1972). קץ האוטופיה. תל־אביב: עם עובד.
- סמוחה, סמי (1993). שסעים מעמדיים, דתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל. בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (ע' 172 – 202). תל־אביב: ברירות. ספיבק, גאטרי, צ'קרווטי (1995). כלום יכולים המוכפפים לדבר? תיאוריה וביקורת, 7, 31 – 66.
- זורתי, יגאל (2001). ריאיון עם מחברת המאמר. תל־אביב, 12.8
- זורתי, יגאל (2003). ריאיון עם מחברת המאמר. תל־אביב, 20.5
- קמפ, אדריאנה (2002). 'נדידת עמים' או 'הבערה הגדולה': שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי. בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי־הלר (עורכים), מזרחים בישראל: דיון ביקורתי מחודש (ע' 36 – 67).
- רון, זמירה (2003). ריאיון עם מחברת המאמר. תל־אביב: 28.8
- שטרית, סמי שלום (2004). המאבק המזרחי בישראל 1948 – 2003. תל־אביב: עם עובד.
- שם טוב, נפתלי (2003). ריאיון עם מחברת המאמר. תל־אביב: 17.8
- שמשוני, דניאל (2000). שיקום השכונות, פוליטיקה של שינוי. תל־אביב: הקיבוץ המאוחד. שנהב, יהודה (2003). היהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות. תל־אביב: עם עובד.
- שניידר, נתן (2000). 'האדם אינו עץ והאנושות איננה יער': הרהורים על משמעות הביקורת החברתית. תיאוריה וביקורת, 16, 263 – 267.
- De Certeau, Michel (1984). *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California.
- Hoare, Quintin and Nowell-Smith, Geoffrey (eds.) (1971). *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*. New York: International Publishers.
- Lahr, John (1972). *Acting out America: Essays on modern theatre*. Middlesex: Penguin Books.

- Lev-Aladgem, Shulamith (2003). Ethnicity, class and gender in Israeli community theatre. *Theatre Research International*, 28(2), 181-192.
- Lev-Aladgem, Shulamith (2004). Whose play is it?: The issue of authorship/ownership in Israeli community-based theatre. *The Drama Review*, 48(3), 117-134.
- McGuigan, Jim (1992). *Cultural populism*. London: Routledge.
- Orbe, Mark (1998). *Constructing co-culture theory*. London: Sage.
- Storey, John (1998). *An introduction to cultural theory and popular culture*. Athens, Georgia: The University of Georgia Press.
- Williams, Raymond (1961). *Culture and society*. Harmondsworth: Penguin.
- Williams, Raymond (1976). Popular. In: Anthony Easthope and Kate McGowan (eds.) *A critical and cultural theory reader* (pp. 231-232). Toronto and Buffalo: University of Toronto Press.
- Williams, Raymond (1983) *Keywords*. London: Fontana.
- Willis, Paul (1990). *Common culture*. Buckingham: Open University Press.

ערים יצירתיות: ירושלים, תל-אביב והכלכלה החדשה

נורית אלפסי*

תקציר. לחשיפה הגוברת של הכלכלה הישראלית לתהליכים גלובליים השלכות דרמטיות על המרחב והחברה בזמננו. בעיקר נודעת חשיבות להיווצרותו של מה שמכונה בספרות של השנים האחרונות "מעמד יצירתי" (Creative/ Innovative Class) ולתנועתו במרחב. מועסקים בהי־טק ובעלי מקצועות חופשיים, ביניהם גם עובדים בתחום האדריכלות, העיצוב ואמנויות הבמה, שאורח חייהם משלב הכנסות גבוהות וצריכה מרובה, מתרכזים במרחבים עירוניים מצומצמים יחסית שנעשים עד מהרה לכוועות של שפע ונהנתנות מערביים. תהליכי ההתכנסות מרוקנים חבלי ארץ וערים אחרות מהתעסוקה המכונה "יצירתית", מההכנסות הגבוהות ומהצריכה התובענית, ומחדדים את הפערים במרחב. במחקר הנוכחי נבחנים תהליכים אלה מנקודת המבט של ירושלים ותל-אביב: שני המוקדים העירוניים החשובים בישראל, הנסחפים על רקע התהליכים רבי העוצמה לשני קצוות נבדלים, ובמידה רבה גם מנוגדים, של אורח חיים, תעסוקה וכלכלה. חרף הניסיונות לְקַרְבָן, הולכות שתי הערים ומתרחקות זו מזו. המחקר הנוכחי עוסק בהיבטים של ההתרחקות הזו ובמשמעויותיה.

מבוא כללי

שאלת השפעתם של תהליכי הגלובליזציה על המרחב העירוני בישראל מעסיקה חוקרים רבים. המחקר של השנים האחרונות מציין את החשיפה המהירה של המשק הישראלי לתהליכים כלכליים כלל-עולמיים, חשיפה המתבטאת בגידול בהשקעות זרות בישראל ובחדיירה של חברות בינלאומיות למערך הסחר המקומי (Shachar and Felsenstein, 2002; Mosek, 2002). חשיפה זו מלווה בתופעות אופייניות כמו כניסה של מהגרי עבודה אל שוק התעסוקה המקומי (קמפ ורייכמן, 2000, 2003; שנל, 1999; שנל ובנימיני, 2000; שנל ואלכסנדר, 2002), צמיחה מואצת של "המגזר השלישי", בעיקר בדמות ארגונים לא-ממשלתיים המעורבים במישורים רבים של החיים החברתיים והפוליטיים (ישי, 2003; גדרון, 2002; בן אליעזר, 1999) והתבססותו של פרופיל תעסוקה מקומי ההולם את פרופיל התעסוקה של המדינות המפותחות (רם, 1999). מחקרים אחרים מצביעים על השפעות נרחבות של תרבות הצריכה הגלובלית במקומותינו (רם, 2003א) ועל המחיר החברתי של הגלובליזציה הכלכלית, הגורמת להחרפת הפער הכלכלי בין המעמדות החברתיים בישראל (רם, 2003ב, 2005).

* המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון.

המחקר הנוכחי מבקש לעמוד על האופן שבו משפיעים תהליכי הגלובליזציה על המרחב העירוני בישראל. עיקר העניין מתמקד בהשוואה בין ירושלים לתל-אביב, ובבחינת הדרכים השונות שבהן ניכרת הגלובליזציה בנוף.¹

מאמר זה מציג את המשכו של מחקר העוסק בתהליכים המשפיעים על ירושלים ועל תל-אביב. בחלק הראשון של המחקר (אלפסי ופנסטר, 2005) טענו כי שתי הערים הגדולות בישראל מדגימות את קיומו של משבר יסודי בתודעה ובוהות של החברה הישראלית: ירושלים היא "לאומית" ותל-אביב היא "כלל-עולמית". ההבדלים הללו באים לידי ביטוי ביחסי העיר והמדינה: ירושלים היא עיר שמוסדות המדינה מעורבים בניהול המוניציפלי שלה, בתחומים כמו בנייה למגורים וחינוך, ואילו עצמאותה של תל-אביב באה לידי ביטוי ביכולתה לקבוע מדיניות בתחומים הנמצאים מחוץ למישור העירוני, כמו יחס כלפי מהגרי עבודה וכלפי הקהילה ההומו-לסבית. הראינו כי הבדלים אלה ביחסי העיר והמדינה מחוללים הבדלים בהגדרת הזהות העירונית: בעוד שבירושלים ההבחנה בין זהות לגיטימית לכוז שאינה לגיטימית נשענת על הגדרות פורמליות ולאומיות (כאלה המדירות את המהגר ואינן מכירות בוהות המינית כמרכיב של זהות אזרחית), הרי שהזהות העירונית התל-אביבית שואבת את הלגיטימציה לקיומה מהזיקה התרבותית הגלובלית של העיר. על כן, הגדרת הזהות האזרחית בתל-אביב היא רחבה יותר, וכוללת בה רגישות לרכיבים שהזהות הלאומית הרשמית אינה מבחינה בהם.

המחקר הקודם הראה כי בתל-אביב מתקיימים סממנים רבים של עיר-עולם, בעיקר בהרכב האופייני של מרכז העסקים הראשי שלה, בשעה שסממנים אלה נעדרים כמעט לחלוטין מירושלים; המחקר הנוכחי מראה כי תל-אביב היא אכן המוקד בה"א הידיעה של הכלכלה הגלובלית ומאפייניה, אבל אלה קיימים במידה מסוימת גם בעיר הקודש. הרקע לכך הוא הכלכלה הישראלית, שבחמש-עשרה השנים האחרונות נעשית יותר ויותר גלובלית, במובן של השתלבותה בתהליכי יצור ושיווק כלל-עולמיים. הפיזור של השפעות הגלובליזציה בישראל, הרחוק מלהיות הומוגני או שוויוני, מחולל במרחב הישראלי פערים גדולים שמגולמים בפער המתרחב בין ירושלים ובין תל-אביב. כך, במרחב של מטרופולין תל-אביב הולכת ומתבססת תעסוקה בתחומים המכונים בספרות של השנים האחרונות "יצירתיים" או "חדשניים" (Creative/Innovative), ואלה נעדרים כמעט לגמרי מחבלי ארץ אחרים, וירושלים בכללם. הדבר יוצר הבדלים דרמטיים במאפייני האוכלוסייה ובאורת החיים, ובירושלים הוא מעורר שני כוחות עיקריים – מוסדות המדינה מזה, וגופים אזרחיים, לוקאל-פטריוטיים, מזה – השואפים להטות את התהליכים הכלכליים רבי העוצמה כך שיכילו במסגרתם גם את העיר ירושלים. בהמשך לתפיסת ערים כמוקדי מעבר (Gateway cities) המושפעים מתהליכים חברתיים וכלכליים ומבטאים אותם, ההנחה היא כי תל-אביב וירושלים מושפעות שתיהן, בדרכן, מתהליכי גלובליזציה (Short et al., 2000). השפעות אלה נמצאות במוקד המחקר הנוכחי.

נפתח, אם כך, בהתוויית המסגרת התיאורטית שבבסיס הבחינה הנוכחית, הכוללת את "קשר הניגוד" שבין ירושלים ותל-אביב ואת הרקע ל"כלכלה החדשה" ול"מעמד היצירתית" המתהווה במרכזי המטרופולינים במערב. בהמשך נציג את ממצאי המחקר בשני חלקים:

1. מאמר זה הוא חלק ממחקר במימון האקדמיה הלאומית למדעים (מחקר מס' 06910732).

הראשון מפרט את מפת "היצירתיות העסקית" בישראל ומצביע על התכנסותה במרכז המטרופוליין. מטבע הדברים, החקירה בחלק זה חורגת מהמישור העירוני ונוגעת לתהליכים המתרחשים בקנה המידה האזורי והמטרופוליני. השני עוסק במרחבי הכלכלה החדשה בירושלים ובתל-אביב במבט השוואתי, ודן בכוחות השונים, הממסדיים-עירוניים והכלכליים-יוזמיים הפועלים בשתי הערים.²

הכלכלה החדשה והתרבות העירונית: קווים למסגרת חשיבה

קשר הניגוד בין ירושלים ותל-אביב

המסגרת הכללית להבנת ההתפתחויות בכלכלה ובנוף העירוני של ירושלים ותל-אביב נשענת על מה שרם (2005) מכנה "פרדיגמת הגלובליזציה". הכוונה היא לכך שתהליכים המתקיימים בחברה ובמרחב הישראליים מושפעים מאוד, לצד הייחוד והתרבות המקומיים, גם מתהליכים גלובליים. החשיפה המוגברת של המשק והחברה בישראל לגלובליזציה כרוכה בתהליכי שינוי מהירים שמחוללים קונפליקטים ומגדילים פערים. בשעה שהגלובליזציה מבקשת לאחד את אורח החיים והדימויים סביב ה"מערביות", הולכים הרכיבים המקומיים ומתחדדים; ובעוד הגלובליות מטשטשת זהויות ומבטלת קהילות, הולכות הזהויות המקומיות ומתבדלות. מסיבה זו, פרדיגמת הגלובליזציה היא בראש ובראשונה פרדיגמה של ניגודים ושל דיאלקטיקות, שמציעה מסגרת משותפת להבנת הקצוות המרוחקים של החברה והמרחב בישראל. ירושלים ותל-אביב מייצגות נאמנה את השניות הזו. שתי הערים אינן שונות זו מזו סתם כך; הן קשורות זו לזו בקשר של ניגוד. ירושלים היא לאומית, ימנית וענייה, והיא גם עתירת משמעות דתית והיסטורית, ביתם של מקדשים, כנסיות, מסדרים ומסגדים המייצגים מגוון של אמונות מכל רחבי העולם היהודי, המוסלמי והנוצרי. תל-אביב, מנגד, היא פוסט-לאומית, שמאלנית, חילונית ועשירה, ובה בעת היא עיר שהווייתה מאוד ישראלית, אינדיבידואליסטית ונהנתנית (אלפסי ופנסטר, 2005). גם עזריהו (2005, ע' 249-271) עומד על כך בהרחבה, וממחיש עד כמה הניגוד בין ירושלים ותל-אביב מעיד על חיבור חזק. הניגוד מייצר תשתית טעונה. הגלובליזציה מתרחשת על רקע של מקומיות ולאומיות, ואלה האחרונות נבנות ומעוצבות בהקשר לתהליכים הכלל-עולמיים ולביטויים המקומיים שלהם. החיבור הזה רלוונטי לקשר שבין ירושלים ותל-אביב; ההתרחשויות בעיר אחת הן פרי ההתפתחויות באחרת, ולהפך: מה שנדחק ונעלם מהאחת צץ ופורץ באחרת. ה"דיאלקטיקה בכביש מספר 1" (רם, 2005, ע' 11), המקשר-מבדיל בין ירושלים לתל-אביב, נמצאת על כן במרכז המחקר הנוכחי. מנקודת המבט הזו, ובהמשך לבחינת יחסי העיר והמדינה וליחסי האזרח והרשות, תיבחן השפעתה של הכלכלה החדשה על המרחב העירוני והמטרופוליני של שתי הערים.

2. תודה לקוראים האנונימיים על הקריאה היסודית במאמר ועל העזרה בגיבוש מבנה המאמר והמסגרת התיאורטית.

הכלכלה החדשה והעיר

נקודת מוצא נוספת למחקר הנוכחי נמצאת במושגים כלכלה חדשה ומעמד יצירתי. רבים רואים בהתפתחות המהירה של טכנולוגיות המידע, התקשורת והמחשוב סימן למעבר מכללי משחק כלכליים מוכרים, לעולם חדש שבו פועלת כלכלה חדשה: דלה בהשקעת הון אבל עתירת רווחים, חובקת עולם, כזו שמרכזי הכובד שלה, כמו המוצרים שהיא מתרכזת בהם, משתנים במהירות, וכזו המנתקת את הקשרים הישנים שבין אוכלוסייה ומרחב, ומייצרת מפות חדשות של נגישות אל תחומי היצור והמסחר (Hutton, 2000; Pratt, 1999, 2002; Kotkin, 1997). החידוש שבכלכלה החדשה הוא מערכת היחסים המחודשת הנרקמת בין ההון לבין העבודה. בשעה שהכלכלה הוותיקה התאפיינה בפער עצום בין היוזם-תעשיין לבין עובדיו – הראשון חולש על ההון ועל כן גם על הידע והאחרונים נטולי אמצעים, מה שמכתב את ריחוקם מהידע וממשאבי הייצור – בעידן האינפורמציה (Castells, 1989), הנגישות אל הידע והמשאבים מתרחבת והיא מכילה קבוצות נוספות, נטולות הון ביסודן. טכנולוגיות המידע והמחשוב מאפשרות לפרטים ולקבוצות להתארגן לייצור, לשיווק ולאספקת שירותים במאמץ לא רב ומנקודת התחלה שאינה בהכרח עתירת אמצעים. הידע והמימון נמצאים בהישג יד ומאפשרים את תקומתם של עסקים בסדרי גודל שונים. בהתאם, תאגידי הענק העכשוויים כבר אינם מתבססים על ייצור עצמי של מוצרים במפעלים עצומים ועתירי הון, אלא עוסקים בניווט של מערכי ייצור ושיווק מבוזרים הנשענים על קבלנות משנה בהיקפים נכבדים (Castells, 1996). בעולם כזה נעשית היוזמות העסקית בתחום הייצור והשירותים לעניין נפוץ ביותר, ומתרחשת במקומות רבים במרחב. היתרון שמקנה הנגישות המיידית אל הידע והמשאבים מהול בחיסרון: היוזמים החדשים מצויים בגללה בתחרות מתמדת, רצופה ואכזרית, שכן סביבם מצויים אינסוף יוזמים אחרים, אף הם נגישים אל אותם מקורות ידע והון ומציעים מוצרים ושירותים חלופיים. התחרות המאפיינת את עולם העסקים הולכת ומשתכללת, הולכת ומתחדדת. בשנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת הסתמן המושג "איכות" כציר שסביבו נסבה התחרות העסקית, דבר שהפנה את תשומת הלב אל הדיוק והשלמות של המוצרים והשירותים. כיום, לאחר שהיבטים אלה מוצו, גלשה התחרות אל ציר חדש: היצירתיות העסקית.

יצירתיות זו היא מצב המתחייב מתנאי התחרות הגוברים; היא מסתייעת בנגישות הרבה אל הטכנולוגיה וביכולת לערב ידע ממגוון תחומים ומקורות. ההגדרות המקובלות של המעמד היצירתי כוללות אמנים המתפרנסים מאמנותם, נותני שירותים כאדריכלים ומעצבים, וגם יצרנים כאנשי טכנולוגיות המידע, ה-ICT (Information and Communication Technologies), המפתחים מוצרים אלקטרוניים ויישומי מחשב. העיסוק במקצועות אלה כרוך בדרך כלל בהכשרה מוקדמת ואף בהשכלה אקדמית, מה שמגביל במידת-מה את הנגישות אליהם. עסקים המכונים "יצירתיים" ממציאיים תחומי עיסוק, שירותים ומוצרים בדרך של עדכון, התאמה או חיבור מחדש של מוצרים ושירותים קיימים, ויוצרים לעצמם נישות כלכליות חדשות (Florida, 2002a, 2002b, 2002c). כך מתפתחים ענפי שירותים וייצור מתמחים, המחליפים במהירות את התעסוקות הסטנדרטיות האופייניות לכלכלת המאה ה-20 (Scott, 1996, 1997; Cook, 1990). מונחי יצירתיות וחדשנות מתקשרים אל התעסוקה בטכנולוגיות המידע, ה-ICT, שהעוסקים בהן נהנים מסולם שכר גבוה וממעמד חברתי יוקרתי. למעשה, הידע והנגישות אליו הם המגדירים את האליטה

בעידן הנוכחי (Beaverstock, Hubbared and Short, 2004). בנוסף, מונחים אלה מתקשרים לחיבור של ענפי הטכנולוגיה לפרקטיקות אמנותיות. תרבות הצריכה מפנה את תשומת הלב אל המראה והתדמית של המוצרים והשירותים, ועל רקע זה מתחזקת הזיקה בין האמנות השימושית לבין הטכנולוגיה, וגדל מקומו של העיצוב בשיקולי הפיתוח של המוצרים והשירותים. מציאות כזו מאדירה את מעמד המעצב ואת התשוקה אל המוצר המוקפד, שנעשה לחלק חיוני בתפריט הצריכה של המעמד היצירתי עצמו.

וכך הולך המעמד היצירתי ונעשה לשחקן מוכר בכלכלה האירופית והצפון-אמריקאית. בבריטניה, הערך המוסף של המגזר היצירתי צמח מהיקף של 41.9 מיליארד פאונד ב-1992 ל-80.9 מיליארד פאונד ב-2002, מרביתם בתחום השירותים היצירתיים (שהערך המוסף שלהם גדל מ-31.9 מיליארד פאונד ל-69.0 מיליארד פאונד) ומיעוטם בתחום התעשייה היצירתי (ONS, 2004).³ שיעור הגידול של המגזר היצירתי בבריטניה הוא כמעט כפול מזה של כלל כלכלת המדינה (שם). המעמד היצירתי בארצות הברית גדל מהיקף של 10% מכוח העבודה ב-1900 ל-20% ב-1970 ול-30% ב-1999, ומונה עתה כ-38.3 מיליון עובדים (Florida, 2002a, pp. 74-75). במונחים מוחלטים מדובר גם שם על הכפלה של מספר העובדים בתוך כעשור ומחצה, ועל גידול דומה בערך המוסף (שם). בישראל לא נערכות סטטיסטיקות על אודות כלכלת המגזר היצירתי; עם זאת, קל להתחקות אחר הצמיחה המואצת של הענפים העיקריים ולזהות את קיומו של מעמד יצירתי עירוני, כפי שנראה בהמשך.

העניין במחקר הנוכחי אינו רק בקיומה של יצירתיות עסקית אלא גם בפריסתה המרחבית ובמשמעות שיש לכך. המרחב העירוני משמש כאן שחקן ראשי: לערי המטרופולין האירופיות והצפון-אמריקאיות תפקיד מכריע בהתפתחות הכלכלה החדשה בכלל, ובגיבושו של המעמד היצירתי בפרט. מחקריו של ריצ'ארד פלורידה על היצירתיות העסקית מלמדים כי בערים צפון-אמריקאיות קיים קשר סטטיסטי ברור בין שלושה רכיבים מרכזיים: פתיחות חברתית, השכלה וצמיחה של היצירתיות העסקית (Florida, 2002b, 2002c). מכך ניתן ללמוד על קיומה של זיקה חזקה בין הלך הרוח העירוני לבין הכלכלה המטרופולינית, ובעיקר בין מידת הסובלנות של תושבי העיר כלפי הזר והשונה ופתיחותם לתרבות והשכלה לבין היצירתיות העסקית של המרחב שהם חיים בו.⁴ לממדים אלה של תרבות ואווירה יש משמעות מיוחדת בהקשר של ירושלים ותל-אביב, על רקע קשר הניגוד שנוסח לעיל. בנוסף, נוצרת כאן הזדמנות לבחון את קיומם של תהליכים החורגים מתחום השליטה של המדינה בפרט ושל המדיניות המוכתבת בכלל; תהליכים הנשענים על נכסים מקמקים כמו הלך רוח ומזג עירוני, ויוצקים במרחב סמליות רבת עוצמה, שהמדיניות המוכתבת אינה יכולה לה.

3. על פי נתוני הלשכה הבריטית לסטטיסטיקה (ONS – Office for National Statistics) מ-2004. ההגדרה הבריטית למגזר היצירתי היא רחבה יחסית וכוללת את תחום האופנה (הלבשה ועיצוב טקסטיל), המוזיקה, אמנויות הבמה, הרדיו והטלוויזיה, הפרסום, האדריכלות והתוכנה.

4. בין המדדים שפלורידה משתמש בהם נמצאים אווירת פתיחות וסובלנות כלפי הזר והשונה שבאה לידי ביטוי בנוחותם של הומואים ולסביות, אנשי בוהמה ומהגרים בעיר המרכזית (זהו ה-Diversity index, מדד השונות) מדד אחר הוא קיומה של תרבות עכשווית המכוננת כלפי שכבת הגיל המובילה את היצירתיות העסקית – גילאי 22-29. את זו מודד פלורידה באמצעות מדד הכפיפות, ה-Coolness index, שמדרג את עוצמתם המרחבית של מנעמים כבתי קפה, מועדוני לילה ומכוני כושר.

נפתח אפוא בסקירה קצרה של ההקשר המקומי והגלובלי של ירושלים ותל-אביב, ונעבור אל הממד המרחבי של ה"מעמד היצירתי" הישראלי וזיקתו לשתי הערים. באמצעות הפריסה המרחבית נלמד על קיומו של מרכז מזוהה ליצירתיות העסקית ועל עוצמתו הרבה. בהמשך ידון המאמר במשמעות הפיזור המרחבי ובהשלכותיו על ירושלים ועל תל-אביב.

ירושלים ותל-אביב: בין לאומיות לגלובליות

סמליות דתית ומורכבות חברתית בירושלים

במאמר הקודם עמדנו על ההבדלים בין ירושלים, שהיא עיר לאומית, לבין תל-אביב, שמבחינות רבות היא עיר עולם. אבל ירושלים אינה רק לאומית. בתרבות המקומית והבינלאומית ירושלים מוכרת כעיר שממד בינלאומי מהותי מתקיים בנופה ובתרבותה. המגוון האנושי המוצג ברחובותיה של העיר הוא העשיר בישראל, ואולי אף נמנה עם הצבעוניים בעולם. גלריית הדמויות הירושלמית מורכבת ממבחר דתות ולאומיים: לצד הישראלי החילוני הממוצע פוסעים ברחובותיה ערבים נוצרים ומוסלמים, יהודים דתיים, חרדים ואנשי דת מכל זרמי הנצרות: קתולים, פרוטסטנטים, קופטים, ארמנים. יש בה עולים – מהגרים – רבים, סטודנטים ותלמידי ישיבות, עניים ובני המעמד הבינוני, וכמעט תמיד יש בה גם תיירים. בנוסף, ירושלים היא עיר מעוררת השראה. אל החיים בירושלים מתלווה אווירה מיסטית שמותירה רושם חזק.⁵ בעיר נמצאים כמה מהאתרים העתיקים והיפים במדינה, ויש בה – בעיקר במה שחסון (2004) מכנה "העיר הפנימית" – אזורים מגורים ורחובות מרהיבים ביופיים, שרבים נשבעים כי הם היפים בעולם. בירושלים מתגוררים סופרים, אמנים ואנשי רוח רבים. במשך שנים רבות היה שיעור ההשכלה של תושביה גבוה מזה של תושבי תל-אביב.⁶ במרחב העירוני פזורים כמה מהמוזיאונים הגדולים והחשובים במדינה ומתקיימים בה פסטיבלים תרבותיים גדולים באופן קבוע. בנוסף, בירושלים פועלים האוניברסיטה העברית, שיש בה למעלה מ-20 אלף סטודנטים, האקדמיה הישראלית לאמנות ולעיצוב בצלאל, ומוסדות השכלה על-תיכוניים רבים. כל אלה מצדם יוצרים תנאים נוחים להכשרתם של עובדים מתחכמים, לצמיחתה של יצירתיות עסקית מהזן החדש ולהתפתחות ממד של גלובליזציה בכלכלת העיר.

חרף זאת, הבדיקה המרחבית המוצגת בהמשך מראה כי מרכזו של הגלובליזציה הכלכלית של ישראל נמצא במרחק של כ-60 ק"מ מירושלים, בעיר תל-אביב. ירושלים, בשונה מכך,

5. גם בקרב המבקרים המזדמנים בירושלים יש רבים הלוקים ברוחם בהשפעתה. בכל שנה נרשמים בממוצע כמאה וחמישים מקרים של תיירים הנתקפים ב"סינדרום ירושלים" – מגלומניה הגורמת לאדם להאמין ביכולתו להפעיל כוחות על-חושיים. כרבע מהתיירים הלוקים בתסמונת נזקקים לאשפוז. מרביתם בשנות השלושים לחייהם, בעלי רקע דתי, המבקרים בעיר בגפם. כ-82% מביניהם טופלו בעבר על רקע נפשי (Witztum & Kalian, 1999).

6. הכוונה לתושביה היהודים של ירושלים. מנתוני מפקד 1995 עולה כי בקרב היהודים בירושלים יש שיעור גבוה יותר של בעלי תואר אקדמי והשכלה על-תיכונית מאשר בתל-אביב. עם זאת, הפער בין אוכלוסיות הערים היה גדול יותר בעבר, כפי שעולה מנתוני מפקד 1983, והוא הולך ומצטמצם.

משמשת כקוטב הנגדי: מרכז להווייה המקומית והלאומית של ישראל, שבתחומה באים לידי ביטוי הקונפליקטים המקומיים הטעונים (חסון, 1996, 2001; חסון וגונון, 1997; שלהב, 1989; זילברמן, 2004; קלרמן, 1989; קרויאנקר, 1988). "ירושלים היא עיר רבת ססעים ומאבקים" כותב חסון (2004, ע' 37) ומכוון אל המאבק הלאומי היהודי-ערבי הניטש בתוכה, אל מלחמת התרבות החילונית-חרדית ואל הקונפליקטים הפוליטיים בין ימין ושמאל. בתוך "שלוש הערים" של ירושלים (שם), העתיקה, הפנימית והחילונית, קל לאתר את מרחביהם של פלגי האוכלוסייה העיקריים: הערבים מצויים בחלק המזרחי של העיר; החרדים נמצאים בעיקר בחלקים הצפוניים של העיר הפנימית והחילונית, והחילונית בשכונות הנפרשות מדרום-מערב למרכז העיר. חיי היומיום של קבוצות האוכלוסייה מתנהלים במידה רבה במישורים מקבילים, באופן המחדד את ייחודה של כל קבוצה ומתוך כך גם את ההבדלים ביניהן. רומן (1989) עומד על ממדים רבים של הפרדה בכלכלה, בוהוי המרחב ובחיי היומיום של ערבים ויהודים בעיר; שלהב (1989) מרחיב על מקומה המרכזי של הטריטוריאליזם התרבותי ועל מגוון תפקידיה ביצירת המרחב החרדי בירושלים; פנסטר (Fenster, 2005) מתארת את קוד הלבוש המחמיר של שכונת מאה שערים, המרחיק מגבולה עוברי אורח חילונים וערבים; רותם (2004) מוצא כי בעיני הירושלמים, הפארק העירוני האידיאלי הוא כזה שנמצאים בו בני קבוצתם, ונעדרים ממנו תושביה האחרים של העיר. ההפרדה מתורגמת למתח ואף לעוינות שגוברת כל אימת שמתרחשים שינויים בגבולות הסמליים – למשל, כאשר משובצות שכונות יהודיות בחלק המזרחי, הערבי, של העיר (כפי שאירע בשנות התשעים), או כאשר חרדים עוברים להתגורר בשכונה חילונית. ההיבט הלאומי והמקומי מודגש על רקע מצוקותיה של ירושלים. בשנים האחרונות סבלה העיר מטרוור של מתאבדים – באוטובוסים, בבתי קפה ובמקומות המרכזיים – שגבה קורבנות רבים בנפש והעלה את המתח שבין יהודים לערבים לשיאים חדשים. בחלקה המזרחי של העיר הולכת ומוקמת גדר ההפרדה המרחיקה את ירושלים מהאוכלוסייה הערבית הנשענת על שירותיה ומדגישה את הקונפליקט הלאומי הקשה, שירושלים במרכזו.

פשטות פרקטית בתל-אביב

תל-אביב, בשונה מכך, היא מקום נוח להתפתחות היצירתיות העסקית החדשה. בתוך המרחב הישראלי היא מייצגת את המערביות, העדכניות, הקדמה. העיר, שתחגוג מאה בעוד שנים ספורות, ונמצאת היום בלבו של מטרופולין המונה כ-2.5 מיליון תושבים, חרתה על דגלה את הפתיחות והעכשוויות, לצד ההערכה לאינדיבידואל וצרכיו, כבר מימיה הראשונים. מלכתחילה הפגינה תל-אביב מדיניות של התנערות עקבית, נחרצת, מכל סממן של מסורתיות ושמרנות. הלך הרוח הזה עולה, למשל, ממחקרה של הלמן (2002), שדן בתמרונים שנעשו על ידי עיריית תל-אביב בעשור הראשון והשני לקיומה, בניסיון לחמוק ממגבלות שרבנים, נציגי העדות החרדיות בעיר, ניסו להטיל על המרחב הציבורי. לא פחות מכך, יש באווירת העיר ובמדיניות העירייה אלמנטים המרחיקים אותה מהקונפליקטים שהמדינה כולה נקרעת בהם. עזריהו (2001) משרטט את תרבות החוף שהתפתחה בתל-אביב בעשורים הראשונים לקיומה, מונה את הטראומות האנושיות והלאומיות שהגיעו אל שפת הים ועוקב אחר המהירות שבה הן נשטפו עם הגלים ועם חיוניותה של העיר; רצח ראש הסוכנות היהודית, חיים ארלוזורוב, שטייל עם אשתו לעת ערב בחוף הים; שרידיהן

של אוניות מעפילים שנשאו יהודים-פליטים מאירופה, "אנדרטאות אותנטיות למאבק הציוני בספר הלבן" (שם, ע' 90), שנעשו משחק לילדים ונקודות ציון לתחרויות שחייה; אלטלנה, אוניית הנשק של האצ"ל, שטווחה על ידי ממשלת ישראל ועלתה באש אל מול חופי העיר, אך הורחקה עד מהרה מהחוף וזכרה נמחה, כמו הקונפליקט הקשה שייצגה. וחוף הים של תל-אביב, הוא נותר "חף מכל אידיאולוגיה ציונית של תחייה לאומית ושל בניין הארץ" (שם, ע' 90), מקום מפגש הומה בשבתות, נטול משקעים ועבר. בקיץ 1935 הכריז מאיר דיזנגוף, ראש העיר של תל-אביב, כי "מתל-אביב תצא תורה והיא משמשת מרכז תרבותי לא רק לארץ ישראל בלבד, כי אם לכל תפוצות הגולה" (מצוטט אצל שביט וביגר, 2001, ע' 314). גם היום, כבעבר, תל-אביב מהווה מרכז מגוון לצריכת תרבות, שמאפיינת אותו השניית הראשונית: בעיר פורחת עשייה וצריכה של "תרבות גבוהה", בתיאטראות, באופרה, בלהקות המחול, במוזיקה ובאמנות הפלסטית (לוח 1), ונשמר גם המישור הפעיל של בידור קליל בבתי קפה, פאבים ומסעדות, ושל חיי לילה ערים בדמות מופעי במה ומועדונים, שתל-אביב היא המרכז הבלתי מעורער שלהם. עוצמתה של ה"עיר ללא הפסקה" זוכה להכרה, למשל, בקיומה של מהדורה תל-אביבית של מגזין ה-Time Out הבינלאומי, שמצרף את העיר לרשימה אקסקלוסיבית של מאה מוקדי תרבות וביילוי עירוניים בעולם כולו.

לוח מס' 1: מבקרים במופעי תרבות, 1999

סוג מופע	ירושלים	תל אביב
תיאטרון	251,620	1,296,125
מוזיקה	133,182	531,296
מחול	33,234	136,333
סה"כ	418,036	1,963,754

מקור: שנתון סטטיסטי, עיריית ירושלים, 2001

תל-אביב של תחילת שנות האלפיים היא השער המקומי לכלכלה הגלובלית (אלפסי ופנסטר, 2005), מרכז בנקאות ופיננסים ומרכז לתעשיית הפרסום. מרכז העסקים הראשי במדינה נמצא בלב העיר תל-אביב (צ'רני, 1997; Shachar and Mosek, 2002; Felsenstein, 2002). וכפי שנראה בהמשך המאמר, תל-אביב היא גם לבה של תעשיית ההיי-טק, המחקר והפיתוח של ישראל.

היצירתיות העסקית ופריסתה בישראל

כפי שנאמר לעיל, בישראל לא נערכות סטטיסטיקות על אודות מה שמכונה המעמד היצירתי, תרומתו לכלכלה או זיקתו המרחבית. יחד עם זאת, צמיחתם של עיסוקים המזוהים עם הסקטורים הללו ניכרת היטב בכלכלה ובתרבות הישראלית של שלהי המאה ה-20. בשיא פריחתה של "בועת" ההיי-טק (מונח המשמש במחקרה של ברוך, 2002), בסוף שנות התשעים, פעלו בישראל כ-4,000 חברות הזנק (סטארט-אפ). המדדים הנגזרים מכך, של מספר חברות הזנק לנפש, ההון המגויס באמצעות מכירת חברות הזנק בחו"ל ועוד – אלה

מציבים את ישראל בצמרת החדשנות העולמית (רם, 2005, ע' 35-36). השייכות להי־טק נושאת ערך סמלי ומעשי גבוה (ברוך, בהכנה). גם העיצוב ונגזרותיו (חפצים מעוצבים, מגורים מעוצבים ומזון מעוצב) זוכים להערכה גוברת בחברה הישראלית. תחומים אלה רוכשים לעצמם עוד ועוד מועסקים ותופסים נפח גדל והולך בכלכלה המקומית, כפי שמיד נראה.

על אף שההגדרות בספרות האקדמית מגוונות למדי, נוכחותם של בעלי מקצוע ועסקים במספר תחומים מצומצם מהווה סימן היכר לקיומה של כלכלת היצירתיות. כאמור, אחד מאלה הוא תחום העיצוב ונגזרותיו, ובעיקר עיצוב גרפי ועיצוב תעשייתי, והאחר הוא שלל מקצועות ה־ICT, כמו פיתוח תוכנה, עיצוב והדמיה בסיוע מחשב (Hutton, 2004), ולאחרונה גם יישומי מולטימדיה ומציאות־מדומה. על אף המכנה המשותף של הכלכלה החדשה ותווית היצירתיות, מדובר בתחומים נפרדים ובמגוון עסקי רחב. ובעוד מקצועות העיצוב הם בעיקר עסקים קטנים ונותני שירותים, בין עסקי פיתוח התוכנה יש רבים המקיפים עשרות ואף מאות עובדים, וחלקם עוסקים בייצור; ובעוד הראשונים מכוונים בעיקר אל המשק המקומי, האחרון – פניו ליצוא, לסחר הגלובלי. נפתח אם כך בתיאור של פריסת כמה ממקצועות ICT במרחב הישראלי, ונעבור אחר כך לתחומים של עיצוב. נראה את פריסתם בירושלים ובתל־אביב כדי לבחון את הסדר המרחבי שמייצרת הכלכלה הגלובלית במרחב הישראלי.

כלכלה חדשה: הי־טק ומקצועות ICT

התחום המעיד יותר מכול על החשיפה הדרמטית של המשק הישראלי לגלובליזציה ולכלכלה החדשה הוא תחום ההי־טק. מלכתחילה השתלבה ישראל במקום מכובד במפת טכנולוגיות ה־ICT העולמית (Teubal, Avnimelech and Gayego, 2002). התחום גדל ומתפתח בישראל, חרף משבר ה־11 בספטמבר 2001 ופקיעת בועת ההי־טק שהתרחשה בעקבותיו. התפוקה של ענפי טכנולוגיית המידע בישראל גדלה מכ־16 מיליארד ש"ח בשנת 1990 לכ־69.5 מיליארד ש"ח בשנת 2003, והיצוא בתחומים אלה גדל מכ־2.5 מיליארד דולרים בשנת 1990 לכ־11.6 מיליארד דולרים בשנת 2003 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003). בהתאם, גדל מאוד מספר העוסקים בתחום: מכ־55.7 אלפי מועסקים בשנת 1990, שהם 3.5% מכלל המועסקים בישראל, ל־165.0 אלף מועסקים בשנת 2004, שהם 8% מהמועסקים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005). הצמיחה המרשימה ביותר נרשמה בענף שירותי מחשוב, מחקר ופיתוח, שמספר המועסקים בו עלה פי שבע בתקופה זו וכך גם התוצר הלאומי הגולמי שלו (לוה 2).

ההיבט הגלובלי הוא חלק בלתי נפרד מתעשיית ההי־טק המקומית. בשנת 2004 גייס סקטור ה־ICT בישראל 1.4 מיליארד דולר, 55% מהם ממשקיעים מחוץ לישראל. להוציא את מדינות צפון־אמריקה, הנציגות הגדולה ביותר בנאסד"ק (NASDAQ), בורסת האלקטרוניקה האמריקאית, היא ישראלית. מחודש מאי 1980, אז החלה סאיטקס להיסחר בנאסד"ק, ועד היום, גדל מספר החברות הישראליות הרשומות בו ל־73. שתיים מהן, טבע וצ'ק־פוינט, נכללות באחת הרשימות היוקרתיות ביותר בעולם הסחר הבינלאומי, ה־NASDAQ=100 index. הכסף הגדול והחיכוך עם העולם הרחב משפיעים מאוד על הרחוב הישראלי. השאלות שננסה לענות עליהן כאן הן: היכן נמצא הרחוב הזה? האם זהו

רחוב ירושלמי או תל-אביבי? ובכל מקרה, איך מושפעות תל-אביב וירושלים מכך שפניה של הכלכלה הישראלית נעשו כל כך גלובליות?

לוח מס' 2: ענף שירותי מחשוב, מחקר ופיתוח: נתוני עבודה וסחר

2003	1990	ענף שירותי מחשוב, מחקר ופיתוח
62,900	9,500	מועסקים
16,653	2,268	תפוקה, במיליוני ש"ח
9,465	1,366	תוצר מקומי גולמי, במיליוני ש"ח
3,312	286	יצוא, במיליוני דולר ארה"ב
16,993	490	תמורה לעבודה במחירים שוטפים, במיליוני ש"ח
246	52	תמורה לעבודה למועסק במחירים שוטפים, באלפי ש"ח

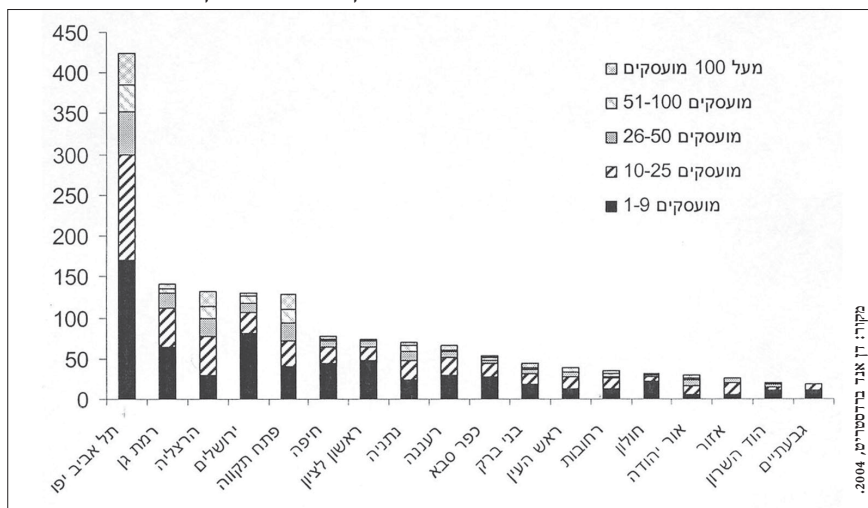
מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003

תחום ההייטק מורכב ממגוון גדול של תתי-תחומים וסוגי תעסוקות. חוד החנית של תעשיות הטכנולוגיה נודד במהירות בין הענפים השונים, מתוכנות מדף למוליכים-למחצה, ממשחקי מחשב למולטימדיה. בתקופת הזמן הנוכחית נמצאת החזית בפיתוח תוכנה, בטכנולוגיות מולטימדיה ובביוטכנולוגיה (תחום המשלב רפואה, ביולוגיה, כימיה וטכנולוגיה), ואלה מיוצגים בהיקף נרחב בתעשייה הישראלית.

נפתח בתחום פיתוח התוכנה. במדריך העסקים של דן אנד ברדסטריט לשנת 2004 רשומים 2,056 עסקים בתחום זה בישראל (תרשים 1). במבט ראשון, דומה כי ישראל כולה שטופה במפעלי תוכנה. בתי עסק לתוכנה נמצאים ב-215 יישובים שונים בישראל, בהם ערים במגוון סדרי גודל, מושבים, קיבוצים וכפרים. במבט שני, ניתן לזהות סממנים של ריכוז לצד הפיזור הרחב. ב-117 יישובים קיים עסק אחד בלבד, לרוב בסדר גודל קטן. ב-25 יישובים נוספים פועלים רק שני עסקים, וב-21 יישובים אחרים רשומים 3 עסקים פעילים בתחום התוכנה. רק בעשר ערים פועלים 50 עסקים או יותר בתחום פיתוח התוכנה, ורק במחציתן יש ריכוזים של למעלה מ-100 חברות בתחום זה. ערים אלה מצויות בעיקר במטרופולין תל-אביב. למעשה, כפי שמיד נראה, היישובים שבהם מתרכזות פעילות פיתוח התוכנה מצויים במטרופולין תל-אביב, בגלעין ובסביבתו הקרובה, ובזיקה אל הגזרות הצפונית והמזרחית של המטרופולין.

על מנת לאמוד את המשקל היחסי של פיזור עסקי התוכנה, השתמשנו במנת מיקום: המשקל היחסי של מספר עסקי התוכנה חלקי המשקל היחסי של אוכלוסיית העיר או היישוב. בדרך זו ניתן לבחון אם קיים בעיר מסוימת ריכוז של עסקי תוכנה (או פעילות אחרת) התואם את גודלה היחסי של העיר, או שהוא גדול/קטן ביחס לאוכלוסיית העיר. במילים אחרות, מנת המיקום משקפת את המשקל היחסי של פעילות מסוימת המתקיימת בעיר, במקרה זה של עסקי פיתוח תוכנה, מתוך סך הפעילות המתקיימת במרחב. החישוב הוא פשוט ובסיסי ביותר, ומובא בנספח 1 (עמ' 62). על פיו, כאשר מנת המיקום, M_i , שווה ל-1 ($M_i=1$), פירושו של דבר שהפעילות המתקיימת בעיר היא בשיעור הדומה לממוצע הארצי. לעומת זאת, $M_i > 1$ מעיד על ריכוז יחסי גבוה, ו- $M_i < 1$ מעיד על ריכוז יחסי נמוך של הפעילות הנמדדת. ואכן, על פי נתוני 2004, בערים כתל-אביב, רמת גן

תרשים מס' 1: שירותי מחשבים* על פי גודל העסק (מספר מועסקים), בערים נבחרות

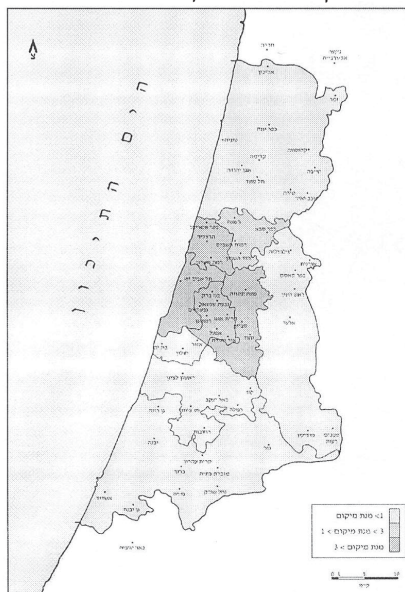
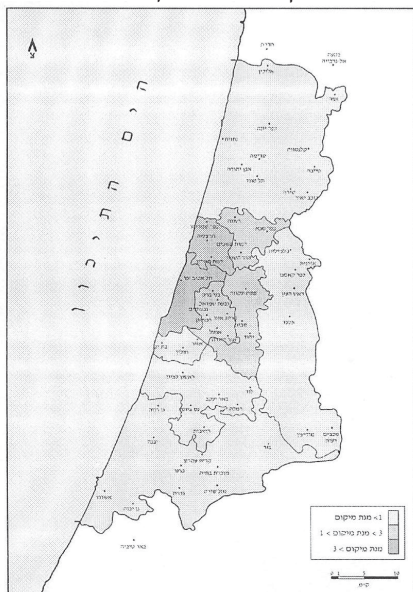
מקור: דן אנד ברדסטריט, 2004.

* כולל ארבעה תתי-תחומים של שירותי מחשבים: "תוכנות לפי הזמנה", "תוכנות מדף", "תכנון מערכות מוכללות" ו"עיבוד נתונים והכנתם".

ורעננה רושמים עסקי התוכנה מנת מיקום של 3 ומעלה ובהרצליה היא מגיעה ל-5 (נספח 1, עמ' 62). באותו זמן, ביישובים המרוחקים מתל-אביב מחושבות מנות מיקום ועומות של פעילות התוכנה; כך בחיפה (0.9), בבאר שבע (0.3) וגם בירושלים (0.6). להשלמת התמונה,

תרשים מס' 2: פריסת פעילויות (מנת מיקום) במטרופולין תל-אביב

- א. מנת מיקום של בתי תוכנה במונחי מספר מועסקים במטרופולין תל-אביב
- ב. מנת מיקום של משרדי אדריכלים במונחי מספר עסקים במטרופולין תל-אביב

מובאת בתרשים 2 א מפה המתארת את הפיזור של פעילות פיתוח התוכנה במטרופולין תל-אביב.

בעיר תל-אביב, אם כך, קיים ריכוז של למעלה מ-400 חברות תוכנה, והיא מובילה בכל סדרי הגודל של העסקים בתחום: בתחומה פועלות יותר חברות תוכנה גדולות לצד יותר עסקים קטנים ובינוניים בגודלם. המרחבים העירוניים של רמת גן והרצליה ממשיכים את הריכוז התל-אביבי, שנמשך גם ברעננה ובראש העין-פתח תקווה. ריכוזים עירוניים מרוחקים יותר כירושלים, חיפה ובאר שבע נמצאים בתחום זה בתתי-ייצוג, עם מנת מיקום קטנה מ-1.

נקודת מבט נוספת על אותו תחום מתקבלת מבחינה של עסקים המוגדרים כ"בתי תוכנה".⁷ ב-485 בתי תוכנה הרשומים במדריך העסקים של דן אנד ברדסטריט לשנת 2004 מועסקים כ-23 אלף עובדים. פיזור העסקים הוא נרחב ומשתרע על פני 77 ערים ויישובים שונים בכל רחבי הארץ. עם זאת, רק ב-14 ערים יש יותר מ-10 בתי תוכנה, ורק ב-6 ערים יש למעלה מ-20 בתי תוכנה. תל-אביב, גם כאן, מובילה את מפת בתי התוכנה עם 89 עסקים וקרוב ל-4,000 מועסקים, ועוד 12 אלף מועסקים עובדים בבתי תוכנה בערים הסמוכות לה מצפון וממזרח (הרצליה, פתח תקווה, רמת גן, יהוד וגבעתיק שמואל). יישובים אלה זוכים למנות מיקום גבוהות של עסקים ומועסקים בתחום, בעוד שבריכוזים העירוניים האחרים – בחיפה, בבאר שבע וכמובן בירושלים, שבה כ-800 עובדים בתחום – נרשמות מנות מיקום קטנות (ראו לוח בנספח 1, עמ' 62).

לסיום חלק זה נבחן את הפיזור של עסקים בתחום המולטימדיה – תחום מאתגר ומתפתח שמיישם ידע מגוון במחשוב ובעיצוב. תמונת הריכוז היחסי של מקצועות ICT בעיר תל-אביב ובסביבתה מתמידה גם כאן. במדריך העסקים של דן אנד ברדסטריט לשנת 2004 רשומים 82 עסקים בתחום זה, ובהם מעט למעלה מ-2,000 מועסקים. הריכוז החד של התחום המתפתח הזה סביב העיר תל-אביב והגזרה הצפונית של המטרופולין משתקף ממנת המיקום הגבוהה של המועסקים בתחום, המגיעה ל-5.4 בתל-אביב, ל-6.8 בהרצליה ובכפר סבא ול-16.3 ברעננה. ההיעדרות מחבלי הארץ האחרים ברורה אף היא: מנת המיקום של המועסקים בתחום בירושלים היא 0.4, ובחיפה ובבאר שבע היא נמוכה אף יותר. ניתן לסכם ולומר כי לתהליכי הגלובליזציה המתרחשים בכלכלה הישראלית יש כיום מרכז מוגדר ומצומצם בעיר תל-אביב וביישובים הסמוכים לה בטבעת הפנימית של המטרופולין. מגוון תחומי ההיטק הנסקרים מרוכזים באזור המצומצם הזה ונעדרים מערים אחרות, או מיוצגים בהן בשיעור נמוך. ירושלים נמצאת בבירור מחוץ לתמונת ההיטק, בכל התחומים שנבחנו, עם פעילות בהיקף נמוך ושולי בלבד.

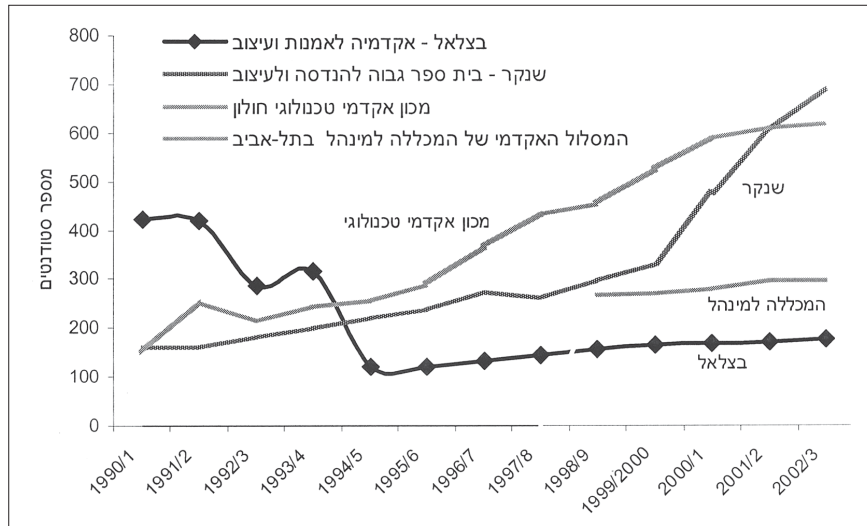
מקצועות עיצוב

עולם העיצוב מהווה אף הוא אינדיקציה ברורה של החשיפה לכלכלה החדשה. בישראל אכן חלה צמיחה מואצת של תחום העיצוב בחמש-עשרה השנים האחרונות, הן בתחום

7. ישנה חפיפה חלקית בין "בתי תוכנה" לבין ארבעת תחומי המחשוב שנסקרו קודם. עם זאת, תחום "בתי התוכנה" הוא תחום מובחן ומוגדר. חלק מהעסקים בו משויכים למגזר הייצור, ואילו חלקם מוגדרים כעסקי שירותים, וישנם גם כאלה המשתייכים לשני המגזרים בו-בזמן.

ההכשרה והלימוד והן בענפי התעסוקה. מספר הסטודנטים לתואר ראשון באוניברסיטאות ובמכללות המעניקות תואר אקדמי בעיצוב הוכפל מ-1,319 סטודנטים בשנת הלימודים תשנ"א (1990/1) ל-2,652 בתשס"ג (2002/3), ומספר תלמידי אמנויות, עיצוב וארכיטקטורה במכללות גדל בתקופה זו פי ארבע, מ-1,026 בתשנ"א ל-4,030 בתשס"ג.⁸ גם בתחום זה קל להבחין במרכזיותה של העיר תל-אביב וסביבתה הקרובה. למעשה, הגידול בתחום כרוך בהעברת מרכז הכובד של לימודי העיצוב מירושלים - מהאקדמיה הישראלית לעיצוב בבצלאל אל מישור החוף ואל המוסדות המרוכזים סמוך לתל-אביב, בהם שנקר ברמת גן, המכון האקדמי-טכנולוגי בחולון והמסלול האקדמי של המכללה למינהל בתל-אביב.⁹ למעשה, על אף הגידול במספר הסטודנטים לעיצוב, ולמרות הוותק והמוניטין שיש לבצלאל, המוסד הבולט והמבוסס בישראל ללימודי עיצוב, הולכים המוסדות התל-אביביים ותופסים מקום מרכזי בתחום זה, כפי שניתן לראות בתרשים 3.

תרשים מס' 3: סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה (תואר ראשון ושני) בתחומי העיצוב

על פי נתונים שהתקבלו מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מגמות הלימוד הנכללות:

בצלאל - עיצוב תעשייתי, עיצוב גרפי, עיצוב קרמי ועיצוב סביבתי לתואר ראשון, עיצוב תעשייתי ואמנותי לתואר שני.

שנקר - עיצוב גרפי ותעשייתי, עיצוב אופנה, עיצוב טקסטיל ועיצוב תכשיטים. תואר ראשון בלבד.

מכון אקדמי טכנולוגי בחולון - עיצוב תעשייתי. תואר ראשון בלבד.

המסלול האקדמי של המכללה למינהל בתל-אביב - עיצוב פנים. תואר ראשון בלבד.

8. על פי מידע שהתקבל מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ב-31.10.2004.

9. בישראל פועלים חמישה מוסדות המעניקים תואר אקדמי בלימודי עיצוב. בנוסף לבצלאל שברושלים מדובר בשנקר (רמת גן), המכון האקדמי טכנולוגי (חולון), המכללה למינהל (תל-אביב) והמכללה לעיצוב גרפי ויצ'ו (חיפה), שקיבלה אישור מהמל"ג לפני שנתיים. בשנת הלימודים תשס"ג (2002/3) למדו בהם 2,652 סטודנטים לתואר ראשון ועוד 107 סטודנטים לתואר שני (על פי מידע שהתקבל מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ב-31.10.2004).

התעצמות מוסדות להכשרת מעצבים בתל-אביב ובסביבתה הקרובה חושפת טפח מהיחסים הדיאלקטיים שבין ירושלים ותל-אביב. מעמדה המוביל של האקדמיה לעיצוב בצלאל בתחומי האמנות והעיצוב מבוסס על ההיסטוריה המקומית ארוכת השנים (המוסד יציין בקרוב מאה שנים להיווסדו) אבל גם על יוקרה בינלאומית ושם עולמי. בצלאל נמנה עם מוסדות הכשרת האמנים המובילים בעולם. "הייתה כוונה אסטרטגית ליצור מוקד כוח אקדמי בתחום העיצוב שיתחרה בצלאל", מודה מרצה באחד המוסדות התל-אביביים (הארץ, 21.6.2004). התחרות המתנהלת בין המוסדות הירושלמיים לתל-אביביים מחברת את המישור המקומי אל הזירה הבינלאומית, ובתי הספר משתמשים בחשיפה מוגברת של העיצוב הישראלי בחו"ל, בתערוכות עיצוב ובשוק הגלובלי, ככלי למשיכת תלמידים מקומיים. תוך כדי כך, מתברר גם כי ההיבדלות בין המוסד הירושלמי למוסדות התל-אביביים היא עצמה חלק מהתחרות. המוסדות מאזור המרכז, שמתנהלים על ידי בוגרי צלאל, מבדלים את עצמם בכך שהם מדגישים את הנטייה כלפי היצירתיות העסקית. "מטבע הדברים, לצלאל יש אוריינטציה אמנותית יותר, ושנקר מכוון יותר לתעשייה", אומר ראש המחלקה לעיצוב גרפי בשנקר (שם). וראש המחלקה לעיצוב תעשייתי בשנקר, בעצמו בוגר בצלאל, אומר: "המיתוס הוא שבצלאל הביטוי האישי הוא מעל לכול. זה הדימוי שאני הכרתי בתור סטודנט" (שם). התבססות המיתוג ניכרת מהדרך שבה המוסדות פרסמו עצמם לקראת שנת הלימודים תשס"ו, בפברואר 2006. הפרסום של צלאל, בשלטי חוצות נרחבים, התבצע תחת הכותרת "תחיל להתפלל", במעין משחק מילים המרמז על מבחני הכניסה המאתגרים וגם על המיקום הירושלמי. באותם ימים התנהל בערוצי הטלוויזיה הראשיים (ערוץ 2 וערוץ 10) קמפיין פרסומי של המכון הטכנולוגי חולון, שמיתג עצמו כ-HIT (Holon Institute of Technology). המסר העיקרי בפרסומת זו היה שיתוף הפעולה של המכון עם חברות הטכנולוגיה: "אנחנו מתאימים את עצמנו בשבילך. HIT, המכון הטכנולוגי חולון, בונים את תכנית הלימודים בשיתוף מלא עם חברות ההיי-טק המובילות", הבטיח הקריין. ואכן, הנתונים שלעיל מראים כי הבחירה בנטייה המעשית-תעשייתית משתלבת במגמת ההיבדלות הכללית של ירושלים ותל-אביב. ברור גם כי הצמיחה של לימודי העיצוב והאמנות מרוקנת את ירושלים וגוזלת ממנה את מעמדה כעיר המובילה בהכשרת מעצבים ובלומידים אקדמיים באמנות, בעוד תל-אביב הולכת ומתבססת גם בהקשר זה כמקום המרכזי. נתבונן כעת בעסקים בתחום העיצוב. אלה כוללים התמחויות בתחום האופנה, עיצוב הפנים, עיצוב מסחרי ותעשייתי ועיצוב גרפי. הבדיקה הנוכחית בודדה את שני תתי-התחומים האחרונים. על פי המדריך של דן אנד ברדסטריט נבדקו ארבעה סיווגים: עיצוב אמנותי מסחרי וגרפי, גרפיקה-עיצוב אמנותי, גרפיקה-עיצוב אמנותי עבור פרסומאים, גרפיקה-עיצוב מסחרי ואמנותי אחר. בתחומים אלה פועלים בישראל 272 עסקים בלבד. רבים מהעסקים בתחום העיצוב הם בתחילת דרכם, והתחום כולו מאופיין ברמת מיסוד נמוכה. חלקם של העסקים במעמד של "עסק בבעלות יחיד" הוא גבוה, ומגיע ל-63%, והשאר הם במעמד של חברה בע"מ.

הפיזור המרחבי הגבוה האופייני לעסקי ה-ICT נוכח גם כאן: ב-53 יישובים רשום עסק אחד בתחומי העיצוב, וב-10 יישובים נוספים רשומים שני עסקים בתחום. מכך ניתן ללמוד גם על אילוצי המיקום הרופפים שיש לעסקי העיצוב וגם על זיקתם המרחבית כלפי מקום המגורים של העובדים או בעל העסק. למרבית העסקים בתחום זה דרישות שטח צנועות, שמשרד או סדנה עונים עליהן, והם מקיימים קשר עם לקוחותיהם באמצעות

אינטרנט וטלפון. גם בתחום זה חלקה של העיר תל-אביב-יפו בכלל העשייה בישראל הוא גבוה. היא מאכלסת 90% (33%) מכלל העסקים בארבעת תחומי העיצוב, עם מנת מיקום של 6.1, שרק כשליש מהם (34 עסקים) במעמד של חברות בע"מ. הערים סביבה מאכלסות 20% נוספים. בירושלים רשומים 20 עסקים בתחום זה (מנת המיקום: 0.7), ומרביתם סמוך למרכז העיר, ברצועה צרה שאותה נכנה בהמשך "הרצועה היצריתית".

לבסוף, נתבונן בפריסה המרחבית של משרדי האדריכלות, מקצוע שהוא ממובילי המגזר היצרית על פי כל הגדרה מקובלת ויחד עם זאת עיסוק ותיק בעל גוף ידע ועולם מושגים מבוסס. בעשור האחרון זכתה הכשרת האדריכלים בישראל לגידול מרשים, מהיקף של 460 תלמידים בטכניון בשנת 1990 ל-1,325 בארבעה מוסדות בשנת 2003.¹⁰ קצב הפיתוח הפיזי הגבוה של ישראל הוליד קבוצה גדולה יחסית של משרדי תכנון ואדריכלות במגוון רחב של סדרי גודל ורמות מיסוד. לצד משרדים הפועלים כחברות בע"מ ומעסיקים מספר רב של עובדים, פועלים גם עסקים בבעלות פרטית של אדם או שניים, שכתובתם היא בית המגורים של בעל העסק. על אף הפיזור הרב יחסית של משרדי האדריכלות, ניתן לזהות את קיומו של מרכז כובד מקצועי בתוך העיר תל-אביב, המהווה אבן שואבת לעסקים בתחום זה. כרבע מבין כ-945 משרדי אדריכלות הרשומים במדריך העסקים של דן אנד ברדסטריט לשנת 2004 ממוקמים בתוך השטח העירוני של תל-אביב, וריכוז משרדי האדריכלות גולש גם אל הגזרה המזרחית והצפונית של הטבעת התיכונה במטרופולין, אל רמת גן וגבעתיים, רמת השרון והרצליה המאכלסים כ-20% נוספים (תרשים 2 ב). בתוך המטרופולין, מהווים הגלעין והיישובים בגזרה הצפונית של הטבעת הפנימית מרכז לפעילות בתחום. לוח 3 מראה כי תל-אביב והטבעת הפנימית במטרופולין גם מהוות ריכוז למשרדי האדריכלות המובילים במדינה, על פי רשימת 32 המשרדים המובילים בדירוג של דן אנד ברדסטריט לשנת 2004.

לוח מס' 3: משרדי האדריכלות המובילים בישראל

מספר משרדים	עיר	מספר משרדים	עיר
1	מבשרת ציון	21	תל אביב והסביבה:
7	חיפה והסביבה:	14	תל אביב
3	חיפה	6	רמת גן
3	טירת הכרמל	1	גבעתיים
1	קרית טבעון	2	ירושלים והסביבה:
		1	ירושלים

מקור: מדריך העסקים של דן אנד ברדסטריט, 2004

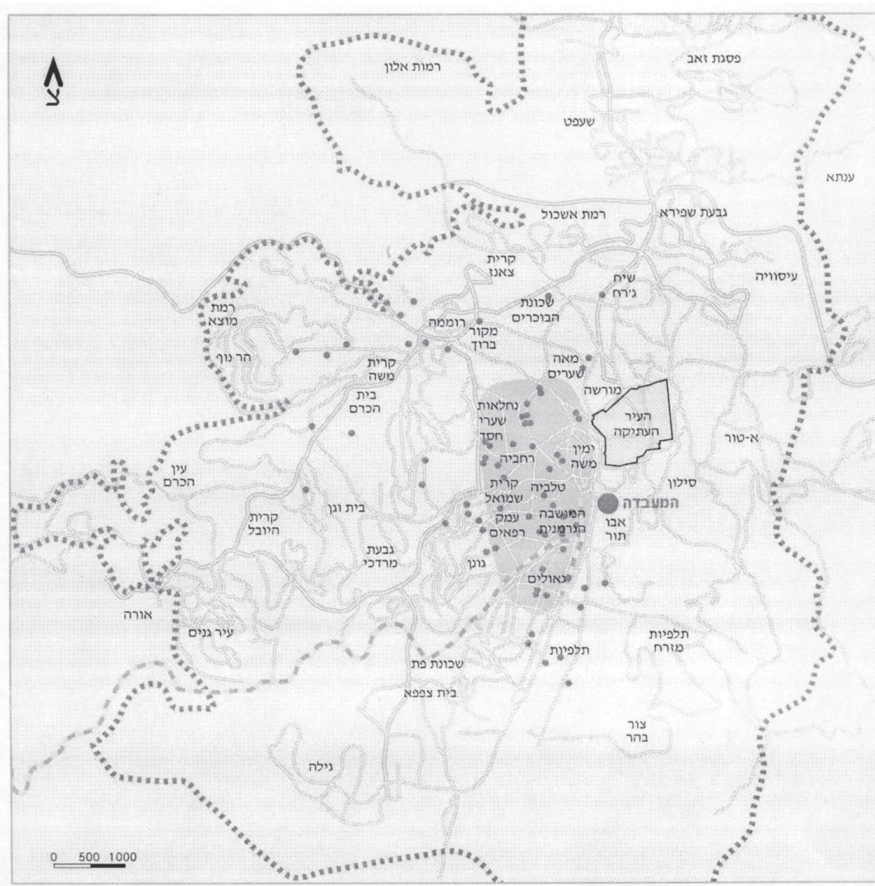
משרדי האדריכלות שבירושלים, לעומת זאת, אינם זוכים למנת מיקום גבוהה (מנת המיקום של האדריכלות בירושלים היא 0.9, מה שמעיד על ריכוז נמוך במעט ביחס לגודל העיר) אם כי הם יוצרים ריכוז מובחן בתוך העיר. מרביתם פרושים לאורכה של רצועה דמיונית הנפרשת מדרום למושב הגרמנית, עולה צפונה דרך עמק רפאים, טלביה, רחביה

10. על פי מידע שהתקבל מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ב-31.10.2004.

ונחלאות, ומגיעה עד מרכז העיר. אזור מצומצם זה בתוך העיר מצטיין בנוף אורבני מצודד. מרבית בתיו הם בתי אבן שנבנו למגורים חד־משפחתיים בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20. באזור זה מתרכזים משרדי האדריכלות הירושלמיים (תרשים 4), המסעדות ובתי הקפה האופנתיים. האבן הירושלמית והקירות העבים משובצים בברזל, בזכוכית ובצמחייה ויוצרים חללים נעימים ומעוררי השראה. זוהי "הרצועה היצירתית" של ירושלים, מרכז החיים החילוניים בעיר ומרכזה של התרבות המערבית – שהיא אחת מתוך שלל התרבויות של העיר.

תרשים מס' 4: הרצועה היצירתית בירושלים

הרצועה היצירתית ופיזור של משרדי אדריכלות בחלק העיקרי של העיר

לסיכום חלק זה: תחומי הכלכלה היצירתית שנסקרו לעיל מציגים פיזור מרחבי גבוה. הן עסקי התוכנה והן התעסוקות בתחומי העיצוב והאדריכלות מצויים במספר רב של יישובים עירוניים, פרבריים וכפריים בכל רחבי המדינה. עם זאת, בתוך מה שמצטייר כגמישות בשיקולי המיקום של המגזר היצירתי, ניכרים בבירור מקומות מרכזיים. בעיר

תל-אביב ובגזרה הצפונית והמזרחית בטבעת הפנימית של המטרופולין קיימים ריכוזים גבוהים של כל תחומי היצירתיות העסקית, בשיעורים העולים עשרות מונים על אזורים אחרים במטרופולין ומחוצה לו. בו-בזמן, ריכוזי עסקים ומועסקים בתחומים אלה בערים אחרות, וירושלים בכללן, הם קטנים בהיקפם. בהמשך נראה כי הריכוז התל-אביבי מהווה מעצם גודלו אבן שואבת לאוכלוסייה, למעסיקים ולמועסקים, שעה שהריכוזים השוליים הולכים ומתרוקנים.

"יצירתיות עסקית" והשפעתה על אורח החיים

קריית התייטק, מקבץ מבני התעשייה והמשרדים שבהם שוכנות חברות עתירות ידע, הופיעו בנוף הישראלי לראשונה בתחילת שנות השבעים. ההכרה בקיומו של הענף התעשייתי החדש ובפוטנציאל הטמון בו בשלה באותן שנים במשרד המסחר התעשייה והתעסוקה. הקריות לתעשיות הידע זכו לקבל הטבות מס וסיוע בהשקעות ורכישת ציוד באמצעות המדען הראשי של המשרד, הודות להגדרתן כ"אזורי פיתוח". בשנים אלה הוקמו המרכז לתעשיות מידע בחיפה, פארק תעשיות הידע בהר חוצבים בירושלים, וקריית עתידים בתל-אביב.¹¹ הקריות הוקמו מלכתחילה כחברות משותפות של העיריות ושל האוניברסיטאות המקומיות (בחיפה היה זה הטכניון). כשלושים שנה מאוחר יותר לא נותר הרבה מנקודת הפתיחה השוויונית של שלוש הערים. כפי שהסקירה שלעיל מראה, חוד החנית של הפיתוח והחדשנות נמצא בתל-אביב ובסביבתה הקרובה, בשעה שירושלים וחיפה מהוות ריכוזים קטנים יחסית של יצירתיות עסקית, ובאר שבע נמצאת כמעט לגמרי מחוץ למפה. עיסוקים אחרים המתקשרים ל"יצירתיות", בתחומים כאדריכלות ועיצוב, פרוסים בהתאמה רבה לתעשיות הידע ומרוכזים אף הם בתל-אביב ובטבעת הפנימית של המטרופולין.

פלורידה (Florida, 2002a) קושר את פריחתה של התעסוקה המכונה "יצירתית" באווירה עירונית מזה ובריכוז גדול של מנעמי תרבות ופנאי מזה. החיים הנוחים והמעמד היצירתי מתפתחים זה לצד זה, מבלי יכולת להבחין מי מהם הוא הביצה ומי התרנגולת: ההכנסה הגבוהה בתחומי התייטק מעודדת צריכה; זו מתורגמת מיד להיצע של בתי קפה, מכוני כושר ומסעדות, וגם אמנות ועיצוב; בנוסף, התחרות על הידע שעליו חולשים העובדים מתבטאת במעין רדיפה של עסקים אחרי העובדים, שבאה לידי ביטוי בשכר הגבוה ובמרחבים המפנקים. כך מתנקזים בעלי כישורים לערים המציעות תרבות ואווירה ונוצרים ריכוזים עירוניים בולטים של עובדי המגזר היצירתי. הריכוז הגדול הוא משמעותי. אותה עבודה עצמה – התייטק, בתחומי האמנות, באדריכלות ועיצוב, בתנאי שכר דומים – מבוצעת הן בתל-אביב והן בירושלים. אבל בוז האחרונה יוצרים הענפים הללו גרעינים קטנים בלבד, שאין בהם כדי ליצור את אותם מרחבים מזוהים ומפנקים. הצריכה – של בילויים, מוצרים, מרחב עדכני ומזון מתוחכם, המהווה חלק בלתי נפרד ממשוואת אורח החיים של המעמד היצירתי, אינה מתגשמת בירושלים. באותו זמן, מתממשים כל ההיבטים של אורח החיים המכונה יצירתי בתל-אביב הסמוכה, מה שמדגיש עוד יותר את

11. ריאיון עם נחום רז, מנכ"ל קריית עתידים, 28.10.2003.

חולשתה של ירושלים ומרוקן אותה מעודפי ההכנסה ומכוח עבודה המתאים להשתלבות בהי־טק ובמקצועות היצירתיים.

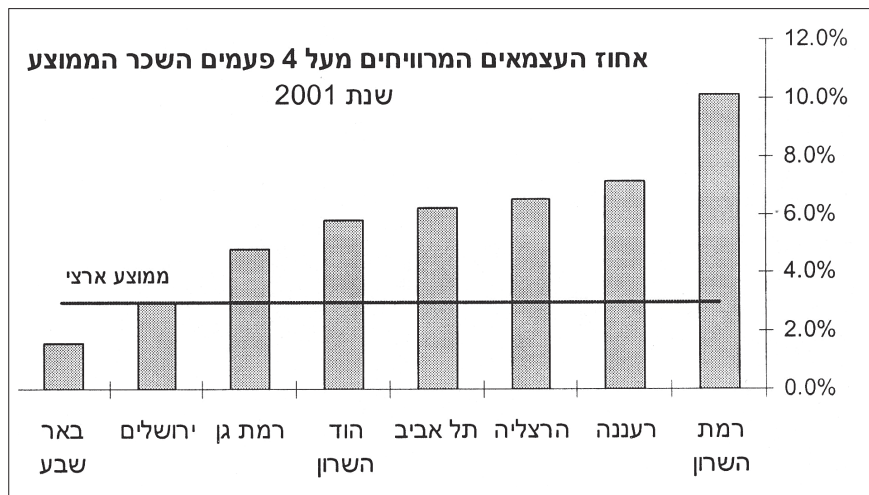
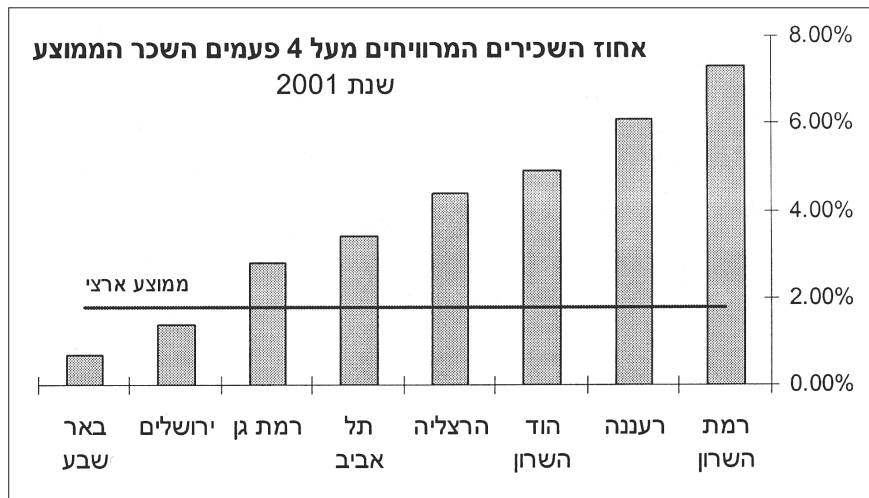
נרחיב מעט בנקודה זו. התמונה שהתבררה בחלק הראשון של המחקר מציגה פיזור מרחבי גבוה שממנו משתמעת יכולת טכנית לקיים עסקים בתחום ההי־טק, העיצוב והאדריכלות בכל מקום שהוא ברחבי המדינה, אל מול ריכוז גבוה במרכז המטרופולין. השניות מעלה שאלות לגבי שיקולי המיקום של היצירתיות העסקית. אחד המכניזמים המוכרים להתקבצות של עסקים במרחב הוא הצורך במגע ישיר, פנים-אל-פנים, של אנשי עסקים עם עמיתים, לקוחות וספקים (Storper and Venables, 2004). עקרון המגע הישיר מסביר את הנטייה האוניברסלית לאינרציה (התמדה) של מרכז העסקים הראשי, המע"ר, למקומו. חרף התפתחותם של אמצעי התקשורת והמחשוב, ששינו לחלוטין את סביבת האדם, ממשיך עולם העסקים להתבסס על תנאי אמון ועל היכרות אישית, שניתן לבנותם רק באמצעות שיחות פנים-אל-פנים (Sassen, 1995, 1999).¹² אבל תנאים אלה אינם תקפים לגבי היצירתיות העסקית, בין אם בתחום הייצור או בשירותים. חשיבותו של המגע האישי בין העסק היצירתי לבין לקוחותיו היא פחותה ביחס לחשיבותו בשירותים העסקיים. המוצר או השירות הנמכר על ידי המגור היצירתי אינו מחייב תנאי אמון והיכרות אישית עמוקה, בשונה מהמתרחש בתחום השירותים העסקיים. מרבית עסקי ההי־טק בישראל מתקשרים עם לקוחותיהם באמצעות משרדי מכירות בחו"ל, בעיקר באירופה ובארצות הברית. לאחר שנוצר, מתקיים הקשר בין בית העסק ולקוחו על בסיס פרויקטים, והתקשורת העסקית מתמקדת בהעברת מידע ומסירת מוצר – יעדים שהמדיה האלקטרונית הולמת אותם. מנגד עולים ערכים אחרים ומצטיירים כבעלי חשיבות. כפיצוי על שעות העבודה רבות, הנסיעות התכופות והאינטנסיביות היצירתיות הופכים שיקולים כמו נוחות העובדים ומרכיבי סביבתם, בבית העסק אבל גם במקומות המגורים ובשעות הפנאי, לשיקול חשוב. וכך, הזיקה העיקרית של עסקים קטנים היא כלפי מקום המגורים של בעל העסק בעוד עסקים גדולים – למשל בתחום פיתוח התוכנה – מתמקמים בזיקה אל נוכחותה של אוכלוסייה בעלת כישורים מתאימים ואל המרחבים הנתפסים כמפנקים. אלה וגם אלה מבקשים לעצמם מקום טוב לחיות בו; כזה שיהיה קרוב ככל האפשר לאורח החיים המערבי בעידן הגלובלי ושיאפשר את פריחתו של היוצר העדכני, המתוחכם, הטכנולוגי-וגם-אמנותי, שהוא האידיאל של העובד בן-זמננו.

לפריסה המרחבית של המעמד היצירתי יש משמעויות כלכליות וחברתיות מרחיקות לכת. בעשור האחרון הלכו וגדלו הפערים בין השכר הממוצע בישראל לבין השכר בתחומי ההי־טק (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2004; Kipnis, 2004). במקביל, ובהקשר לכך, גדלו ההוצאות על מותרות, דבר שהעלה מאוד את הכנסותיהם של עוסקים בתחומים אחרים של יצירתיות, בהם מקצועות העיצוב והאדריכלות. מרחבי ההי־טק וריכוזי ה"מעמד היצירתי" נעשו למרכזי צריכה פעילים ומשורתיים היטב, והפערים בינם לבין הריכוזים העירוניים בצפון ובדרום העמיקו. רם (2005) סוקר בהרחבה את פני העוני בישראל הטכנולוגית,

12. מחקרים מהשנים האחרונות מעידים על כך שגם המע"ר של תל-אביב שומר כך על מעמדו המרכזי במרחב. רבים מבין המועסקים שבו מיומנים, לעתים ממרחק רב, על מנת לקיים בו את התקשורת האישית הנוחה (Mosek, 2002; Shachar and Felsenstein, 2002; צירני, 1997; עיריית תל-אביב-יפו, 2002; אלפסי ופנסטר, 2005).

הפוסט-תעשייתית. התמונה ברורה: ככל שגוברת החשיפה לגלובליזציה, ככל שגדלות ההשקעות והתפוקות בתחומי טכנולוגיות המידע, כך גוברת המצוקה וגדלים הפערים החברתיים והכלכליים בישראל. המפות והנתונים שלעיל מוסיפים את ההיבט המרחבי: בשעה שהעוני הוא נחלת הפריפריה (אם כי נוכח גם במרכז הארץ), השפע ועודפי ההכנסה הם תופעה המאפיינת את מרכז הארץ, בחפיפה גדולה לריכוזי היצריות העסקית. תרשים 5 משלים את התמונה. הוא מציג את שיעור המרוויחים פי 4 ויותר מהשכר הממוצע של שכירים ושל עצמאים ביישובים נבחרים. בשעה שבתל-אביב וביישובים הסמוכים לה בגזרה הצפונית והמזרחית של המטרופולין שיעורם של אלה הוא מעל למוצע הארצי, בירושלים היקפם דומה למוצע הארצי, ובריכוזים מרוחקים יותר - באר שבע, למשל - שיעורם נמוך.

תרשים מס' 5: פערי שכר ביישובים נבחרים

מקור: מעובד על פי נתוני הביטוח הלאומי.

בהקשר של ירושלים ותל-אביב, אם כך, מסמלת הפריסה של היצירתיות העסקית את העמקתו של קו פרשת המים המבדיל בין שתי הערים. ההתפתחויות הכלכליות והתעסוקתיות, בעיקר בתחומי ה-ICT, חידדו עוד יותר את המשמעות המנוגדות של "ירושלים" ושל "תל-אביב" בתודעה ובמרחב הישראליים. השיבות רבה נודעת בהקשר זה לנתוני הפתיחה של שתי הערים ולתדמית שהייתה להן כאשר החלה להתרקם מהפיכת ההיי-טק של ישראל. לכשהסתמנה תל-אביב כמוקד הצריכה והנהנתנות של מועסקי ההיי-טק, נקבעו היחסים בינה לבין המרחבים האחרים ונצרכו בתודעה. הערים וריכוזי האוכלוסייה המרוחקים מתל-אביב נמחקו ממפת ה"יצירתיות" ללא תקומה. אבל לירושלים רבדים נוספים של זהות ושל משמעות, שבעטיים לא ניתן לסווגה כעיר "מקומית" מן השורה. הגלובליות של ירושלים חצובה במהותה של העיר, שמהווה גם היא שחקן בזירת הכלכלה החדשה. בחלק האחרון של המאמר ננסה לעמוד על ההשפעות ההדדיות של ירושלים ותל-אביב ועל היחסים המתהווים ביניהן על רקע התהליכים שתוארו לעיל.

ירושלים: מקומיות גלובלית

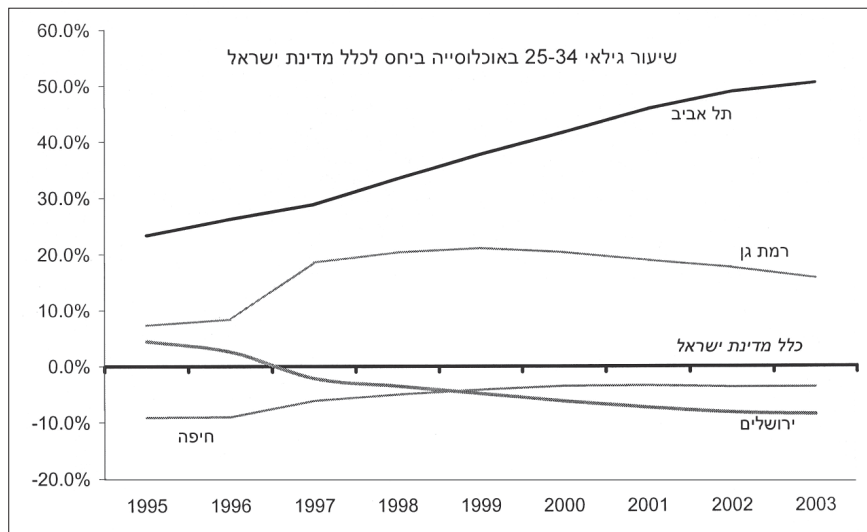
השפעתה הראשונה במעלה של תל-אביב על ירושלים היא בגלישתו של מה שניתן לראות כ"הון האנושי" אל שפלת החוף. ירושלים מייצגת אמנם הגות, אווירה ורוח, אבל מרכזם של התעסוקה המתקדמת, השירותים המסחריים, מוקדי הבילוי והעדכניות החברתית הוא בתל-אביב. בחמש-עשרה השנים האחרונות מתרחשים תהליכים רבי עוצמה של הגירה פנימית שבמסגרתם עוזבים את העיר צעירים בגיל העבודה.¹³ ההשלכות על הכלכלה העירונית הן דרמטיות: ירושלים היא עיר ענייה ששיעור ההשתתפות של אוכלוסייתה בשוק העבודה הוא נמוך, ורמת השכר של עובדיה, השכירים והעצמאיים, נמוכה אף היא.¹⁴ משקי הבית של החרדים והערבים בירושלים הם מהגדולים באוכלוסייה העירונית בישראל, כלומר מדובר באוכלוסייה תלויה שהיקפה רחב. עבור מרבית תושבי העיר, היצירתיות העסקית אינה רלוונטית כמעט. מרביתם חסרים את הכלים להשתלבות בתחום ההיי-טק או במקצועות העוטפים אותו וגם אין להם המוטיבציה לכך. אלה מהם שמועסקים בתעשיית הידע מדירים את רגליהם מהרכיבים האחרים, הנהנתנים והצרכניים, האופייניים למעמד המכונה יצירתי. כך, תרומתם למרחבי השפע והצריכה ולהתבססותה של משוואת אורח החיים שתוארה לעיל היא אפסית.

13. בין השנים 1995–2003 עזבו את ירושלים כ-145 אלף תושבים שהם כ-20% מאוכלוסיית העיר, ורק 87 אלף תושבים חדשים בחרו לעקור אליה. ההגירה מהעיר ואליה מתרחשת בעיקר בקבוצת היהודים – חילונים וחרדים. בעיקר בולט מאזן ההגירה שלילי של יהודים בגילאי 20–34.

14. שיעור בני 15 ומעלה הנמנים על כוח העבודה האזרחי בירושלים נופל באורח משמעותי מזה שבתל-אביב (46.1% לעומת 60.2% בשנת 2001, על פי עיריית ירושלים, 2001). בנוסף, השכר הממוצע של תושבי ירושלים נמוך מזה של תושבי תל-אביב. בשנת 1999 היה שכרם הממוצע של השכירים התל-אביבים גבוה ב-16.6% מזה של הירושלמים, ושכרם של העצמאיים התל-אביבים גבוה ב-58% מזה של מקבליהם בירושלים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2000).

לתהליך זה השלכות מפליגות על הדמוגרפיה העירונית. ראשית מורגשת הגירתם של צעירים בשנות העשרים ותחילת השלושים לחייהם מהעיר. ירושלים אמנם שומרת על גודלה במושגי אוכלוסייה, על רקע הריבוי הטבעי הגבוה יחסית של תושביה, אבל בעשור האחרון נשמר בה מאזן הגירה שלילי. בעיקר עזיבתם של צעירים בגילאי העשרים והשלושים את העיר מושפעת מאוד מהמתח שבין גלובליזציה ולאומיות. תרשים 6 מציג את השינויים שהתרחשו בעשור האחרון בנוכחותם של הצעירים בערים הגדולות של ישראל. התכווצותה של קבוצת גילאי 25-34 בירושלים בעשור האחרון היא תופעה בולטת, וכך גם צמיחתה בתל-אביב. התהום הפעורה בין חלק מצעירי העיר לבין היצירתיות העסקית ואורה החיים המתקשר אליה עולים, למשל, מדו"חות הסיור המצורפים כאן.¹⁵ תמונת חיי הלילה של ירושלים משקפת את תלקות תל-אביב הקטנות שבירושלים - כמו מועדון האומן 17 - וגם את חיותה של התרבות המקומית, הרחוקה עד מאוד מהתרבות העוטפת את הכלכלה החדשה.

תרשים מס' 6: גילאי 25-34 בערים נבחרות

מקור: מעובד על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל, שנים 1996-2004.

דו"ח סיור מס' 1: חיי לילה בעיר הקודש

ירושלים, יום חמישי. השעה 1:00 בלילה. המקום: ישיבת חברון, רחוב הרב סרנא, שכונת גבעת מרדכי.

המבקרים במשכנה של ישיבת חברון, אחת הישיבות המוערכות והנחשבות בעולם החרדי, אינם רשאים להיכנס אל האולם שבו מתקיים הלימוד. במקום זאת הם

15. תודה למירה שנער על הסיור הלילי בירושלים.

מובלים למעלה, אל הגלריה הנמתחת לצדו של האולם, ומשקיפים ממעל אל החלל ההומה, המואר בתאורת פלורוסנט לבנה. בישיבה לומדים כשמונה מאות אברכים, מרביתם בשנות העשרים והשלושים לחייהם. בלילות המישי מונהג כאן לימוד חופשי: האברכים חופשיים להחליט אם הם נשארים אצל הספרים, שולחנות העץ המוגבהים והספסלים, או פורשים לבתיהם ומסייעים בהכנות לקבלת השבת. כפי שמעידים עשרות פריטי הלבוש השחורים המונחים מקופלים לאורך גרם המדרגות, מעיל ומגבעת, מעיל ומגבעת, רבים בחרו לבלות את הלילה בלימוד. האולם עצום הממדים הומה מפה לפה באנשים הצעירים, בכותנתם הלבנה ובמכנסיהם השחורים. חרף השעה המאוחרת, כולם נדמים ערניים ועסוקים. האחד מתפלל בקול, האחר שר, קבוצה קטנה נרכנת מעל ספר פתוח ומספר אנשים שרויים בוויכוח. שולחן מזון ומשקה מונח בצד הרחבה והאברכים ניגשים אליו, בולעים בוזיזות ושבים לשולחנם. ההמולה רבה, והשאון מטפס לאטו במעלה החלל ומכה במבקרים.

ד"ר סיור מס' 2: לילה בירושלים (המשך)

ירושלים, יום חמישי. השעה 2:30 לפנות בוקר. המקום: מועדון האומן 17, אזור התעשייה תלפיות, כקילומטר בקו אווירי מישיבת חברון.

המבקרים נשלחים אל ירכתי האולם הגדול וצופים ברחבת המועדון מעבר לבמה המוגבהת. גם כאן החלל רחב והומה והקהל צעיר, אבל בזאת תם הדמיון. תאורת המועדון עמומה והאוויר מלא בהלמות הבאס. גלי הרעש הולמים בחזה, מחרישים את האוזניים. הנוכחים – כולם – נעים בקצב שמכתיבה המוזיקה, משולהבים על ידי ה-DJ. הקהל לבוש בססגוניות רבה. את השחור האופנתי מגוונים צבעים וטקסטורות ואף איברים חשופים – זרועות, בטנים, חזות וגבים. לעתים, בהשפעת המוזיקה, עובר בהמון רטט אקסטטי. תקרת האולם האפל משובצת באורות אדומים וזרקורים צבעוניים מגיחים מדי פעם ממעל, מאירים את הרוקדים. גם לאורך הבר המואר במתכתיות מצוי קהל רב המגלה רגישות לקצב. קשה אמנם לנהל שיחה, אבל אנשים מתקשרים זה עם זה בצחוק, במבט ובמגע. חולקים סיגריה או בקבוק משקה, נחים מעט בצד ושבים ונבלעים בקהל המתנודד. ההמולה רבה, אבל את אוזני המבקרים מחריש הקצב המונוטוני, המתגלגל לאטו במעלה הבמה ומכה בעור התוף, שוב ושוב ושוב.

המתח שבין ההיבט הגלובלי של החיים בירושלים, שיש בו פוטנציאל להשתלבות בכלכלה החדשה, לבין המציאות של עוני וקונפליקט, טוען את ההגירה מירושלים במטען כבד. "גם אם בעבר הייתה נטייה לעזוב את ירושלים לכיוון השפלה ומרכז הארץ, הרי בתקופה הנוכחית לעובדה דמוגרפית זו משווים משמעות תרבותית של 'ירידה', כותבים גורביץ וארן (1991, ע' 32) על יהודים תילוונים העוזבים את העיר. הורן (2000) דנה

בתחושת ההפקרה לידי ה"אחר" (החרדי, הערבי) המתלווה לעזיבה, בעוד חושן (2004) מחדדת את "השאלה הדמוגרפית", שם הקוד ליחס המספרי בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית בירושלים, הטורדת את שלוותם של מקבלי ההחלטות.

ההגירה מירושלים אינה פוסחת על מותגי התרבות והבילוי העירוניים, שהתווית הירושלמית עושה אותם למוערכים בתרבות הבילוי והפנאי התל-אביבית. מועדון האומן 17, שנזכר בדו"ח הסיור השני, היה אחד המועדונים המובילים בשנות התשעים. המועדון אירח בליינים רבים מתל-אביב וסביבתה והיה חבר קבוע במדורי הרכילות והבידור המקומיים. בשנה האחרונה פתחו בעלי המועדון סניפים בחיפה ובשכונת פלורנטין בתל-אביב. מ"הרצועה היצריתית" של ירושלים יצאו גם מספר מסעדות ידועות, שהיגרו אל תל-אביב או סניפים שלהן נפתחו בה.¹⁶ ההצלחה של המותג הירושלמי המוערך פירושה גלישה אל השוק התל-אביבי.

הדאגה לדמותה של העיר, לפרופיל החברתי והכלכלי שלה ולמעמדה מול תל-אביב מניעה יוזמות כלכליות המבקשות להיאבק בתהליכים רבי העוצמה ולשנות אותם. שני כוחות עיקריים פועלים כיום להגדלת חלקה של ירושלים בכלכלה היצריתית של ישראל. האחד הוא הכוח הממסדי והאחר הוא כוחה של החברה האזרחית. השימוש שלהם במושגי הלאומיות והגלובליזציה מוסיף נדבך חשוב לדיון: החשיבות הלאומית והמקומית של ירושלים נשזרת במעמד הגלובלי הייחודי שלה, והיוזמות פונות כלפי פנים כשם שהן פונות כלפי חוץ. בנוסף, תל-אביב וההתפתחויות המהירות המתרחשות בה מספקים נקודת מוצא לרבות מן הפעולות היוזמות, בניסיון לחזק את ירושלים דרך מערכת היחסים שלה עם תל-אביב.

גלובליזציה בהזמנה: הממסד והחברה האזרחית

בישראל של שנות האלפיים, מעורבות הממסד הממשלתי והעירוני בכלכלה אינה תופעה מובנת מאליה. הכלכלה הגלובלית של השנים האחרונות, וזו של ישראל בכלל זה, מתאפיינת דווקא בנסיגת הממסד מהסדרת תהליכי שוק בכלל וממהלכים של תמרוץ ותמיכה בפרט. ואולם בירושלים התמונה שונה: לכוח הממסדי הנוכח בעיר שותפים השלטון המקומי והמרכזי, ובעידן הנוכחי הם מגולמים באמצעות הרשות לפיתוח ירושלים.¹⁷ שיתוף הפעולה הממשלתי-עירוני בקידום העיר מקיף את משרד המסחר, התעשייה והתעסוקה, מינהל מקרקעי ישראל, משרד הבינוי והשיכון ואחרים. מדיניות של מעורבות עולה מדברים שנשא בפומבי ממלא מקום ראש הממשלה ושר המסחר, התעשייה והתעסוקה אהוד אולמרט: "אני מאמין כי בעיר ירושלים יש פוטנציאל תעשייתי גדול, יש תשתיות של כוח אדם מיומן ואני מחויב לעשות ככל שביכולתי על מנת להפוך את ירושלים למרכז ביוטכנולוגיה והיי-טק עולמי."¹⁸ המחויבות והעניין הממסדי בעיר עולים מדברים נוספים שנשא באותו

16. בין אלה נמצאות "גיליס", "אצל פיני בחצר", "סאקורה" ו"קפה הילל" - כולן ירושלמיות מוכרות בעברן.

17. הרשות הוקמה בשנת 1988 מתוקף חוק ושמה לה למטרה לקדם את פיתוח הכלכלי של העיר. הרשות כפופה למשרד האוצר ומונהגת על-ידי "מועצת הרשות" הכוללת 37 חברים ממונים, שהם נציגי הממשלה, העירייה והציבור. ראו: www.jda.gov.il.

18. הדברים נאמרו ב-18.10.2004, בכנס ההקמה של קבוצת "סטארט-אפ ירושלים", הנזכרת בהמשך.

מעמד, בהם: "שום דבר לא יקרה ללא מעורבות הממשלה" וגם: "אנחנו לא יכולים להרשות לעצמנו להשאיר את ירושלים במצב שבו היא נמצאת."

אמירות מעין אלה משקפות מדיניות מתמשכת של תמיכה ממסדית בכלכלה העירונית. מהצד האחד ניכרת תפיסה מקומית קלאסית מלווה בכלים ותיקים כמתן הטבות ותמיכות למקום - לעיר - שהמסד חפץ ביקרו. כך, ירושלים מוגדרת כ"אזור עדיפות לאומית א", מה שמקנה למשקיעים בה אפשרות להקלות במס ולקבלת תמריצים וסיוע; העיר מאכלסת שתי חממות טכנולוגיות וחממת תוכנה אחת, מתוך 24 חממות טכנולוגיות הפועלות בישראל בתמיכת המדען הראשי של משרד המסחר, התעשייה והתעסוקה;¹⁹ בינואר 2005 הוקמה בירושלים חממה ביוטכנולוגית חדשה, כחלק מיוזמה לפתח את העיר כמרכז למחקר ופיתוח בתחומי הביוטכנולוגיה; הרשות לפיתוח ירושלים מקימה ומתחזקת פארקים טכנולוגיים ברחבי העיר במטרה למשוך חברות הייטק. מהצד האחר, הסיטואציה הכלכל-עולמית מחייבת את הממסד הממשלתי לפתח נקודת מבט גלובלית שתשלים את הכלים המקומיים המוכרים. הגופים הממשלתיים משתדלים להפנות את מרצם לא אל תל-אביב הסמוכה ואל התחרות עמה אלא אל הכלכלה העולמית וצרכיה. הנחת העבודה היא שכדי לבנות כלכלה המכונה "יצירתית" בירושלים, על העיר לרכוש לה מקום משל עצמה בעיני העולם הטכנולוגי. בובזמן, רוחה של תל-אביב נוכחת בבחירת היוזמות לפיתוח ירושלים. כך, היוזמה לפיתוח ענף הביוטכנולוגיה שנמצא בתחילת דרכו דווקא בירושלים היא דוגמה למה שנתפס כהזדמנות לבדל את ירושלים מתל-אביב, ולייצר לה מעמד בינלאומי עצמאי.²⁰

גם הפעילות האזרחית מסגירה מחויבות לעיר ולגורלה, וגם היא משתמשת בעירוב המיוחד של מקומיות וגלובליות. בראש שתי הקבוצות הבולטות של אנשי עסקים המקדמים את ירושלים ניצבים אנשים אמידים שעשו את הונם בתחום ההייטק.²¹ "סטארט-אפ ירושלים" (StartUp Jerusalem) היא קבוצה של אקדמאים ואנשי עסקים, יהודים וערבים, ישראלים וזרים, המבקשים להפוך את ירושלים למרכז כלכלי ויצרני.²² כוונתם המוצהרת היא למשוך אל העיר השקעות בתחום הטכנולוגי ובכך לשנות את הלך הרוח ולעשות את ירושלים למרכז הייטק. גם קרן הון הסיכון JVP, המשקיעה כ-700 מיליון דולר בחברות הזנק ברחבי העולם, מחויבת לעיר ולגורלה. הקרן משקיעה אמנם ביזמים שמעבר לים, אבל לחממה הטכנולוגית המנוהלת על ידה בירושלים יש אידיאולוגיה פרו-ירושלמית מוצהרת. החממה

19. פרויקט החממות הטכנולוגיות מתבצע בחסות המדען הראשי של משרד המסחר, התעסוקה והתעשייה מאז 1991. החממות פוזרות בכל חלקי הארץ. היבטים של תפקודן נסקרים אצל שפר ופרנקל (2002).

20. "סקר חברות ביוטכנולוגיה בישראל 2002" שהתפרסם במרץ 2004 משקף תמונה של תחום בעל פוטנציאל גידול הנמצא עדיין בחיתוליו. 118 חברות ביוטכנולוגיה, מתוך 149 הפועלות בישראל, הן חברות הזנק (סטארט-אפ) הנמצאות בשלבי מו"פ וטרם החלו בייצור או בשיווק מוצרים.

21. ניר ברקת, איש הייטק, התמודד בבחירות העירוניות בירושלים בשנת 2003. הוא הפסיד את ראשות העיר לאורי לופוליאנסקי, אך התמנה כסגן ראש העיר והכריז כי הוא מעמיד את מרצו וכישוריו לצרכיה. אראל מרגלית, מנהל קרן הון סיכון בתחום ההייטק, עבד בעבר ברשות לפיתוח ירושלים ומצהיר על מחויבותו אל העיר. לצדם פועלים משקיעים נוספים שאף הם עשו בעבר לביתם והיום עמלים ממניעים אידיאולוגיים.

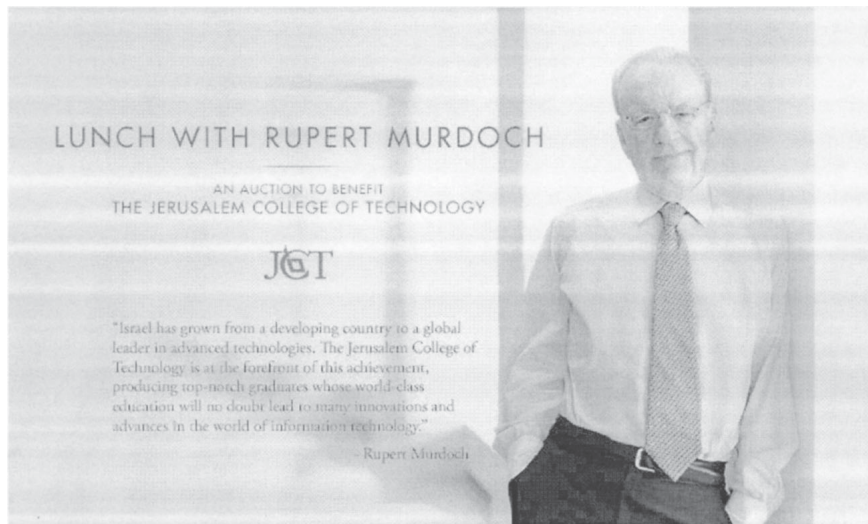
22. חזונו נפרש באתר האינטרנט בכתובת www.startupjerusalem.org.

ממקדת מאמציה באיתור חברות הזנק העונות על הקריטריונים העסקיים, וכן כאלה שנכונות לעקור אל העיר ולהישאר בה בתום תקופת התמיכה. החברה הראשונה שיצאה מתוך החממה עזבה את העיר וחזרה אל מרכז המטרופולין, אבל מנהלי החממה מאמינים כי בין החברות הפועלות בה כיום יש כמה שימשיכו את פעילותן העתידית בירושלים.²³ בנוסף מממנת קרן הון הסיכון פרויקט חינוכי-קהילתי נרחב המקיף שלוש שכונות עירוניות ועשרה בתי ספר בירושלים, שתלמידיהם זוכים להעשרה לימודית וכללית.²⁴

החיבור בין ההיבט הגלובלי, טכנולוגיית ההייטק וההתגייסות למען המקום מגולם באופן המשכנע ביותר באמצעות יוזמה של איל התקשורת וההון רופרט מורדוק, יוזמה שהתפרסמה באוקטובר 2005 באתר האינטרנט eBay (תרשים 7). במודעה שהתפרסמה באתר העמיד מורדוק למכירה פומבית את הזכות לסעוד עמו ארוחת צהריים, והצהיר כי ההכנסות מהמכירה יועברו כתרומה למכללה הטכנולוגית של ירושלים, מוסד שמסמל בעיניו את "חזית הקדמה הטכנולוגית הישראלית". אמנם, המרבה במחיר (הסכום ההתחלתי עמד על \$25,000) הוזמן לסעוד עם המיליארדר בניו יורק – בחדר אוכל פרטי, במשרד אימפריית המדיה שלו – אבל רוחה של ירושלים תלווה את המפגש.

במישור המקומי מכוננת הפעילות האזרחית כלפי משוואת אורה החיים של המעמד היצירתי ששורטטה לעיל. בהתאם, הפעילות ההתנדבותית חושפת רצון להעניק לחיי היומיום בירושלים את אותו מגע צרכני-תרבותי מפנק המתלווה אל החיים במרכזי המופ, שהם מוקדי השפע של העולם המערבי. כך, מאפיינים של אורה חיים שהם בחזקת שגרה בתל-אביב נוצרים בירושלים בסיוע תרומות ובמאמץ של תורמים. קבוצת JVP הקימה במרכז

תרשים מס' 7: רופרט מורדוק – מכירה פומבית לטובת המכללה הטכנולוגית של ירושלים

מתוך אתר האינטרנט של eBay.

23. ריאיון עם מיכל איתן, מנהלת החממה, JVP, 28.2.2005.

24. ריאיון עם ריבי בלר, מנהלת הפרויקט הקהילתי, JVP, 3.11.2004.

העיר ירושלים רשת אינטרנט אלחוטית המאפשרת ליושבים בבתי הקפה ולשוהים במרחב הציבורי לגלוש במחשביהם האישיים בחיבור אלחוטי ללא תשלום. מטרת היוזמה היא "לשנות את התדמית של ירושלים" (הארץ, 5.11.2004) ולשוות לה מראה עדכני ומתוחכם.²⁵ בנוסף, תחת השפעתם הישירה של רעיונותיו של פלורידה על היצירתיות האמנותית וזיקתה אל הסובלנות החברתית בכלל ואל היצירתיות העסקית בפרט, יזמה אותה קבוצה את אחד הפרויקטים המוערכים בעיר והקימה בירושלים את תיאטרון "המעבדה". זהו אולם מופעים השוכן במבנה אבן מנדטורי שהוכשר לנושא. באולם כ-180 מקומות לצופים והוא מופעל בעצמו כחממה: מנהליו האמנותיים בוחנים הצעות למופעי במה, בוחרים במתאימות ביותר ומממנים אותן – כל זאת בכפוף להסכמת האמנים לקיים את החזרות למופעייהם בירושלים, באולם עצמו. גם כאן מדובר ברצון להביא אל העיר יוצרים ואמנים, בתקווה שבנוכחותם יתרמו לאווירה ה"כיפית" (coolness, על פי פלורידה) של ירושלים. ושוב, תל-אביב רוחה מרחפות מעל היוזמה הזאת. ריבי בלר, מנהלת הפרויקט, מציינת כי תיאטרון המעבדה הוא הירושלמי היחיד בעיר, בעוד שאר התיאטראות בעיר מעלים הצגות שנבנו ונוצרו בתל-אביב (ריאיון, 3.11.2004). מכל אלה משתקף הרצון להביא לירושלים את כל רכיביה של משוואת אורח החיים הגלובלי, הכוללים, בנוסף לתעסוקה בהי-טק, גם את הצריכה, הביילוי והאווירה המשוחררת.

בתוך ירושלים ממוקם תיאטרון המעבדה בדרך חברון, במרחק קצר מהמושב הגרמנית ומשכונת טלביה, כחלק מאותה "רצועה יצירתית" שהצבענו עליה קודם לכן (תרשים 4). ועדיין, בעוד התיאטרון והבר האופנתי שלו נעשו לשם-דבר בסצנת התרבות העירונית, מתקשה כלכלת ההי-טק של ירושלים להמריא. בתחילת שנת 2005 נדמים חלקים נרחבים בפארקים הטכנולוגיים של העיר כנטושים. התפוסה באזור התעשייה בהר חוצבים נאמדת בכ-70% בשעה שהתפוסה בפארק הטכנולוגי המטופח במלחה היא כ-30% בלבד.²⁶ גם בקרב יושבי המקום יש המייחלים להיות במקום אחר, בהם כאלה שמשרדיהם נמצאים בהר חוצבים מסיבות היסטוריות – משום שמייסדי החברה הם ירושלמים, או כאלה שהחברה שהם עובדים בה נולדה מפירמות אחרות שבסיסן בעיר.²⁷ בעבר היה זה הרצון להיות חלק ממערך גדול ותוסס של מחקר, פיתוח וייצור; כיום ברור ליושבים במקום כי הם נמצאים בשולי ההתרחשות. "כבר הרבה שנים [אנחנו] מחכים שזה יגיע לכאן" אמרה לי קארן

25. בתל-אביב קיימים מספר מרחבי אינטרנט אלחוטי חופשיים שהוקמו על ידי יזמים קטנים כבתי קפה וחנויות, או על ידי תושבים החולקים את הרשת הפרטית שלהם עם ההולכים ברחוב. בירושלים, בשונה מכך, מדובר ביוזמה מגויסת הכרוכה ברתימתם של גופים מזדהים ובמעורבות של העירייה.

26. התפוסה הנמוכה משקפת גם כישלון עסקי נקודתי של מנהלי הפארק. בכל זאת, רמת התפוסה באזור ההי-טק של תל-אביב, רמת החייל, נאמדת בכ-90%, בשל משבצות שטח קטנות שנותרו בשוליים או שטחים הנמצאים במעבר משוכר אחד לאחר. המידע מתוך ריאיון וסיוור עם אורין מור, מנהלת נכסים ושיווק, רד-בינת נכסים, 4.4.2005.

27. הטבות המיקום הניתנות לעסקי ההי-טק בירושלים אינן מהוות סיבה מספקת להתמקם בעיר. "לא בונים עסק סביב ההטבות, אלא מתאימים את ההטבות לעסק", אומר חנן מוריס, חשב בחברת Elam, שמושבה בהר חוצבים. דברים דומים נשמעו בראיונות נוספים: דודי אלדר מחברת Proficiency, קארן שטרית מחברת Viryant. כל הראיונות נערכו ב-4.4.2005.

שטרית, סמנכ"ל בחברת "ואריאנט", בהתייחסה לחלום של ירושלים-עיר-הטכנולוגיה, "אבל זה לא קורה."
זה קורה בתל-אביב.

תל-אביב: גלובליות מקומית

ההבדל בין ירושלים ובין תל-אביב, בנקודה זו, הוא כהבדל שבין אזור התעשייה בהר חוצבים אל מול זה של רמת החייל, בצפון-מזרח העיר תל-אביב (ראו דו"חות סיור 3 ו-4). בתרבות התל-אביבית נעשו אזורי התעסוקה של הכלכלה החדשה למוקדים עירוניים פעילים. ריכוזו ההי־טק ברמת החייל נמצא בצמידות לקריה הטכנולוגית העירונית-ממשלתית עתידיים, שנוכרה לעיל. מרבית המבנים במתחם נבנו בחמש-עשרה השנים האחרונות, ביוזמה פרטית ובכסף פרטי. למותר לציין כי החברות הממוקמות ברמת החייל, כמו באזורי העיר האחרים, אינן זוכות להטבות מקום. תנועת החברות במתחם היא גבוהה. בעוד בעלי נכסים פרטיים בהר חוצבים, שזכו להטבות מטעם הרשות לפיתוח ירושלים, מחויבים להשכיר את שטחי המשרדים לחברות טכנולוגיה בלבד - ברמת החייל אין כל מגבלה. ואכן, החל משנת 2002, לצד חברות ההי־טק מתמקמות ברמת החייל חברות מתחום המדיה. השפע ניבט מכל עבר: רמת החייל משובצת במסעדות, בתי קפה, מועדוני כושר ואולמות הופעה. העסקים משולבים בהנאה, והמקום מהווה מוקד בילוי תוסס.

דו"ח סיור מס' 3

תל אביב, יום ראשון. השעה 9:00 בבוקר. המקום: אזור התעשייה ברמת החייל. מגרשי החנייה נדמים מלאים וגדושים, אבל מכוניות רבות ממשיכות לנסוע ברחוב הברזל, מסומנות בסמל בית העסק שאליו הן שייכות, נבלעות בחניונים עיליים ותת-קרקעיים בפתחי המבנים המעוצבים. חלל הרחוב נתחם בשיש, מתכת וזכוכית, משובץ בבתי קפה מזמינים, עם ברק מכוונות האספרסו וריחות המאפה האופייניים. משב ארומותראפי קל מגיע ממכון הספא. אנשים פוסעים ברחוב, בודדים או בקבוצות קטנות, יושבים אל שולחנות מעוצבים ומשקיפים אל הרחוב, לוגמים משקה, מעיינים בעיתון, ובדרך אל המעלית מספיקים לבחור, בינם לבין עצמם, את המקום שיסעדו בו עוד מעט את ארוחת הצהריים. תחילתו של יום עבודה.

אותו היום ואותו המקום. השעה 21:00. מגרשי החנייה (שוב? עדיין?) מלאים. בתי הקפה שוקקים, תורים משתרכים בפתח של מסעדות. "יש נשק?" שואל מאבטח. "הזמנתם?" שואלת מלצרית. משורת חלונות מוארת בקומה גבוהה ניבט חדר כושר, מכשירי הריצה מאוישים כולם. במועדון סמוך מתכוננים להופעה. מתבררים מגברים, מעמידים מיקרופונים. המשקאות הראשונים מוגשים. הערב מתחיל.

דו"ח סיור מס' 4

ירושלים. יום שני. השעה 10:30 בבוקר. המקום: אזור התעשייה בהר חוצבים. השקט הירושלמי עוטף את הדרכים ואת המבנים הקודרים. המכוניות מחליקות על הכביש, מגששות אחר פתחי החניונים. במבואת השיש של הבניין נשמר השקט. לוח מתכת בוהק מכריז על הדיירים, מרביתם חברות בתחום ההייטק, והמעלית השקופה מטפסת על דופן המבנה העגום אל מול הנוף ההררי שאין שני לו. בחדרים יושבים אנשי הייטק ועובדים. קפה לוגמים בכוסות נייר שפולטות מכוונות אוטומטיות. את המאפה נושאים בכלי פלסטיק מהבית. בצהריים תגענה מגשיות אלומיניום אל שולחנות העבודה. כאן עובדים.

ירושלים, אותו היום. השעה 17:00. המקום: קריית המדע הסמוכה לקניון מלחה. השומר בכניסה בודק את הרכבים הנכנסים למתחם המטופח. המבנים הדורים וסתומים, הדרכים ריקות. במבואה של בניין מס' 1 עומדים גברים בטליתות ובכיסויי ראש ומתפללים. אישה נכנסת ופונה אל המעלית. המתפללים נעים בשקט, מפנים את דרכה.

בחזרה אל אזור התעשייה של הר חוצבים. השעה 18:30. השעות שחלפו העמיקו את השקט. במשרדים דולקים האורות ובחוף מאירים פנסי הרחוב והמכוניות. הולך רגל בודד נע במהירות ונבלע בתוך מכונית חונה.

וכך, בתחילת שנות האלפיים מהווה תל-אביב מרכז לתרבות החילונית-מערבית של ישראל, לתעסוקה הטכנולוגית המשולבת בצריכה מערבית ובאורח חיים נהנתני. אין לטעות – גם במרכז המטרופולין קיימות מצוקה כלכלית, נגישות נמוכה למשאבים, היצמדות לדת ולמסורת והתרחקות מקדמה, כמו במוקדים עירוניים אחרים ברחבי ישראל; יותר מכך, הסמיכות בין עשירי ההייטק החולקים את המרחב עם דלת העם מייצרת מתח רב ופרקטיקות של התעלמות ואפליה. אבל בשונה ממקומות אחרים, בגלעין קיים גם ריכוז של ידע ושפע טכנולוגי שאינו בר תחרות.

לסיום חלק זה נחזור אל תרשים 6 לעיל ונתבונן בהשפעת התהליכים של השנים האחרונות על תנועת האוכלוסייה כלפי מרכז הארץ. ההגירה הפנימית של העשור האחרון מבהירה עד כמה נתפס מרכז המטרופולין כמקום הנכסף, כאזור המגורים המועדף על רבים מבעלי השכר הגבוה והמקצועות הנדרשים, וגם כתחנת חובה לצעירים שעתידם לפניהם. תנועת האוכלוסייה הערה סביב הגלעין – העיר תל-אביב – היא בבחינת מהפך של ממש. אמנם העיר שומרת בשנים האחרונות על גודלה, קרוב ל-360 אלף תושבים, אך היציבות המספרית של העשור האחרון מסתירה חילופי אוכלוסין בהיקף של כמחצית ממספר התושבים ואף יותר: בין השנים 1995–2003 היגרו אל תל-אביב 164 אלף בני אדם, וכ-203 אלף תושבים עזבו אותה. חלק גדול מהעוזבים היו אמנם עולים שהגיעו אל העיר לאחרונה (עיריית תל-אביב, 2002), ובכל זאת מדובר בשיעורי עזיבה גבוהים. הנכנסים לתל-אביב חוללו בה שינוי גדול. בעיקר מסתמנת תל-אביב כמרכז לבני הגילים 25–34 בישראל. קבוצת הגיל המצומצמת הזו הכפילה בעשור האחרון את מספרה היחסי והיא הולכת ומתקרבת

לשיעור של כרבע מאוכלוסיית העיר (תרשים 6 לעיל). המציאות הזו, שהלכה והתהוותה לנגד עינינו בעשור האחרון, היא תוצר ישיר של החשיפה לגלובליזציה, ומבטאת יותר מכול את סימונם של העיר תל־אביב ושל מרכז המטרופולין כמקום שבו נמצאת הגלובליזציה בשיאה.

סיכום

חמש־עשרה השנים האחרונות מתאפיינות בחשיפתה הגוברת של הכלכלה הישראלית לתהליכי גלובליזציה, ובעיקר בהשתלבותה של ישראל בפיתוח מוצרים עתירי ידע ובסחר הבינלאומי בהם. לגלובליזציה של הכלכלה השלכות מפליגות על המרחב ועל החברה. השפעותיה הישירות ניכרות במרחבים העירוניים שהם מוקדי מחקר ופיתוח של טכנולוגיית הידע. אלה טובלים בשפע ומאמצים תרבות של צריכה ובילוי בגוון מערבי. ההשפעות העקיפות ניכרות במרכזים עירוניים שמהם נעדרת תעסוקת הידע ונעדרות התעסוקות המכונות כיום "יצירתיות". הן כוללות הגירה שלילית של צעירים, ירידה ברמות השכר וההכנסה והידלדלות השירותים המסחריים.

במרכז המחקר הנוכחי נמצאות ירושלים ותל־אביב. המחקר בחן את מידת השתלבותן בכלכלת הידע ואת ההשלכות שיש לכך עליהן. בחלקו הראשון של המחקר נחשפה המפה החד־משמעית של עסקי הטכנולוגיה והידע בישראל: הוצג ריכוזם בגלעין המטרופולין – העיר תל־אביב – ובטבעת הפנימית שלה. נמצא, כי אף על פי שעסקי המידע מפוזרים מאוד במרחב הישראלי, מה שמעיד על גמישות המיקום הרבה שלהם, בכל זאת אורח מרבית המעסיקים והמועסקים בתחום להתמקם בסמיכות למרכז המטרופולין. בהמשך לכך, נמצא גם כי מקצועות אחרים המתקשרים ליצירתיות העסקית, למשל עיצוב ואדריכלות, פזורים בדגם דומה. הריכוז־פיזור של התעסוקות הללו מתקשר אל מה שכינינו "משוואת אורח החיים". הכוונה לשילוב של תעסוקה מתגמלת, בחירה במרחבים נוחים ונגישים וצריכה תובענית, האופייניים לאורח החיים המתהווה של המועסקים בהי־טק ובמקצועות היצירתיים המתקשרים לגלובליזציה הכלכלית. ההתרכזות בסביבתה של תל־אביב, לפיכך, היא פועל יוצא מרצונותיהם והעדפותיהם של המועסקים יותר מכפי שהיא מבטאת אילוצים עסקיים. הבחירה המרחבית כורכת את המגורים, התעסוקה והבילוי ויוצרת במרכז המטרופולין בועת שפע ונהנתנות שנבדלת מאוד מחבלי ארץ אחרים. האופנתיות הגוברת של אורח החיים העירוני מוצאת כך את ביטויה והעיר המרכזית מתבססת כמקום הנכון למגורים, לתעסוקה ולפנאי.

בחלקו השני עסק המחקר ביחסים שבין ירושלים ותל־אביב. הרקע לכך הוא ההבנה כי הגלובליזציה המהירה יוצרת פערים ומעוררת קונפליקטים פנימיים, וכי החשיפה לכלכלה ולתרבות הכלל־עולמיות מדגישה מאוד את הניגוד מול התרבות והכוחות המקומיים. בשונה מהעניין ב"עולמיות" – כלומר בתקומתן של זהויות מקומיות ובהתחזקותן דווקא על רקע תהליכי הגלובליזציה – העניין בחלק זה של המחקר התרכז בכוחות המבקשים לקרב את ירושלים אל הגלובליזציה, לטשטש את ההבדלים המתחדדים בין שתי הערים ולעצור את המיון המרחבי הברור. המחקר עמד על היחסים המתהווים בשל כך בין שתי הערים. נדבך אחד של היחסים מתייחס לעירוב שיש בירושלים בין מקומיות וגלובליות; ירושלים

היא עיר לאום, אבל היא גם עיר בעלת נכסים גלובליים ומשמעות גלובלית. יש בהווייתה חלקים המתקשרים אל תל-אביב בעוד אחרים נותרים זרים ומרוחקים לכלכלה ולאורח החיים שתל-אביב מייצגת, והמתח הגובר ביניהם מעמיד עסקים, עובדים ותושבים בפני הצורך לבחור את המרחב שאליו הם מתקשרים. הברירה המרחבית מציבה את ירושלים מול תל-אביב וגורמת לראשונה לאבד נכסים לטובת השנייה. לא אחת מתגלה ההתקרבות לתל-אביב כחרב פיפיות; לעתים דווקא הערכה המבוטאת כלפי מוסד ירושלימי מעודדת את הגירתו אל תל-אביב, מקום שבו החברה והכלכלה מתגמלות את האופנתי והמהנה. בנוסף, אוכלוסייה צעירה המבקשת להשתלב בכלכלה הגלובלית ומסוגלת לכך נוטה לעזוב את העיר אל מרכז המטרופולין התל-אביבי, ובכך שבה ומרחיקה את ירושלים מתל-אביב.

על רקע זה נבנה נדבך נוסף ביחסי שתי הערים; כוחות מקומיים, לאומיים-ממסדיים, מבקשים לשלב את ירושלים בהיבטים הכלכליים של הגלובליזציה, הנפוצים כל כך בתל-אביב הסמוכה. אלה כוללים שני סוגים עיקריים של גופים: הממסד העירוני-ממשלתי ונגזרותיו, והחברה האזרחית, בדמותם של ארגונים, תורמים ובעלי עניין אחרים. מטרתם היא "לנצל את היתרונות היחסיים של העיר", כלומר את המעמד הגלובלי ואת התמיכה הלאומית-ממשלתית, ולראות כיצד "ירושלים יכולה לשוב ולהיות שחקן בקנה מידה עולמי" (הציטוטים מתוך אתר האינטרנט של קבוצת סטארט-אפ ג'רוזלם, שנזכרה לעיל). תל-אביב משתלבת כאן בכמה אופנים. ראשית, היא מייצרת בבואה שמשקפת את דמותה של עיר גלובלית, ובכך מהווה מושא לחיקוי אצל הגורמים הפועלים בתוך ירושלים. המאמר הצביע על המאמצים שנעשים על מנת להקים בירושלים תעשיית ידע ולייבא אליה פעילות תרבות ופנאי, שייצרו בירושלים את משוואת אורח החיים התל-אביבי. שנית, תל-אביב נתפסת כתחרות – על כן נעשים ניסיונות לייצר עבור ירושלים "נישות", שתל-אביב טרם נגסה בהן. לצד אלה מתקיים ניסיון לבדל את ירושלים גם בזירה הבינלאומית, ולהישען לצורך כך על הנכסים הגלובליים המבניים שלה.

בינתיים, הייחוד של ירושלים והבולטות שלה בזירה הגלובלית נמצאים בניגוד חריף להיעדרה של תעשיית הידע מהעיר ומסביבתה, ולדעיכה הכלכלית שהדבר גוזר עליה. חוסר האפשרות להגשים בירושלים את המשוואה העכשווית של היצירתיות העסקית מביא להתרוקנותה המהירה של ירושלים ממה שעשוי להתפתח ולהיות ל"מעמד יצירתי". לתל-אביב יש תפקיד מכריע בהתרוקנות הזו. תל-אביב נשטפת בעשור האחרון בכלכלה ובתרבות הגלובלית, ונעשית למרכז הגלובליזציה הכלכלית של ישראל. מונח השיטפון אינו זר כאן; היקפי ההגירה הפנימית המתחוללים סביב העיר – ממנה ואליה – הם עצומים, ובתוך פחות מעשור הביאו לתחלופה של למעלה ממחצית מאוכלוסיית העיר. גם המרחב העירוני משרד תחושה של סחף או שיטפון. מרחבי ההי־טק בעיר ובסביבתה הקרובה קמים ומתפתחים במהירות, ומיד מאכלסים את מכלול הפונקציות הנלוות, לרבות בתי הקפה והמסעדות, חדרי הכושר ומוקדי הביילוי הליליים. הנוף העירוני משתנה בקלות ומתאים עצמו לכלכלה החדשה ולאורח החיים הנלווה אליה. הוא שואב אליו מהסביבה את כל מה שעשוי להיות סחיר או מפנק, ומשתמש לשם כך גם בנכסים הירושלמיים – במהגרים האנושיים והמוסדיים. הבועה התל-אביבית מרחיבה את פערי השכר ואורח החיים שבינה לבין הסביבה ובתוך כך מחדדת את המרחק שבין הגלובליות שלה לזו של ירושלים.

מקורות

- אלפסי, נורית ופנסטר, טובי (2005). העיר הלאומית והעיר העולמית: ירושלים ותל-אביב בעידן של גלובליזציה. סוציולוגיה ישראלית ו(2), 39-67.
- בן-אליעזר, אורי (1999). האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 51-97.
- ברוך, גילי (2002). 'סיליקון ואדי': הי-טק בשיח הזהות של המעמד החדש בישראל. חיבור לשם קבלת תואר שני, המחלקה למדעי ההתנהגות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.
- גדרון, בני (2002). קווים לדמותה של החברה האזרחית המאורגנת בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ד(2), 369-400.
- גורביץ', זלי וארן, גדעון (1991). על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית). אלפיים, 4, 9-44.
- דן וברדסטרטי, מדריך העסקים לשנת 2004, ומתוך אתר האינטרנט בכתובת www.dunb.co.il.
- הארץ (2004). לשנות, לגלוש ולא לנטוש, ש' סמוכה, 5.11.2004.
- הארץ (2004). יפי התואר. שלום א'. 21.6.2004.
- הורן, שפרה (2000). רגע לפני הבגידה. פנים, 13, 84-85.
- הלמן, ענת (2002). תורה, עבודה ובתי קפה: דת ופרהסיה בתל-אביב המנדטורית. קתדרה 105, 85-110.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל, שנים 2000-2003.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2005). הודעה לעיתונות, פורסם בתאריך 23.3.2005 (ניתן לצפייה באתר האינטרנט www.cbs.gov.il/hodaot2005/23_05_67.html).
- זילברמן, יפוח (2004). תמרונים על קו התפר. פנים, 28, 106-114.
- חושן, מאיה (2004). בכל זאת יש בה משהו: ההגירה מירושלים ואליה מעצבת את חי העיר. פנים, 28, 62-71.
- חסון, שלמה (1996א). ירושלים בין חרדים לחילונים. תכנון סביבתי: רבעון האיגוד לתכנון סביבתי, 54-55, 25-54.
- חסון, שלמה (1996ב). המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חסון, שלמה (2001). המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה העירונית. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חסון, שלמה (2004). עיר אחת שהיא שלוש. פנים, 28, 37-55.
- חסון, שלמה וגונן, עמירם (1997). המתח התרבותי בין יהודים בירושלים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ישי, יעל (2003). בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל. ירושלים: כרמל.
- סבירסקי, שלמה וקונור-אטיאס, אתי (2004). תמונת מצב חברתית 2004. מרכז אדווה (ניתן לצפייה באתר האינטרנט www.adva.org.il).
- עזריהו, מעוז (2001). "הטבע העניק לנו את הים" - מתווה להיסטוריה תרבותית של חוף תל-אביב 1918-1948. אופקים בגיאוגרפיה, 53, 95-112.

- עזריהו, מעוז (2005). תל-אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית. שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- עיריית ירושלים (2001), שנתון סטטיסטי, מס' 19. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל. עיריית תל-אביב-יפו (2002). פרופיל העיר. נערך במסגרת התכנית האסטרטגית לתל-אביב-יפו, תל-אביב: עיריית תל-אביב-יפו.
- צ'רני, יגאל (1997). השירותים הפיננסיים בתל-אביב-יפו: דפוסיים ותהליכים מרחביים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- קלרמן, אהרן (1989). ייחוד ומאבק תרבותיים בין ירושלים לתל-אביב: היסטוריה חוזרת? עיר ואזור: כתב-עת לשלטון מקומי, לתכנון ופיתוח עירוני ואזורי, 19-20, 120-130.
- קמפ, אדריאנה ורייכמן, רבקה (2000). "זרים" במדינה יהודית - הפוליטיקה החדשה של הגירת עבודה בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 79-110.
- קמפ, אדריאנה ורייכמן, רבקה (2003). עובדים זרים בישראל. מידע על שוויץ, 13. תל-אביב: מרכז אדווה.
- קרואנקה, דוד (1988). ירושלים: המאבק על מבנה העיר וחזותה. תל-אביב: זמורה ביתן ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- רומן, מיכאל (1989). שילוב והפרדה ביחסי המגור היהודי והערבי בירושלים: בחינה מתודולוגית. עיר ואזור: כתב-עת לשלטון מקומי, לתכנון ופיתוח עירוני ואזורי, 19-20, 52-74.
- רותם, אריה (2004). "אף חילוני לא ילך לפארק הזה": מסקנות ממחקר דפוסי הפנאי של הירושלמים. פנים, 28, 100-105.
- רם, אורי (1999). בין הנשק והמשק: הפוסט-ציונות הליברלית בעידן העולמקומי. בתוך: "אתנאוקרטיה" ו"עולמקומיות": גישות חדשות לחקר החברה והמרחב בישראל. נייר עבודה מס' 12, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- רם, אורי (2003). ה-M הגדולה: מקדונלד'ס והאמריקניזציה של המולדת. תיאוריה וביקורת, 23, 179-212.
- רם, אורי (2003). מעמדות בישראל: גלובליזציה והמבנה החברתי. בתוך: יצחק הרצוג ורובי נתנזון (עורכים), איך יוצאים מזה? פתרונות כלכליים וחברתיים למשק במשבר. תל-אביב, מכון ישראלי למחקר כלכלי וחברתי.
- רם, אורי (2005). הגלובליזציה של ישראל: מק'ורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים. תל-אביב: רסלינג.
- שביט, יעקב וביגר, גדעון (2001). ההיסטוריה של תל-אביב: משכונות לעיר (1909-1936). תל-אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב.
- שלהב, יוסף (1989). השפעה דתית על מרחב תרבותי: החרדיות בירושלים. עיר ואזור: כתב-עת לשלטון מקומי, לתכנון ופיתוח עירוני ואזורי, 19-20, 28-51.
- שנל, יצחק (1999). עובדים זרים בדרום תל-אביב-יפו. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שנל, יצחק ואלכסנדר, מיכאל (2002). מדיניות עירונית כלפי מהגרי עבודה: לקחים מתל-אביב-יפו. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שנל, יצחק ובנימיני, יואב (2000). דגם ההתבדלות החברתית-מרחבית של מהגרי-העבודה בתל-אביב. סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 111-132.

- שפר, דניאל ופרנקל, אמנון (2002). הערכה של תוכנית החממות הטכנולוגיות בישראל: עשור להקמתן. ירושלים: מוסד שמואל נאמן למחקר מתקדם במדע וטכנולוגיה.
- Beaverstock, Jonathan V., Hubbared, Philip J. and Short John R. (2004). Getting away with it? The changing geographies of the global super-rich. *Geoforum*, 35(4), 401–407. Also in: *Research Bulletin*, 93, GaWC, www.lboro.ac.uk/gawc.
- Castells, Manuel (1989). *The informational city: Information technology, economic restructuring, and the urban-regional process*. Oxford: Basil Blackwell.
- Castells, Manuel (1996). *The rise of the network society*. Malden, MA: Blackwell Publishers.
- Cooke, Philip (1990). Modern urban theory in question. *Institute of British Geographers*, 15, 331–343.
- Fenster, Tovi (2005). Identity issues and local governance: Women's everyday life in the city, *Social Identity*, 11(1), 23–39.
- Florida, Richard (2002a). *The rise of the creative class and How it is transforming work, leisure, community, & everyday life*. New York: Basic Books.
- Florida, Richard (2002b). The economic geography of talent. *Annals of the Association of American Geographers*, 92(4), 743–755.
- Florida, Richard (2002c). Bohemia and economic geography. *Journal of Economic Geography* 2, 55–71.
- Gordon, Robert J. (2000). Does the "New Economy" measure up to the great inventions of the past? *Journal of Economic Perspectives*, 14(4), 49–74.
- Hutton, Thomas A. (2000). Reconstructed production landscape in the postmodern city: Applied design and creative services in the metropolitan core. *Urban Geography*, 21(4), 285–317.
- Hutton, Thomas A. (2004). The new economy of the inner city. *Cities*, 21(2), 89–108.
- Kipnis, Baruch A. (2004). The spatial agglomeration of a knowledge-based economy and the elite: Tel Aviv on the verge of being a full-scale world city. *GaWC Research Bulletin*, GaWC, www.lboro.ac.uk/gawc.
- Kotkin, Joel (1999). *The future of the center: The core city in the new economy*. Policy Study No. 264, RPPi – Reason Public Policy Institute.
- Mosek, Amir (2002). The Tel Aviv producer services sector: Changes in an era of globalization. In: Daniel Felsenstein, Eike W. Schamp and Arie Shachar (Eds.), *Emerging nodes in the global economy: Frankfurt and Tel Aviv compared* (pp. 149–172). Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Office for National Statistics (2004). *Creative sector, 1992–2002: Extract taken from United Kingdom input-output analysis*, 2004 edition. Available from: www.ons.gov.uk.
- Pratt, Andy (1997). The cultural industries production system: A case study of employment change in Britain, 1984–1991. *Environment and Planning A*, 29(11), 1953–1974.
- Pratt, Andy (2002). Hot jobs in cool places. The material cultures of new media production spaces: The case of south of the market San Francisco, Information. *Communication and Society*, 5(1), 27–50.

- Sassen, Saskia (1995). On concentration and centrality in the global city. In: P.L. Knox and P. J. Taylor (Eds.), *World Cities in a World System* (pp. 63–78). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sassen, Saskia (1999). Global financial centers. *Foreign Affairs*, 78(1), 75–87.
- Scott, Allen J. (1996). The craft, fashion, and cultural-products industries of Los Angeles: Competitive dynamics and policy dilemmas in a multisectoral image-producing complex. *Annals of the Association of American Geographers* 86, 306–323.
- Scott, Allen J. (1997). The cultural economy of cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 21(2), 323–339.
- Shachar, Arie and Felsenstein, Daniel (2002). Globalization processes and their impact on the structure of the Tel Aviv metropolitan area. In: Daniel Felsenstein, Eike W. Schamp, and Arie Shachar (Eds.), *Emerging nodes in the global economy: Frankfurt and Tel Aviv compared* (pp. 35–53). Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Short, John R., Breitbach, Carrie, Buckman, Steven, and Essex, Jamy (2000). From world cities to gateway cities: Extending the boundaries of globalization theory. *City* 4(3), 317–340.
- Storper, Michael and Venables, Anthony J. (2004). Buzz: Face-to-face contact and the urban economy. *Journal of Economic Geography*, 4, 351–370.
- Teubal, Morris, Avnimelech, Gil and Gayego, Alon (2002). Company growth, acquisitions and access to complementary assets in Israel's data security sector. *European Planning Studies*, 10(8), 933–953.
- Witztum, Eliezer and Kalian Moshe (1999). The "Jerusalem Syndrome": Fantasy and reality. A survey of accounts from the 19th century to the end of the second millennium. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 36(4), 260–271.

נספח 1

חישוב מנת מיקום

על מנת להדגים חישוב מנת מיקום של פעילות מסוימת, נתבונן בדרך שבה נקבעת מנת המיקום של עסקי פיתוח תוכנה. הנוסחה הקובעת היא:

$$M_i = (\text{SOF}_i / \text{POP}_i) / (\text{SOF}_{\text{Israel}} / \text{POP}_{\text{Israel}})$$

כאשר:

M_i = מנת המיקום של העיר

SOF_i = מספר עסקי פיתוח תוכנה בעיר

$\text{SOF}_{\text{Israel}}$ = סך עסקי פיתוח תוכנה בישראל (2,056 עסקים בשנת 2004)

POP_i = אוכלוסיית העיר

$\text{POP}_{\text{Israel}}$ = סך האוכלוסייה בישראל (6,689,700 נפש בתחילת שנת 2004)

ובמילים: היחס בין היקף הפעילות המקומי חלקי האוכלוסייה המקומית לבין היקף הפעילות הארצי חלקי האוכלוסייה הארצית. יחס זה משקף את עוצמת הפעילות המקומית ביחס לאוכלוסייה ובהשוואה לכלל הפעילות במדינה.

כך, כאשר M_{i-1} , פירושו של דבר שהפעילות המתקיימת בעיר היא בשיעור הדומה למוצע הארצי.

לעומת זאת, M_{i-2} מעיד על ריכוז יחסי גבוה. למשל: M_{i-2} פירושו שבעיר מסוימת קיים ריכוז של פי 2 מהמוצע הארצי.

בשונה מכך, M_{i-1} מעיד על ריכוז יחסי נמוך של הפעילות הנמדדת. למשל, $M_{i-0.5}$ מעיד על ריכוז מקומי המתאים למחצית הממוצע הארצי.

להלן תוצאות החישוב של מנת המיקום של כמה פעילויות מובילות בערים נבחרות. הנתונים על מספר העסקים והמועסקים בכל תחום מבוסס על מדריך העסקים של דן אנד ברדסטריט משנת 2004:

פיזור יחסי (מנת מיקום) של מגוון פעילויות בערים נבחרות

מנת מיקום עירונית	מחשבים (מס' עסקים)	בתי תוכנה (מס' עסקים)	בבתי תוכנה (מס' מועסקים)	מולטימדיה (מס' מועסקים)	עיצוב גרפי ותעשייתי* (מס' עסקים)
תל-אביב	3.8	3.4	3.2	5.4	6.1
רמת גן	3.7	5.5	5.7	0.3	1.9
הרצליה	5.1	4.5	13.0	6.8	1.5
רעננה	3.1	4.0	2.4	16.3	2.5
ראש העין	3.5	2.7	2.6	0.0	1.4
אור יהודה	3.2	6.6	5.0	1.8	-
פתח תקווה	2.4	2.8	4.3	5.0	1.3
הוד השרון	1.6	5.5	6.1	0.0	0.6
בני ברק	1.0	1.1	0.6	0.5	1.1
ירושלים	0.6	0.8	0.4	0.4	0.7
חיפה	0.9	0.6	0.2	0.05	1.1
באר שבע	0.3	0.2	0.013	0.0	0.0

* כולל עסקים בארבעה תחומים: עיצוב אמנותי מסחרי וגרפי, גרפיקה-עיצוב אמנותי, גרפיקה-עיצוב אמנותי עבור פרסומאים, גרפיקה-עיצוב מסחרי ואמנותי אחר.

גירושין בישראל: היבטים דמוגרפיים-חברתיים

עליזה צ. לוי*¹

תקציר. עבודה זו בוחנת את תופעת הגירושין בישראל ומתמקדת בהשפעה של מאפיינים דמוגרפיים-חברתיים של בני הזוג על יציבות הנישואין. ראשית, העבודה בוחנת את הקשר בין הומוגמיה מבחינת מוצא, השכלה וגיל על הסיכויים לגירושין. נוסף לכך, העבודה בוחנת גם את הקשרים שבין השקעה ברכוש משותף, עיתוי הנישואין והשאלה אם אילו נישואין ראשונים לשני בני הזוג על הסיכויים לגירושין.

מחקר זה משתמש במדגם המזווג שנאסף על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומבוסס על מפקדי 1983 ו-1995. ממצאי הניתוח הרב משתני מראים כי התאמה מבחינת השכלה משפיעה על הסיכוי לגירושין, בעיקר בשלב מאוחר של הנישואין. הממצאים מעלים שאלות מעניינות לגבי מוצא בישראל. כאשר מגדירים מוצא לפי יבשת הלידה (של האב), נישואין בין קבוצות מוצא שונות בקרב יהודים בישראל יציבים באותה מידה כמו נישואין הומוגמיים מבחינת מוצא, אולם כאשר מגדירים מוצא לפי ארץ הלידה (של האב), נישואין בין קבוצות מוצא שונות יציבים פחות מנישואין הומוגמיים לפי מוצא. כמו כן, הממצאים מלמדים כי השקעה בהון משפחתי ייחודי ונישואין ראשונים משפיעים על הסיכוי לגירושין.

רקע תיאורטי: מחקרי גירושין

חוקרים הבחינו שיש העדפה אוניברסלית לנישואין בין בני זוג עם מאפיינים חברתיים דומים, כלומר נישואין הומוגמיים (Kalmijn, 1998), אך בחברות מערביות מודרניות חלו שינויים בדפוסי בחירת בן זוג: חלה ירידה בהתאמה על בסיס דתי ואתני, ולעומתה חלה עלייה בהתאמה על בסיס השכלה (Kalmijn, 1991; Mare, 1991; Smits et al., 1998). מעניין כי בד בבד עם השינויים האלה בבחירת בן זוג חלה גם עלייה בשיעורי הגירושין. חוקרים שאלו אם קיים קשר בין התאמה של מאפייני בני הזוג ובין יציבות הנישואין.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת שיקגו. המחקר זכה למימון מקרן אדלשטיין לחקר אוכלוסיות, אוניברסיטת חיפה, וממרכז סלואן לחקר משפחות, אוניברסיטת שיקגו. המחקר הוצג בכנס השנתי של האגודה הסוציולוגית האמריקאית, שהתקיים בפילדלפיה, אוגוסט 2005 ובכנס השנתי של ועדת המחקר של מוביליות וריבוד של האגודה הסוציולוגית הבינלאומית, שהתקיים בלוס אנג'לס, אוגוסט 2005. תודה לאמיר וילנסקי, לינדה ווייט וקאזו ימגוצ'י על הערותיהם המועילות, לסיגלית שמואלי ומיכל פלג על הייעוץ לגבי שימוש בנתונים ולחיה שנפ על הכנת הנתונים לניתוח.

בארצות הברית למשל נמצא שנישואין בין בני דתות שונות יציבים פחות מנישואין הומוגמיים מבחינה דתית (Becker et al., 1977; Lehrer & Chiswick, 1993). כמו כן, מחקרים מראים שנישואין הומוגמיים מבחינת השכלה יציבים יותר מנישואין שבהם יש לבני הזוג רמות שונות של השכלה (Bumpass et al., 1991; Jalovaara, 2003; Tzeng, 1992). כלכלנים טוענים שהסבר ליציבות של נישואין הומוגמיים קשור לרווח מנישואין, כלומר ככל שההתאמה בין בני הזוג טובה יותר, כך גדל הרווח מנישואין, ומחיר הגירושין עולה אף הוא.

הרווח מנישואין והעלייה בשיעורי הגירושין קשורים כמוכּן גם לשינויים במעמד האישה ולגורמים כלכליים, חברתיים ותרבותיים אחרים, אולם מחקר זה מתמקד בקשר שבין גירושין ובין התאמת בני הזוג מבחינת מאפיינים דמוגרפיים-חברתיים. מחקר זה שואל אם ההתאמה בין בני הזוג במאפיינים כמו מוצא, השכלה וגיל משפיעה על יציבות הנישואין.

השאלה בדבר הקשר שבין הומוגמיה לגירושין מעניינת במיוחד בהקשר הישראלי, כי כרבע מהנישואין בקרב יהודים בישראל הם נישואין בין-עדתיים (Stier and Shavit, 1994). השאלה המתבקשת היא אם נישואין בין-עדתיים יציבים פחות מנישואין תוך-עדתיים. בהנחה שעדות שונות נבדלות זו מזו בתרבותן ובערכיהן, נישואין תוך-עדתיים עשויים לתרום ליציבות הקשר בין בני הזוג, משום שבסיס תרבותי משותף עשוי להפחית קונפליקטים בין בני הזוג. ואולם, אם עדות יהודיות בישראל אינן נבדלות זו מזו במידה ניכרת בתרבותן ובערכיהן, אזי ההתאמה העדתית בין בני הזוג לא תשפיע על יציבות הקשר. עוד ייתכן שמי שבוחר בן זוג מעדה אחרת מייחס פחות חשיבות להשתייכות העדתית לעומת אנשים הבוחרים בנישואין תוך-עדתיים. כמו כן, ייתכן שיש גורמי משיכה אחרים בקשרים בין-עדתיים שמגשרים על ההבדלים ומחזקים את הנישואין.¹ מידת ההתאמה בין בני זוג היא רק אחד ממאפייני הזוג המשפיעים על יציבות הנישואין. מאפיינים אחרים, כמו למשל השקעה בהון משפחתי ייחודי (Marriage-Specific Capital), משפיעים גם הם על הרווח מנישואין ועל יציבות הקשר. הון משפחתי ייחודי פירושו משאבים, ידע והתמחות שמעלים את הרווח מנישואין ושערכם יורד עם פירוק הקשר. על כן השקעה בהון משפחתי ייחודי מייצבת את הקשר, וככל שהיא גדלה, כך גדל גם האובדן עם פירוק הקשר (Becker et al., 1977). ילדים הם דוגמה מובהקת להון משפחתי ייחודי. הם תורמים ליציבות הנישואין כי הם מעלים את הרווח מנישואין. ילדים מעלים גם את מחיר הגירושין, משום שבדרך כלל עם הגירושין אחד ההורים מקבל משמורת, והקשר עם ההורה האחר נעשה אינטנסיבי פחות. אבל מה שמייצב נישואין ראשונים יכול לערער נישואין שניים. מחקרים מצאו שנישואין ראשונים יציבים יותר מנישואין שניים, אולי כי להון המשפחתי הייחודי מהנישואין הראשונים (למשל ילדים מהנישואין הראשונים) יש השפעה מערערת על נישואין שניים, ואולי כי בנישואין שניים בני הזוג נכונים פחות להשקיע בהון משפחתי ייחודי (שם).

גם עיתוי הנישואין משפיע על הסיכויים לגירושין. מחקרים מצאו שנישואין בגיל צעיר יציבים פחות מנישואין בגיל מבוגר יותר, אולי כי לבני הזוג אין מידע מספיק כדי שיוכלו לבחור בן זוג מתאים (שם).

1. המונח "עדה" בעבודה זו מציין קבוצות מוצא יהודיות בישראל, המונח "אתניות" (Ethnicity) מציין

קבוצות בארצות אחרות, והמונח "גזע" פירושו Race.

גורמים הקשורים לגירושין

א. הומוגמיה וגירושין

קיימת טענה שנישואין הומוגמיים יציבים יותר מנישואין מעורבים כי דמיון בין בני הזוג מוביל לפחות קונפליקט. לדוגמה: דמיון בדת, בערכים ובתרבות של בני הזוג מוביל להסכמה בסיסית על יעדי החיים, לציפיות דומות ולסדרי עדיפות דומים, ואלה עשויים לצמצם את הקונפליקטים בהחלטות משפחתיות חשובות כמו גידול הילדים, השכלתם, בחירת מקום מגורים ושימוש במשאבי זמן וכסף (Curtis & Ellison, 2002). יתר על כן, הדמיון בתרבות ובערכים עשוי גם להביא את בני זוג להשקיע זמן רב יותר בפעילות משותפת, השקעה שנמצאה אף היא תורמת ליציבות הנישואין (Hill, 1988). במונחים כלכליים הטענה היא שנישואין הומוגמיים יציבים יותר מנישואין מעורבים משום שהם יעילים יותר, מייצרים פחות קונפליקט, והרווח מהם גבוה יותר (Lehrer & Chiswick, 1993). ואכן, מחקרים מצאו שנישואין הומוגמיים מבחינת אתניות, גזע, דת ואינטליגנציה יציבים יותר מנישואין מעורבים (Becker et al., 1977; Lehrer & Chiswick, 1993; Heaton, 2002; Jassen, 2001).

נשאלת השאלה אם נישואין בין-עדתיים בישראל יציבים פחות מנישואין תוך-עדתיים, כפי שנמצא בארצות אחרות. שאלה זו מעלה שאלה אחרת: האם משמעות השיוך העדתי בקרב יהודים בישראל היא ייחודית ושונה מהמשמעות של השתייכות אתנית במדינות רב תרבותיות אחרות? הציונות ראתה במדינת ישראל כור היתוך ליהודי העולם וקיוונה שייצור במרוצת הזמן זהות יהודית ישראלית חדשה. זהות חדשה זו תבטל ותחליף, כך קיוו, את השונות העדתית שמקורה בגולה (Smootha, 2004). מבחינה זאת, לאור האידיאל הציוני, נישואין בין-עדתיים בקרב יהודים בישראל הם בבחינת עדות להצלחת המפעל הציוני, שהרי הם מבטלים שונות עדתית ויוצרים דור חדש של ישראלים, שאין להם כביכול זהות עדתית. ואולם, בישראל קיים אי-שוויון עדתי, ויהודים ממוצא אירופה/ אמריקה נהנים מסטטוס סוציו-אקונומי גבוה לעומת יהודים ממוצא אפריקה ואסיה (Cohen & Haberfeld, 1998). פערים בין-עדתיים אלו נוגדים את האידיאולוגיה הרשמית של מיזוג גלויות (Smootha, 1993). דפוסי הנישואין של יהודים ממוצא מעורב בישראל מצביעים גם הם על המשכיות הפערים והאי-שוויון ואינם מעידים על היווצרות עדה חדשה של יהודים ילידי ישראל (Okun, 2004). לכן מעניין לבחון אם הפער והאי-שוויון הבין-עדתי מוצאים ביטוי כלשהו בקונפליקט בתוך המשפחה, ואם קונפליקט זה מוביל לגירושין.

חוקרים אינם תמימי דעים בשאלה אם דמיון בהשכלת בני הזוג הוא יתרון לנישואין. מחד גיסא, דמיון בהשכלה מעיד על דמיון בתרבות, בערכים ובתחומי עניין, ודמיון זה מגדיל את הרווח מנישואין. מאידך גיסא, בקר (Becker, 1981) טוען שהשכלת נשים משפרת את ערכן בשוק העבודה ומצמצמת את תלותן הכלכלית בבן הזוג, וכך מצמצמת את רווחיהן מנישואין. לעומתו טוענת אופנהיימר (Oppenheimer, 1997) שדמיון בהשכלה ובשכר של בני הזוג הוא יתרון לנישואין מפני שהוא יוצר סימטריה בתלות ההדדית בין בני הזוג. סימטריה זו בתלות ההדדית מגדילה את הרווח מנישואין לשני בני הזוג. זאת ועוד, משפחות עם שני מפרנסים נהנות מרמת חיים גבוהה יותר ממשפחות עם מפרנס יחיד, ורמת חיים זו מגדילה גם היא את הרווח מנישואין (שם). ואכן, מחקרים מלמדים כי נישואין

הומוגמיים מבחינת השכלה יציבים יותר מנישואין שאינם הומוגמיים מבחינת השכלה (Bumpass et al., 1991; Jalovaara, 2003; Tzeng, 1992).

ב. מסורתיות וגירושין

סיבה אפשרית נוספת לכך שנישואין הומוגמיים יציבים יותר מנישואין מעורבים היא שבני זוג בנישואין הומוגמיים נוטים להיות מסורתיים בעמדות כלפי נישואין, גירושין ותפקידי מין יותר מבני זוג בנישואין מעורבים. ייתכן כי נישואין מעורבים סוטים מהקונוונציה הקיימת בחברה שלהם באשר לבחירת בן זוג, וסטייה זו משקפת אולי עמדות ליברליות יותר כלפי נישואין וגירושין. דוגמאות לסטייה מהקונוונציה או לנישואין לא מסורתיים יכולות להיות נישואין שבהם האישה מבוגרת מבעלה או נישואין שבהם האישה משכילה מבעלה. ואכן, מחקרים מראים שלנישואין לא מסורתיים שבהם האישה משכילה יותר מבעלה סיכוי גבוה יותר לגירושין לעומת נישואין אחרים (Bumpass et al., 1991; Janssen, 2001). גם תפקידי מין מסורתיים משתקפים בסוגים מסוימים של התאמה בין בני הזוג, למשל זוגות שבהם הגבר משכיל יותר או מבוגר בהרבה מאשתו. מחקר זה שואל אם לזיווגים מסורתיים ולזיווגים לא מסורתיים יש סיכויים שונים לגירושין לעומת זיווגים הומוגמיים. במחקר זה שני מדדים לזיווגים לא מסורתיים: נישואין שבהם האישה מבוגרת מבעלה, ונישואין שבהם האישה משכילה מבעלה. בהתאמה נקבעו גם שני מדדים לנישואין מסורתיים: נישואין שבהם האישה צעירה בהרבה מבעלה, ונישואין שבהם האישה משכילה פחות מבעלה.

ג. השקעה בהון משפחתי ייחודי וגירושין

הון משפחתי ייחודי הוא כאמור הון שהשקעה בו מעלה את הרווח מנישואין ושערכו פוחת במידה ניכרת עם הגירושין. לדוגמה: ההשקעה בידע על ההעדפות וההרגלים של בן הזוג מעלה את הרווח מנישואין, אולם ידע זה מאבד מערכו כאשר הנישואין מתפרקים וחלק גדול מההשקעה אובד (Becker et al., 1977). לפיכך השקעה גדולה בהון משפחתי ייחודי מחזקת את הקשר בין בני הזוג, כי היא מעלה את הרווח מנישואין ומגדילה את מחיר הגירושין.

ואולם, ייתכן כי הקשר הזה בין השקעה בהון משפחתי ייחודי ובין גירושין נובע מכך שזוגות עם קשר בעייתי צופים שיתגרשו ומשקיעים מלכתחילה פחות בהון משפחתי ייחודי שיקשה עליהם לפרק את הקשר וייקר את הגירושין. ממצאים מראים למשל שילדים, שהם הביטוי החשוב ביותר של הון משפחתי ייחודי, תורמים ליציבות הנישואין, אבל זוגות עם קשר בעייתי עשויים לדחות את הלידה הראשונה או ללדת פחות ילדים כי אינם בטוחים בטיב הקשר (Becker et al., 1977; Waite & Lillard, 1991).

כלכלנים קושרים גם בין השקעה בהון משפחתי ייחודי ובין הומוגמיה (Becker et al., 1977). הם מצאו כי נישואין מעורבים מבחינה דתית מתאפיינים בפריון נמוך לעומת נישואין הומוגמיים מבחינה דתית. לטענתם ההשקעה המועטה בילדים משותפים מחלישה את הנישואין ומקלה על פירוק הקשר. לפיכך ההשקעה בהון משפחתי ייחודי היא גם מדד לאיכות הקשר וגם מנבאת את סיכוי הקשר לשרוד. מחקר זה אינו טוען אפוא לקשר סיבתי

בין השקעה בהון משפחתי ייחודי ובין יציבות הקשר, אלא רק בוחרים אם קיים קשר כלשהו ביניהם.

בעלות על דיור שגם היא מדד להשקעה בהון משפחתי, מצמצמת את הסיכויים לגירושין (Zimmer, 1993; Bracher et al., 2001; Jalovara, 2001), וכך גם בעלות על רכוש משותף אחר (Zimmer, 2001). גם כאן הקשר בין רכוש משותף לגירושין פועל גם בכיוון ההפוך: זוגות בנישואין חלשים סוברים שיתגרשו ודוחים את ההשקעה בהון משפחתי ייחודי. עם זאת, ייתכן כי הקשר הסיבתי מדומה, וקושי כלכלי הוא המשתנה המסביר, משום שהוא גם מוריד את הסיכויים לבעלות על דיור וגם מעלה את הסיכוי לגירושין (Conger et al., 1990). מחקר זה משתמש בשני מדדים של הון משפחתי ייחודי – מספר ילדים ובעלות על דיור – ובוחר את הקשר ביניהם ובין הסיכוי לגירושין.

ד. עיתוי הנישואין והגירושין

עיתוי הנישואין והשאלה אם אילו נישואין ראשונים משפיעים אף הם על יציבות הקשר (Becker et al., 1977; Sweeney & Phillips, 2004). מחקרים הראו כי לנישואין בגיל צעיר סיכויים גבוהים יותר לגירושין לעומת נישואין בגיל מבוגר, וכי לנישואין שניים סיכויים גבוהים יותר לגירושין לעומת נישואין ראשונים. בקר ושות' טענו שההסבר נעוץ באיכות ההתאמה בין בני הזוג (Becker et al., 1977). לטענתם, נישואין בגיל צעיר הם תוצאה של חיפוש קצר ומידע מועט אודות בן הזוג טרם הנישואין. זאת לעומת נישואין בגיל מבוגר יותר, שנעשים לאחר חיפוש ממושך אחר בן זוג. חיפוש ממושך אמנם יקר יותר, אך הוא מניב מידע רב יותר, ובסופו מוביל לבחירת בן זוג מתאים יותר (Oppenheimer, 1988). בחירה של בן זוג מתאים יותר מובילה לרווח גבוה יותר מנישואין ולנישואין יציבים יותר. ואכן, מחקרים הראו כי נישואין לאחר חיפוש קצר הם בעלי סיכוי גבוה יותר להיות מעורבים וכן בעלי סיכוי גבוה יותר לגירושין (Janssen, 2001). עוד ייתכן שנישואין בגיל צעיר מצביעים על היריון לא מתוכנן, וגם הוא מגדיל את הסיכוי לגירושין (Becker et al., 1977; Sweeney & Phillips, 2004). בנוסף, חוקרים הראו שככל שהאישה נישאת בגיל צעיר יותר, כך גדלים הסיכויים כי עמדותיה ישתנו במהלך השנים ויתרחקו מאלה של בעלה. שינוי זה יכול אף הוא לערער את הנישואין ולהגדיל את הסיכוי לגירושין (Huber & Spitze, 1980; Tzeng, 1992).

הקשר בין גיל הנישואין לסיכוי הגירושין הוא מורכב. נישואין בגיל צעיר אכן מעלים את הסיכוי לגירושין, אך גם נישואין בגיל מבוגר מעלים את הסיכוי לגירושין. נשים שנישאות בגיל מבוגר אמנם נהנו מחיפוש ממושך יותר אחר בן זוג, אך לאחר גיל מסוים הן עלולות לסבול ממחסור בבני זוג מתאימים (Oppenheimer, 1988) ולהתפשר על מאפייני בן הזוג (Lichter, 1990; Lewin, 2003). העלייה בחוסר ההתאמה בין בני הזוג, הנגרמת מדחיית גיל הנישואין, עלולה להגדיל את הסיכוי לגירושין. יתר על כן, לנשים שנישאות בגיל מבוגר יש סיכוי גבוה יותר להינשא לגבר שהיה נשוי בעבר (אורון, 2003; Lichter, 1990), וגדל גם הסיכוי שלהן עצמן יהיו אלה נישואין שניים, ועובדה זו מעלה את הסיכוי לגירושין. מחקרים הראו כי לנישואין שניים סיכויי הישרדות נמוכים לעומת נישואין ראשונים (Becker et al., 1977; Lehrer & Chiswick, 1993). כמו כן, מחקרים הראו כי לנישואין שניים סיכוי גבוה יותר להיות נישואין מעורבים מבחינה דתית לעומת נישואין

ראשונים (Waite & Lewin, forthcoming). מחקר זה בוחן את ההשפעה של עיתוי הנישואין ונישואין ראשונים על הסיכוי לגירושין.

ה. משך הנישואין והגירושין

ככל שהנישואין שורדים שנים רבות יותר, כך קטן הסיכוי שהם יסתיימו בגירושין, וזאת משלוש סיבות: ראשית, בכל נקודת זמן יש ברירה של זוגות לא יציבים מאוכלוסיית הזוגות הנישואים. שנית, ההשפעה של משך הנישואין קשורה להשפעת התקופה ההיסטורית. נישואין ממושכים יותר נערכו בתקופה מוקדמת יותר, שבה גירושין היו נדירים יותר. זאת לעומת נישואין טריים, שנערכו בתקופה שבה גירושין נפוצים יותר ואף כרוכים בפחות סטיגמה. הסיבה השלישית היא הגידול בהון משפחתי ייחודי. נישואין ארוכים יותר נוטים להיות בעלי הון משפחתי ייחודי רב יותר, והוא כאמור מכשול לפרידה. אך יש לזכור שההשפעה של הון משפחתי ייחודי על גירושין יכולה להשתנות במהלך שנות הנישואין. ההשפעה המייצבת של ילדים למשל עשויה להישחק כעבור זמן, כאשר הילדים נעשים עצמאים ותלויים פחות בהוריהם.

גם השפעת מאפיינים אחרים התורמים ליציבות הקשר בראשיתו יכולה להשתנות במהלך הנישואין: ההשפעה השלילית של נישואין בגיל צעיר יכולה להיעלם לאחר עשרים שנות נישואין, משום שההשפעה של מיעוט מידע על בן הזוג בעת הנישואין מאבדת מחשיבותה לאחר שנות נישואין רבות. גם הבדלים במאפייני בני הזוג, כמו למשל דת ואתניות, יכולים לעורר פחות קונפליקט ולאבד מחשיבותם במרוצת השנים, בייחוד לאחר שהילדים בגרו ובני הזוג הסכימו על ערכיהם המשותפים ופיתחו אסטרטגיות משלהם לפתרון בעיות ולהתמודדות עם אתגרים משפחתיים.

ואכן, מחקרים מצאו שההשפעות של בעלות על דיור, השכלה ועיתוי הנישואין על הסיכוי לגירושין משתנים במהלך הנישואין. סאוט וספיץ (South & Spitze, 1986) מצאו שלהשכלת נשים השפעה מייצבת על נישואין בתחילת הנישואין, אולם מאוחר יותר יש לה השפעה מערערת. ההסבר שלהם הוא שבתחילת הנישואין מסמנת השכלת האישה בגרות ומוכנות לנישואין, ואילו מאוחר יותר היא משפרת את מעמדה בשוק העבודה ובשוק הנישואין, כי נשים משכילות הן בנות זוג אטרקטיביות לנישואין שניים. נוסף על כך, נשים שהן משכילות יותר מבן זוגן עשויות למצוא בן זוג מתאים יותר בשלב מאוחר יותר (שם). מחקר זה בוחן אם הגורמים לגירושין משתנים במהלך הנישואין.

מחקרי נישואין וגירושין בישראל

בעוד שנעשה כבר מחקר סוציולוגי נרחב על נישואין בישראל, המחקר על גירושין בישראל עדיין בתחילת דרכו. אולי בשל שיעורי הגירושין הנמוכים בישראל (Peres & Katz, 1981) נדחק מחקר הגירושין לשולי המחקר הדמוגרפי הישראלי. מחקר הנישואין בישראל התמקד בעיקר בעליית שיעורי הנישואין הבין-עדתיים בקרב יהודים לאחר גל ההגירה הגדול של יהודי אסיה וצפון אפריקה בתחילת שנות החמישים. כיום כרבע מכל הנישואין בקרב יהודים בישראל מעורבים עדתית (Eisenbach, 1992; Goldscheider, 1994; Stier & Shavit, 1996). העלייה המהירה בשיעורי הנישואין הבין-עדתיים נראתה

בתחילה כסימן להצלחת כור ההיתוך והגשמת האידיאל הציוני (Smooha, 2004), אך אוקון (2001) מצאה כי כאשר מפקחים על המבנה העדתי של אוכלוסיית בני הזוג מתברר שעדתיות היא עדיין גורם חשוב בתהליך בחירת בן זוג בישראל. מחקרים על גירושין בקרב יהודים בישראל צמחו בעיקר מהתחום הטיפולי והתמקדו בהתאקלמות לאחר גירושין (Dreman & Aldor, 1994; Katz, 1991; Katz & Pessach, 1985). למעט המחקר החלוצי של כץ ופרס (1995), הגורמים של גירושין בישראל טרם נחקרו מהיבט דמוגרפי. מחקרים של כץ ופרס אמנם תרמו רבות להבנת הגורמים לגירושין בישראל, אך הנתונים האגרגטיביים הגבילו את המחקר ומנעו ממנו לבחון את השפעתם של מאפיינים ברמת הפרט על גירושין. מחקר זה שואף למלא את החסר בעזרת מחקר דמוגרפי רב משתני הבוחן את השפעת מאפייני הפרט על גירושין בישראל. המחקר בוחן את טיב הקשר שבין התאמת בני הזוג, עיתוי הנישואין וההשקעה בהון משפחתי ייחודי ובין הסיכוי לגירושין.

נתונים ומשתנים

בהיעדר נתוני אורך לחקר שינויים משפחתיים ויציבות נישואין בישראל, משמש המדגם המזווג של מפקדי 1983 ו-1995, שנאספו על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, כמדגם אורך למחקרים בישראל (Friedlander et al., 1998). נתוני המפקד מתאימים לחקר אוכלוסיות קטנות, כמו אוכלוסיית המתגרשים בישראל במהלך 12 השנים שבין 1983 ל-1995. הגירושין בקרב מוסלמים, נוצרים ודרוזים בישראל כה מעטים, שלא ניתן היה לכלול אותם במחקר זה. היתרון החשוב בשימוש בנתוני המפקד הוא במידע על מאפייני שני בני הזוג (גיל, השכלה ומוצא) בזמן המפקד. מידע זה מאפשר לאמוד את השפעת המאפיינים של שני בני הזוג על גירושין. כמו כן, נתוני המפקד כוללים מידע על ילדים ועל בעלות על דיור, וכן את שנת הנישואין, כך שאפשר לחשב את משך הנישואין עד 1983, היא שנת המפקד. מצד שני, לנתונים אלה שלושה חסרונות מגבילים: ראשית, ניתן לאתר פרידות בין השנים 1983 ו-1995 בלבד, ולכן המחקר מוגבל לתקופה זו. שנית, המדגם מייצג את אוכלוסיית הזוגות הנישואים ב-1983 שחיו בישראל ב-1995, ואינו מייצג את האוכלוסייה שנישאה לאחר 1983, אוכלוסייה שעלתה לאחר 1983 ואוכלוסייה שלא הייתה בישראל ב-1995. לבסוף, הבעיה הגדולה ביותר היא שנתונים אלה אינם כוללים מידע על שנת הגירושין. למידע חסר זה שתי השלכות חשובות: א. אין מידע על משך שנות הנישואין עד לגירושין, ולכן מחקר זה משתמש במשך שנות הנישואין עד למפקד 1983; ב. בקרב הנישואים מחדש אי אפשר להבחין בין נישואין שניים בעקבות התאלמנות ובין נישואין שניים בעקבות גירושין. כדי לצמצם את הסיכוי שהנישואין השניים הם בעקבות מוות של בן הזוג, בחרתי להגביל את המדגם לאנשים צעירים יחסית, שהיו בני 55 ומטה ב-1983.

המדגם מורכב מזוגות יהודים, ילידי ישראל ועולים שנישאו לאחר עלייתם, שהיו נשואים ב-1983 וששני בני הזוג הם בני 55 לכל היותר, ולפחות בן זוג אחד נדגם ב-1995 (N=11798). המדגם אינו כולל זוגות שנישאו לפני שעלו לישראל, מכיוון שקשה לתת משמעות להומוגמיה עדתית בקרב יהודים שנישאו בארץ אחרת.²

2. הכוונה כאן היא להבחין בקרב מי שאינו ילידי ישראל בין מי שנישאו לפני שעלה לישראל ומי שנישאו לאחר שעלה. כל ילידי ישראל נחשבים כאילו נישאו לאחר העלייה לישראל.

המשתנה התלוי מודד אם הנישואין התפרקו עד 1995. משתנה בינארי זה קודד 0 אם בני הזוג עדיין היו נשואים ב־1995 ו־1 אם נפרדו עד אז. זוג זוהה כנפרד אם שני בני הזוג נדגמו במפקד 1995 ואינם חולקים משק בית משותף, או אם בן זוג אחד שנדגם ב־1995 חי עם בן זוג חדש או שהוא גרוש. זוגות שבהם אחד מבני הזוג נפטר (בן הזוג הנותר מגדיר עצמו אלמן/ה) אינם כלולים בניחות. כל המשתנים הבלתי תלויים נמדדו ב־1983 ומשמשים לניבוי הסיכוי לפירוק הנישואין עד 1995.

להתאמת מאפייני בני הזוג שלושה מדדים: לפי מוצא, לפי גיל ולפי השכלה. השתמשתי בשתי הגדרות שונות של מוצא: הראשונה רחבה – לפי יבשת המוצא (אסיה, אפריקה, אירופה/אמריקה וישראל), והשנייה מפורטת יותר – לפי ארץ המוצא (כחמישים ארצות מוצא). בשני המקרים נקבע המוצא לפי מקום הלידה, ועבור ילידי ישראל נקבע מוצא לפי מקום הלידה של האב. יצרתי שתי הגדרות של הומוגמיה: הומוגמיה לפי יבשת מוצא והומוגמיה לפי ארץ מוצא. משתני ההומוגמיה מבחינים בין זוגות הומוגמיים מבחינת מוצא (1) ובין זוגות שאינם הומוגמיים מבחינת מוצא (0). לפי מדדים אלה, כשני שלישים (68%) מהזוגות במדגם הומוגמיים מבחינת יבשת מוצא וכ־38% מהזוגות הומוגמיים מבחינת ארץ מוצא.³ הניתוחים כוללים משתנה שמפקח על יבשת המוצא של האישה (אירופה/אמריקה היא הקטגוריה המושמטת מהרגרסיות). למרבה הצער, במפקד 1983 אין מידע באשר לארץ הלידה של האם, כך שאי אפשר להבחין במחקר זה בין צאצאי הורים הומוגמיים לפי מוצא ובין צאצאי הורים מעורבים לפי מוצא.

ההתאמה לפי גיל מבחינה בין שלושה סוגי זוגות: 1. זוגות לא מסורתיים, שבהם האישה מבוגרת מבעלה; 2. זוגות קונוונציונליים, שבהם גיל שני בני הזוג זהה או שהבעל מבוגר מאשתו בחמש שנים לכל היותר (קטגוריה מושמטת ברגרסיה); 3. זוגות מסורתיים, שבהם הבעל מבוגר מאשתו בשש שנים ומעלה.

מדידת ההתאמה לפי השכלה מורכבת יותר. מדידה זו מנסה להבחין בין שני סוגים של זוגות הומוגמיים לפי השכלה וגם לאתר זוגות מסורתיים (שבהם הבעל משכיל יותר) וזוגות לא מסורתיים (שבהם האישה משכילה יותר). זאת תוך כדי פיקוח על השפעת השכלה אקדמית על גירושין. לפיכך הבחנתי בין חמישה סוגים של זוגות על בסיס התאמת השכלה: 1. זוגות לא מסורתיים, שבהם לאישה השכלה אקדמית והיא משכילה יותר מבעלה; 2. זוגות לא מסורתיים, שבהם לאישה אין השכלה אקדמית והיא משכילה יותר מבעלה; 3. הומוגמיה השכלתית, כאשר לשני בני הזוג השכלה אקדמית; 4. הומוגמיה השכלתית, כאשר לשני בני הזוג אין השכלה אקדמית (קטגוריה מושמטת ברגרסיה); 5. זוגות מסורתיים, שבהם הבעל משכיל מאשתו.

במחקר זה שני מדדים להשקעה בהון משפחתי ייחודי: מספר ילדים ובעלות על דיור. בשני המשתנים טמונה מידה מסוימת של הטיה כתוצאה מהערכת יתר של הון משפחתי משותף, והטיה זו עשויה להחליש את הקשר בין הון משפחתי ייחודי לגירושין. לדוגמה: מספר הילדים מדווח לפי האישה ואינו מבחין בין ילדים מהנישואין הנוכחיים ובין ילדים

3. ככל שההגדרה של מוצא רחבה יותר, שיעורי ההומוגמיה כמובן גבוהים יותר. לו הייתי מגדירה מוצא לפי שלוש קטגוריות (אירופה/אמריקה, אסיה/אפריקה וישראל) 75% מהזוגות היו הומוגמיים מבחינת מוצא.

מנישואין קודמים. ייתכן כי במשפחה יש ילדים מנישואין קודמים שאינם הון משפחתי ייחודי לנישואין הנוכחיים. בדומה לכך, בעלות על דיור מדווחת לפי משק הבית, ואין מידע על שם מי מהדיירים רשום הנכס. ההנחה כאן היא שהנכס הוא הון משפחתי, אך ייתכן גם שהדירה שייכת רק לאחד מבני הזוג.

הניתוח כולל משתנה המודד את מספר שנות הנישואין עד 1983 לפי הקטגוריות הבאות: 0-7 שנות נישואין עד 1983 (קטגוריה מושמטת ברגרסיות), 8-14, 15-21 ו-22 שנים ומעלה. בגלל אופי הנתונים אי אפשר להבחין בין השפעת נישואין בתקופה מוקדמת ובין נישואין למשך זמן ממושך. לפיכך מספר שנות הנישואין מסמן לא רק את משך הנישואין, אלא גם תקופה היסטורית. מחקר זה מתמקד באנשים שהיו בני 55 ומטה ב-1983, כך שהזוגות הוותיקים יותר נישאו בתחילת שנות החמישים, והזוגות הצעירים יותר נישאו בתחילת שנות השמונים.

עיתוי נישואין מוקדם נמדד כמשתנה בינארי המציין שהאישה נישאה לפני גיל 18. עיתוי נישואין מאוחר נמדד כמשתנה בינארי המציין שהאישה נישאה כשהייתה בת 30 או יותר.

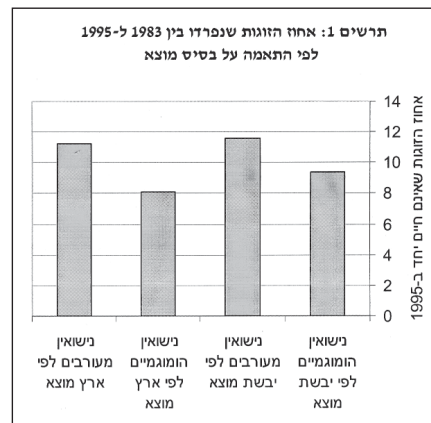
נישואין ראשונים נמדדו כמשתנה בינארי המסמן שהנישואין הם ראשונים לשני בני הזוג.

ממצאים

תרשימים 1-7 מראים את אחוזי הזוגות שנפרדו בין 1983 ל-1995 לפי מאפייניהם ב-1983. כעשרה אחוזים מהזוגות במדגם זה שהיו נשואים ב-1983 לא שרדו עד 1995.

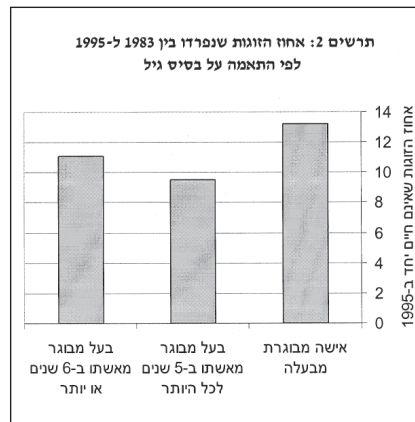
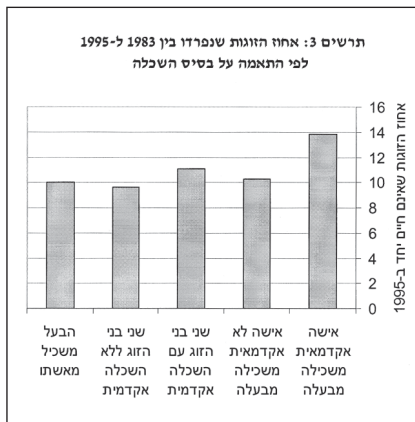
חשוב לציין שהאחוזים המצוינים כאן נועדו רק להשוואה, כדי לאתר גורמים שמשפיעים על הסיכויים לגירושין, ואין להם משמעות אובייקטיבית, ובהחלט אין להסיק מאחוזי הזוגות שנפרדו בין 1983 ל-1995 במדגם זה על שיעורי הגירושין בישראל בכלל.⁴

תרשים 1 מראה את אחוזי הזוגות שנפרדו בין 1983 ל-1995 לפי הומוגמיה על בסיס יבשת מוצא ועל בסיס ארץ מוצא. הממצאים מרמזים שלפי שתי ההגדרות של מוצא, זוגות הומוגמיים מבחינת מוצא

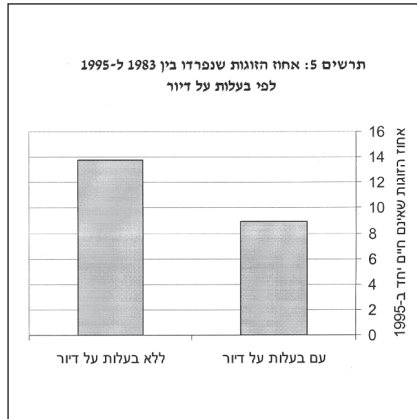
4. אין להסיק מאחוזי הזוגות שנפרדו בין 1983 ל-1995 במדגם זה על שיעורי הגירושין של יהודים בישראל משום שכמו שהוסבר קודם לכן, אין מידע על עיתוי הגירושין. כמו כן, המדגם אינו מייצג את אוכלוסיית הזוגות הנשואים בישראל כי אינו כולל עולים שעלו לאחר 1983, עולים שנישאו לפני העלייה, זוגות שבהם אחד מבני הזוג נפטר בין 1983 ל-1995 ואת מי שהיה בן יותר מ-55 ב-1983.

יציבים יותר מזוגות מעורבים מבחינת מוצא. עוד נראה שזוגות הומוגמיים מבחינת ארץ מוצא יציבים יותר מזוגות הומוגמיים מבחינת יבשת מוצא, אולם ההבדל קטן. כ-11% מהזוגות המעורבים מבחינת מוצא לא חיו יחד ב-1995, כ-9% מהזוגות ההומוגמיים מבחינת יבשת מוצא וכ-8% מהזוגות ההומוגמיים מבחינת ארץ מוצא לא חיו יחד ב-1995. תרשים 2 מראה את אחוז הזוגות שנפרדו בין 1983 ל-1995 לפי התאמה על בסיס גיל. נראה כי 13.2% מהזוגות הלא מסורתיים שבהם האישה מבוגרת מבעלה לא שרדו עד 1995, לעומת 9.5% בקרב זוגות קונוונציונליים (הבעל מבוגר מאשתו ב-5 שנים לכל היותר) ו-11.1% בקרב זוגות מסורתיים שבהם הבעל מבוגר מאשתו בשש שנים או יותר. גם מעיון בשיעורי הגירושין על פי מידת ההומוגמיה ההשכלתית (תרשים 3) עולה כי אחוז הגירושין גבוה ביותר בקרב זוגות לא מסורתיים שבהם לאישה השכלה אקדמית והיא משכילה מבעלה (13.8%). נישואין לא מסורתיים שבהם לאישה אין השכלה אקדמית והיא משכילה מבעלה אינם יציבים פחות מנישואין אחרים. כ-11% מהזוגות ההומוגמיים השכלתית, כלומר שבהם לשני בני הזוג יש השכלה אקדמית, וכ-9.6% מהזוגות ההומוגמיים השכלתית שבהם לשני בני הזוג אין השכלה אקדמית לא שרדו עד 1995. אחוז הגירושין בקרב זוגות מסורתיים שבהם הבעל משכיל מאשתו הוא 10%.

תרשים 4 מראה את אחוז הזוגות שנפרדו בין 1983 ל-1995 לפי מספר שנות הנישואין ב-1983. כצפוי, זוגות ותיקים יציבים יותר מזוגות טריים. כ-12.5% מהזוגות הטריים ביותר (0-7 שנות נישואין ב-1983) לא שרדו עד 1995 לעומת כ-5% מהזוגות הוותיקים ביותר (22 שנים ויותר ב-1983). כאמור, ממצא זה מצביע אולי על השפעת משך הנישואין, אך ייתכן שהוא מצביע על שינוי היסטורי. בגלל אופי הנתונים אי אפשר להבחין בין השפעת התקופה המוקדמת ובין השפעת משך הנישואין הממושך.

תרשים 5 מראה את אחוז הזוגות שנפרדו בין 1983 ל-1995 לפי בעלות על דירה. כצפוי, ההשקעה בהון משפחתי ייחודי קשורה לגירושין. זוגות שלא חיו בדירה בבעלותם יציבים פחות מזוגות אחרים, ו-13.8% מהם לא שרדו עד 1995. אך כפי שהסברתי לעיל, אין משתמע בהכרח קשר סיבתי, וייתכן כי זוגות שצופים גירושין דוחים רכישת דירה. תרשים 6 מראה את אחוז הזוגות שנפרדו בין 1983 ל-1995 לפי גיל הנישואין של האישה. שלא כצפוי, נישואין מוקדמים שבהם נישאה האישה לפני גיל 18 אינם יציבים פחות מנישואין אחרים. לעומת זאת, נישואין מאוחרים שבהם הייתה האישה בת 30 או

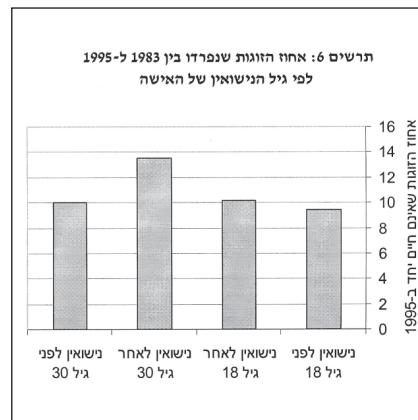
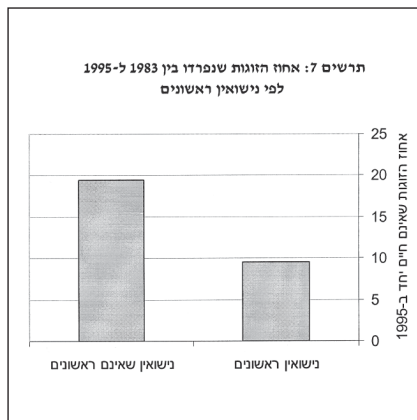

יותר בעת נישואיה יציבים פחות מנישואין אחרים, וכ-13.6% מזוגות אלה לא שרדו עד 1995.

תרשים 7 מראה כי נישואין שאינם ראשונים לשני בני הזוג יציבים הרבה פחות מנישואין אחרים, וכ-19% מהם לא שרדו עד 1995.

ניתוח רב משתני הוא הכרחי על מנת לאמוד את ההשפעות הנקיות של המשתנים הבלתי תלויים על הסיכוי לגירושין. לוחות 1א ו-1ב מציגים מקדמי גרסיה לוגיסטית המנבאים את (לוג) הסיכוי לגירושין לפי מספר שנות הנישואין. לוח 1א מודד הומוגמיה לפי יבשת מוצא, ולוח 1ב מודד הומוגמיה לפי ארץ מוצא. שאר המשתנים הבלתי תלויים הם הומוגמיה על בסיס גיל והשכלה, משתני הון משפחתי ייחודי ועיתוי נישואין.

לוחות 1א ו-1ב מראים שלזוגות הומוגמיים מבחינת מוצא סיכוי נמוך להתגרש לעומת זוגות ממוצא מעורב בכל קבוצות משך הנישואין. ההבדל החשוב בין התוצאות בלוח 1א לתוצאות בלוח 1ב הוא במובהקות המקדמים של הומוגמיה על בסיס מוצא. כאשר משתמשים בהגדרה רחבה של מוצא, כלומר לפי יבשת (לוח 1א), המקדמים של הומוגמיה מבחינת מוצא אינם מובהקים סטטיסטית, אבל כאשר משתמשים בהגדרה צרה יותר של מוצא, כלומר לפי ארץ (לוח 1ב), נראה שהומוגמיה מבחינת מוצא מחזקת את הקשר ומורידה את הסיכוי לגירושין, וההשפעה מובהקת סטטיסטית בכל קבוצות משך הנישואין למעט הנישואים

הטריים (0-7 שנים ב-1983), שם המקדם אינו מובהק סטטיסטית. ממצאים אלה מרמזים כי חרף האידיאולוגיה של מיוזג גלויות, ישראל אינה שונה ממדינות רב תרבותיות אחרות, ונישואין הומוגמיים מבחינת מוצא יציבים יותר מנישואין מעורבים מבחינת מוצא. עוד מלמדים הממצאים על החשיבות הרבה שבהגדרת המוצא. נראה שהגדרות שונות של מוצא מניבות תוצאות שונות: לפי הגדרה אחת המקדמים לא היו מובהקים סטטיסטית, ולפי הגדרה אחרת המקדמים היו יציבים ומובהקים.

בניגוד לממצאים שבתרשים 2, הניתוח הרב-משטני מראה שלהתאמת גיל בני הזוג אין השפעה מובהקת סטטיסטית על הסיכוי לגירושין כאשר מפקחים על שאר המשתנים במודל. לזוגות לא מסורתיים שבהם האישה מבוגרת מבעלה יש סיכוי גבוה יותר להתגרש לעומת זוגות קונוונציונליים מבחינת ההתאמה בגיל רק בקרב הזוגות הנישואים 8-14 שנים ב-1983. זוגות מסורתיים שבהם הבעל מבוגר מאשתו ב-6 שנים ומעלה יציבים פחות מזוגות קונוונציונליים רק בקרב זוגות טריים (נישואים 0-7 שנים ב-1983).

התאמה בין בני הזוג מבחינת השכלה משפיעה על הסיכוי לגירושין, והשפעתה משתנה במהלך הנישואין. בקרב זוגות ותיקים (15 שנים ויותר), לזוגות לא מסורתיים שבהם לאישה השכלה אקדמית והיא משכילה יותר מבעלה יש סיכוי גבוה יותר להתגרש לעומת זוגות הומוגמיים מבחינת השכלה שאין להם השכלה אקדמית (הקטגוריה המושמטת). ייתכן שעם השנים מתחדדים הבדלים בהשכלה של בני הזוג בקרב זוגות אלה. הממצא תומך בתיאוריה שהשפעה המערערת של הבדלים בהשכלה בין בני הזוג מחריפה עם השנים. ייתכן שההסבר נעוץ בכך שהרווח מנישואין לנשים אקדמאיות הנישואות לגברים בלי השכלה אקדמית משתנה במהלך הנישואין. ואולם, בגלל אופי הנתונים לא ניתן לדעת אם הממצאים משקפים השפעה טהורה של משך הנישואין, או שמא זוהי השפעה של שנת הנישואין ותופעה ייחודית לקבוצת הנישואים לפני 1968.

כצפוי, ההשקעה בהון משפחתי אכן קשורה לסיכויי הגירושין. ככל שמספר הילדים גדול יותר, כך קטנים הסיכויים לגירושין, אך ההשפעה המייצבת של ילדים אינה קיימת בקרב קבוצת הנישואים הוותיקים. בדומה לכך, למשפחות שבבעלותן דירה סיכוי נמוך להתפרק לעומת משפחות שאין בבעלותן דירה. גם כאן ההשפעה המייצבת של בעלות על דירה אינה מובהקת לגבי קבוצת הנישואים הוותיקים.

בעוד שתרשים 6 הראה שנישואין מוקדמים (בגיל צעיר) אינם קשורים להישרדות הנישואין, הניתוח הרב-משטני הניב תוצאות אחרות. הניתוח הרב-משטני הראה כי בקרב הקהורטה של הזוגות הטריים, הנישואים 0-7 שנים ב-1983, נישואין בגיל צעיר אכן מגדילים את הסיכוי לגירושין, וההשפעה מובהקת סטטיסטית. בקרב שאר הזוגות אין לנישואין בגיל צעיר השפעה מובהקת על הסיכויים לגירושין. בגלל אופי הנתונים אי אפשר לדעת אם זו אכן השפעה טהורה של נישואין טריים או שמא תופעה ייחודית לקבוצת הנישואים בין 1977 ל-1983.

בעוד שתרשים 6 הראה כי נישואין מאוחרים (בגיל 30 ומעלה) יציבים פחות מנישואין אחרים, הניתוח הרב-משטני מראה שבדרך כלל השפעה זו אינה מובהקת סטטיסטית לאחר שמפקחים על משתנה הנישואין הראשונים. לנשים הנישואות בגיל 30 ומעלה סיכוי גבוה להינשא לגבר נישואי השניים לעומת נשים הנישואות בגיל צעיר יותר. כמו כן, יש להן סיכוי גבוה יותר להיות בנישואין השניים שלהן עצמן. הממצאים מראים שנישואין ראשונים מפחיתים את הסיכוי לגירושין לעומת נישואין שאינם ראשונים לשני בני הזוג.

לוח א1: מקדמים (וטעויות תקן) של רגרסיה לוגיסטית המנבאת את לוג הסיכויים לגירושין בקרב יהודים בישראל לפי מספר שנות הנישואין, 1983-1995

מספר שנות נישואין				
22 שנים ומעלה	15-21 שנים	8-14 שנים	0-7 שנים	
הומוגמיה על בסיס יבשת מוצא				
(.307) -0.223	(.171) -0.097	(.118) -0.082	(.106) -0.130	
התאמה לפי גיל				
(.422) 0.504	(.374) -0.181	(.217) 0.473*	(.200) -0.149	אישה מבוגרת מבעלה
בעל מבוגר מאשתו				
(.289) 0.368	(.164) 0.089	(.150) 0.021	(.125) 0.294*	ב-6 שנים או יותר
התאמה לפי השכלה				
אישה אקדמאית ומשכילה מבעלה				
(.466) 1.431**	(.318) 0.986**	(.226) 0.261	(.213) -0.193	
אישה לא אקדמאית ומשכילה מבעלה				
(.375) -0.010	(.212) 0.373	(.154) 0.173	(.148) -0.224	
הומוגמיה השכלתית של אקדמאים				
(.457) 0.759	(.272) 0.351	(.181) 0.130	(.191) -0.338	
הבעל משכיל יותר מאשתו				
(.295) -0.015	(.182) 0.279	(.141) 0.142	(.138) -0.088	
הון משפחתי ייחודי				
(.071) 0.073	(.070) -0.199**	(.062) -0.330**	(.056) -0.184**	מספר ילדים
(.429) 0.014	(.207) -0.483*	(.129) -0.588**	(.109) -0.280**	בעלות על דוור
עיתוי נישואין				
(.428) -0.201	(.293) 0.217	(.274) 0.229	(.276) 0.558*	נישואין בגיל צעיר
-	(.474) 0.009	(.391) -1.098*	(.198) 0.335	נישואין בגיל מבוגר
(.513) -1.183*	(.327) -0.491	(.238) -0.640**	(.171) -0.678**	נישואין ראשונים
יבשת מוצא האישה				
(.326) -0.182	(.195) -0.184	(.150) -0.382*	(.140) -0.271	אסיה
(.392) -0.168	(.213) -0.057	(.149) -0.173	(.134) -0.007	אפריקה
(.493) 0.365	(.375) -0.464	(.203) 0.443*	(.188) 0.309	ישראל
-1.778	-0.896	-0.243	-0.565	חותך
(14) 23.841	(15) 31.776	(15) 91.386	(15) 75.829	Chi Square (d.f)
581.684	1393.973	2531.169	2703.698	-2 Log Likelihood
1540	2461	3977	3780	N

הערות: המשתנה "נישואין בגיל מבוגר" אינו נכלל ברגרסיה של קוהורטת הנישואים 22 שנים ומעלה מפאת מחסור במקרים (כי המדגם כולל אנשים בני 55 לכל היותר הנישואים לפחות 22 שנה).

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$

לוח ב: מקדמים (וטעויות תקן) של רגרסיה לוגיסטית המנבאת את לוג הסיכויים לגירושין בקרב יהודים בישראל לפי מספר שנות הנישואין, 1995-1983

מספר שנות נישואין					
	22 שנים ומעלה	15-21 שנים	8-14 שנים	0-7 שנים	
הומוגמיה על בסיס					
ארץ מוצא	(.265) -0.544*	(.165) -0.398*	(.125) -0.329**	(.111) -0.020	
התאמה לפי גיל אישה					
אישה מבוגרת מבעלה	(.423) 0.490	(.375) -0.233	(.217) 0.468*	(.200) -0.143	
בעל מבוגר מאשתו					
ב-6 שנים או יותר	(.290) 0.379	(.164) 0.118	(.151) 0.029	(.125) 0.293*	
התאמה לפי השכלה					
אישה אקדמאית					
ומשכילה מבעלה	(.469) 1.400**	(.318) 0.972**	(.226) 0.251	(.213) -0.193	
אישה לא אקדמאית					
ומשכילה מבעלה	(.374) -0.028	(.213) 0.358	(.154) 0.170	(.148) -0.231	
הומוגמיה השכלתית					
של אקדמאים	(.458) 0.706	(.272) 0.335	(.181) 0.109	(.192) -0.342	
הבעל משכיל יותר					
מאשתו	(.295) -0.005	(.182) 0.283	(.141) 0.136	(.138) -0.089	
הון משפחתי ייחודי					
מספר ילדים	(.070) 0.084	(.071) -0.191**	(.062) -0.327**	(.056) -0.186**	
בעלות על דוור	(.429) 0.018	(.208) -0.495*	(.129) -0.591**	(.109) -0.281**	
ציתוי נישואין					
נישואין בגיל צעיר	(.429) -0.165	(.294) 0.242	(.274) 0.240	(.276) 0.549*	
נישואין בגיל מבוגר	-	(.474) 0.035	(.390) -1.096**	(.198) 0.336	
נישואין ראשונים	(.514) -1.178*	(.3528) -0.452	(.238) -0.631**	(.171) -0.676**	
יבשת מוצא האישה					
אסיה	(.328) -0.016	(.196) -0.088	(.149) -0.335*	(.139) -0.246	
אפריקה	(.386) -0.062	(.214) 0.043	(.149) -0.111*	(.133) 0.016	
ישראל	(.443) 0.412	(.361) -0.430	(.190) 0.4613*	(.182) 0.369*	
חותך	-1.811	-0.899	-0.229	-0.646	
Chi Square (d.f)	(14) 27.661	(15) 37.468	(15) 98.102	(15) 74.364	
-2 Log Likelihood	577.864	1388.281	2506.453	2705.163	
N	1540	2461	3977	3780	

הערות: המשתנה "נישואין בגיל מבוגר" אינו נכלל ברגרסיה של קוהורטת הנישואים 22 שנים ומעלה מפאת מחסור במקרים (כי המדגם כולל אנשים בני 55 לכל היותר הנישואים לפחות 22 שנה).

* p < 0.05 ** p < 0.01

לוח 2 מציג מקדמי רגרסיה לוגיסטית המנבאים את (לוג) הסיכוי לגירושין, במודל אינטראקטיבי, לכל המדגם. במילים אחרות, במקום להפריד בין קוהורטות נישואין, רגרסיות אלה כוללות אינטראקציות אחדות עם משך הנישואין. נבחנו גם אינטראקציות נוספות שאינן כלולות במודל הסופי, והמודל המוצג כאן כולל רק אינטראקציות נבחרות. המודל המוצג בלוח 2 חסכוני יותר מהמודלים בלוחות 1א ו-1ב, ולפיכך הוא מציג מבחן טוב יותר לשאלת המחקר העיקרית, אם נישואין הומוגמיים יציבים יותר מנישואין מעורבים. לוח 2 משווה ממצאים משתי ההגדרות של הומוגמיה מבחינת מוצא: הטור הימני של המקדמים מראה תוצאות כאשר הומוגמיה הוגדרה לפי יבשת מוצא, והטור השמאלי של המקדמים מראה תוצאות כאשר הומוגמיה הוגדרה לפי ארץ מוצא.

הממצא החשוב ביותר כאן הוא שגם במדגם המלא הומוגמיה לפי מוצא מורידה את הסיכוי לגירושין, אך המקדם מובהק סטטיסטית רק כאשר הומוגמיה מוגדרת לפי ארץ מוצא. ההשפעה של הומוגמיה על בסיס יבשת מוצא על הסיכוי לגירושין היא שלילית אך אינה מובהקת סטטיסטית.

חשוב לפקח על ההשפעה של מוצא כדי להבחין בין ההשפעה הנקייה של דמיון במוצא (הומוגמיה) ובין ההשפעה הנקייה של מוצא.⁵ ואכן, יש הבדלים בין קבוצות מוצא שונות בסיכוי לגירושין. לזוגות שבהם האישה ממוצא אסיה יש סיכוי נמוך להתגרש לעומת זוגות שבהם האישה ממוצא אירופה/אמריקה. לזוגות שבהם האישה ממוצא ישראלי יש סיכוי גבוה יותר להתגרש לעומת זוגות שבהם האישה ממוצא אירופה/אמריקה.

להתאמת הגיל של בני הזוג השפעה מובהקת סטטיסטית על הסיכוי לגירושין. לזוגות מסורתיים שבהם הבעל מבוגר מאשתו ב-6 שנים ומעלה סיכוי גבוה יותר לגירושין מלזוגות קונוונציונליים מבחינת התאמה לפי גיל.

התאמת ההשכלה של בני הזוג משפיעה גם היא על הסיכוי לגירושין בקרב זוגות הנשואים 15 שנים ויותר ב-1983. לזוגות לא מסורתיים שבהם לאישה השכלה אקדמית והיא משכילה יותר מבעלה סיכוי גבוה יותר להתגרש לעומת זוגות הומוגמיים מבחינת השכלה בלי השכלה אקדמית. הממצא תומך בטענה שלנשים עם השכלה אקדמית שהן משכילות יותר מבן זוגן יש רווח נמוך מנישואין, ורווח זה הולך וקטן ככל שנמשכים הנישואין. בגלל אופי הנתונים לא ניתן לדעת אם האינטראקציה היא השפעה טהורה של משך הנישואין, או שמא תופעה ייחודית לקבוצת הנישואים לפני 1968.

כצפוי, ההשקעה בהון משפחתי אכן קשורה לסיכויי הגירושין. ככל שמספר הילדים עולה, כך קטנים הסיכויים לגירושין. בדומה לכך, למשפחות שבבעלותן דירה סיכוי נמוך להתפרק לעומת משפחות שאין בבעלותן דירה. האינטראקציה בין משך הנישואין והון משפחתי ייחודי (לא מופיע בלוח 2) לא הייתה מובהקת סטטיסטית, משמע שאין עדות לכך שההשפעה של השקעה בהון משפחתי ייחודי נשחקת במהלך הנישואין או שונה בקרב קוהורטות נישואין שונות.

כצפוי, משך הנישואין משפיע על הסיכוי לגירושין. לזוגות הנשואים 22 שנים ומעלה ב-1983 סיכוי נמוך לגירושין לעומת זוגות טריים (נשואים 0-7 שנים ב-1983, הקטגוריה המושמטת ברגרסיה).

5. לשם חיסכון במקום נמדד מוצא האישה לפי יבשת מוצא גם כאשר הומוגמיה הוגדרה לפי ארץ המוצא. ניתוחים שלא מוצגים כאן מראים שהממצאים אינם משתנים כאשר משתמים בהגדרה מפורטת של מוצא האישה לפי ארץ.

בניגוד לממצא בלוחות 1 ו-1ב, שם נמצא שבקרב קבוצת הנשואים הטריים, הנשואים 0-7 שנים ב-1983, נישואין בגיל צעיר מגדילים את הסיכוי לגירושין. האינטראקציה בין קוהורת הזוגות הטריים ובין נישואין בגיל צעיר אינה מובהקת סטטיסטית.

לוח 2: מקדמים (וטעויות תקן) של רגרסיה לוגיסטית המנבאת את לוג הסיכויים לגירושין בקרב יהודים בישראל, 1983-1995

הומוגמיה לפי יבשת מוצא	הומוגמיה לפי ארץ מוצא	
0.113- (0.069)	0.232** - (0.071)	הומוגמיה על בסיס מוצא
		התאמה לפי גיל
0.133 (0.127)	0.123 (0.127)	אישה מבוגרת מבעלה
0.161* (0.078)	0.170* (0.079)	בעל מבוגר מאשתו ב-6 שנים או יותר
		התאמה לפי השכלה
0.088 (0.152)	0.076 (0.152)	אישה אקדמאית ומשכילה מבעלה
		אישה אקדמאית ומשכילה מבעלה *
0.746* (0.330)	0.743* (0.330)	זוג נשוי 15-21 שנים
		אישה אקדמאית ומשכילה מבעלה *
1.146* (0.457)	1.134* (0.457)	זוג נשוי 22 שנים או יותר
0.030 (0.091)	0.025 (0.092)	אישה לא אקדמאית ומשכילה מבעלה
0.055 (0.113)	0.035 (0.113)	הומוגמיה השכלתית של אקדמאים
0.069 (0.082)	0.065 (0.082)	הבעל משכיל יותר מאשתו
		הון משפחתי ייחודי
0.173** - (0.032)	0.170** - (0.032)	מספר ילדים
0.399** - (0.075)	0.401** - (0.075)	בעלות על דור
		עיתוי נישואין
0.102 (0.177)	0.114 (0.178)	נישואין בגיל צעיר
0.506 (0.320)	0.513 (0.320)	נישואין בגיל צעיר * זוג נשוי עד 7 שנים
-0.031 (0.151)	-0.020 (0.151)	נישואין בגיל מבוגר
-0.641** (0.121)	-0.631** (0.121)	נישואין ראשונים
		משך הנישואין
0.115 (0.085)	0.109 (0.085)	זוג נשוי 8-14 שנים
0.005 (0.111)	0.003 (0.111)	זוג נשוי 15-21 שנים
-0.519** (0.151)	-0.505** (0.151)	זוג נשוי 22 שנים או יותר
		יבשת מוצא האישה
-0.279** (0.086)	-0.234** (0.086)	אסיה
-0.086 (0.087)	-0.037 (0.086)	אפריקה
0.253* (0.123)	0.299* (0.117)	ישראל
-0.725	-0.759	חותך
232.658 (21)	240.955 (21)	Chi Square (d.f.)
7283.923	7275.586	-2 Log Likelihood
11798	11798	N

* p < 0.05 / ** p < 0.01

הממצאים בלוח 2 מראים שהשפעת נישואין מאוחרים (בגיל 30 ומעלה) על הסיכוי לגירושין אינה מובהקת סטטיסטית ושישואין ראשונים מפחיתים את הסיכוי לגירושין לעומת נישואין שאינם ראשונים לשני בני הזוג.

סיכום ודיון

מחקר זה בחן את תופעת הגירושין בישראל תוך המתמקדות בהשפעה של מאפיינים דמוגרפיים-חברתיים על יציבות הנישואין. המחקר תורם להבנת תהליכים המובילים לגירושין בשלושה אופנים: ראשית, מחקר זה בחן אם ההתאמה במאפייני בני הזוג מבחינת מוצא, גיל והשכלה קשורה לסיכוי לגירושין בישראל. שנית, מחקר זה בחן את השפעתם של מאפייני נישואין, בעיקר השקעה בהון משפחתי ייחודי ועיתוי נישואין, על סיכויי הגירושין. לבסוף בחן המחקר אם השפעת מאפייני הנישואין על הסיכוי לגירושין משתנה במהלך הנישואין.

כמו במדינות אחרות שבהן נמצא שהומוגמיה אתנית מייצבת נישואין, גם הממצאים כאן מראים שבקרוב יהודים ילידי ישראל ועולים שנישאו לאחר שעלו, נישואין הומוגמיים מבחינת ארץ המוצא יציבים יותר מנישואין מעורבים מבחינת ארץ מוצא. כאשר מודדים מוצא לפי יבשת מוצא, ההבדל ביציבות הנישואין אינו מובהק סטטיסטית. ממצאים אלה מעלים שאלות חדשות בדבר ההגדרה של מוצא, בדבר המשמעות של השתייכות עדתית בישראל, ובדבר קיומם של הבדלים ערכיים ותרבותיים בין עדתיים שיכולים ליצור קונפליקט במשפחה ולרערע את הקשר בין בני הזוג. כמו כן, נשאלת השאלה אם חרף האידיאולוגיה הציונית של מיוזג גלויות, מחלחלים היבטים של אי שוויון בחברה הישראלית לתוך המשפחה, מעוררים קונפליקט ומורידים את הרווח מנישואין מעורבים מבחינת ארץ מוצא. עולות גם שאלות על תהליך הברירה לנישואין מעורבים מבחינת מוצא, כמו למשל אם לבני הזוג יש ערכים משותפים, עמדות דומות ומשפחות תומכות, גורמים אשר יכולים לתרום ליציבות הקשר. לבסוף, עולה כמובן השאלה אם מדידה אחרת של מוצא, או אבחנה בין ילדים להורים מעורבים מבחינת מוצא ובין ילדים להורים הומוגמיים מבחינת מוצא, הייתה מניבה תוצאות אחרות.

הממצאים מראים שכמו במדינות אחרות, גם בישראל הומוגמיה השכלתית מייצבת נישואין, בייחוד לעומת זוגות לא מסורתיים. ממצא זה תומך בתיאוריה של אופנהיימר (1997) שלפיה דמיון בהשכלה של בני הזוג מוביל לסימטריה בתלות ההדדית שלהם. סימטריה בתלות ההדדית מעלה את הרווח מנישואין לשני בני הזוג, וכך מייצבת את הנישואין. ממצאי מחקר זה מראים שזוגות הנשואים 15 שנים ויותר ב-1983 שבהם לאישה השכלה אקדמית והיא משכילה יותר מבעלה הם יציבים פחות מזוגות הומוגמיים מבחינת השכלה. ממצא זה תומך בטענה שלאישה משכילה שרמת השכלתה גבוהה מזו של בעלה יש רווח נמוך מנישואין, כי נשים אלה נהנות מסיכוי טוב בשוק העבודה (וייתכן אף שההזדמנויות התעסוקתיות שלהן טובות מאלו של בני זוגן). נוסף לכך, נשים משכילות נתפסות כבנות זוג אטרקטיביות (Goldstein and Kenney, 2001). לכן יש לנשים משכילות סיכויים טובים בשוק הנישואין, והן יכולות למצוא בן זוג מתאים יותר בשלב מאוחר בחייהן (South and Spitz, 1986).

הממצאים תומכים בתיאוריה שזוגות שהשקיעו בהון משפחתי ייחודי יציבים יותר מזוגות שלא השקיעו בהון משפחתי. ייתכן שילדים ובעלות על דיור מעלים את הרווח מנישואין ומייצבים את הקשר, אך כאמור ייתכן שזוגות שהקשר שלהם חלש צופים גירושין אפשריים ולכן מצמצמים מלכתחילה השקעה בהון משותף המייקר את הפרידה ומקשה עליה.

למחקר זה ממצאים מעט מעורבים לגבי הקשר בין עיתוי נישואין ובין הסיכוי לגירושין. לוחות 1א ו-1ב מראים כי נישואין בגיל צעיר (האישה הייתה בת 18 או פחות כשנישאה) יציבים פחות מנישואין מאוחרים, אבל רק בקרב נישואין טריים בני 0-7 שנים. ממצא זה מתאים לטענה של בקר ושות' (1977) שנישואין בגיל צעיר מאוד הם יציבים פחות כי יש מעט מידע על בן הזוג, אבל במרוצת השנים מצטבר המידע, וההשפעה המערערת של נישואין בגיל צעיר נשחקת. ואולם, השפעה זו לא נמצאה מובהקת בלוח 2, שכלל את כל המדגם ומבחני אינטראקציה. נישואין בגיל מבוגר (האישה הייתה בת 30 או יותר כשנישאה) דומים ביציבותם לנישואין בגיל צעיר יותר, כאשר מפקחים על נישואין ראשונים. כצפוי, נישואין ראשונים לשני בני הזוג יציבים יותר מנישואין שאינם ראשונים. ממצא זה תואם לממצאי מחקרים אחרים בעולם המראים כי לנישואין שניים סיכוי גבוה יותר לגירושין לעומת נישואין ראשונים.

לסיכום, ממצאי מחקר זה מצביעים על מגמות עתידיות. לדוגמה: מקרי הגירושין כתוצאה מנישואין מוקדמים עשויים להצטמצם עם העלייה בגיל הנישואין. עלייה עתידית בהומוגמיה השכלתית עשויה לייצב נישואין ולצמצם את מקרי הגירושין, ואילו עלייה בנישואין לא מסורתיים שבהם האישה משכילה מבעלה עשויה להביא לריבוי מקרי גירושין. כמו כן, שיעורי הגירושין באוכלוסייה עשויים לעלות עם העלייה בשיעור הנישואין השניים, היציבים פחות מנישואין ראשונים. מחקר עתידי יבחן את תהליכי הכניסה לנישואין שניים ואת מידת ההתאמה של מאפייני בני הזוג בנישואין שניים לעומת נישואין ראשונים. כמו כן, מחקר עתידי יחקור את היציבות של נישואין שניים ויבחין בין ההשפעה המייצבת של הון משפחתי ייחודי ובין ההשפעה המערערת של הון משפחתי מנישואין קודמים.

מקורות

אורון, טל (2003). יחסי הגומלין בין עיתוי נישואין, בחירת בן זוג ויחס המינים. אוניברסיטת חיפה, עבודת מ"א.
 כץ, רות ופרס יוחנן (1995). מגמות הגירושין בישראל והשלכותיהן לטיפול משפחתי. חברה ורווחה 16, עמ' 483-502.

Bracher, Michael, Santow, Gigi, Morgan, S. Phillip & Trussel, James (1993). Marriage duration in Australia: Models and explanations. *Population Studies*, 47, 402-425.

Becker, Gary, (1981). A treatise on the family. Cambridge: Harvard University Press.

Becker Gary, Landes, Elizabeth M. & Michael, Robert T. (1977). An economic analysis of marital instability. *Journal of Political Economy*, 85(6), 1141-1187.

Bumpass, Larry L., Martin, Teresa C. & Sweet, James A. (1991). The impact of family background and early marital factors on marital disruption. *Journal of Family Issues*, 12, 22-42.

- Cohen, Yinon & Haberfeld, Yitzhak (1998). Second generation Jewish immigrants in Israel: Have the ethnic gaps in schooling and earnings declined? *Ethnic and Racial Studies*, 21, 107–136.
- Conger, Rand D., Elder, Glen H., Loren, Fredrick O., Conger, Katherine J., Simons, Ronald L., Whitbeck, Les B., Huck, Shirley & Melby, Janet (1990). Linking economic hardship to marital quality and instability. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 643–656.
- Curtis, Kristen T. & Ellison, Christopher G. (2002). Religious heterogamy and marital conflict: Findings from the national survey of families and households. *Journal of Family Issues*, 23(4), 551–576.
- Dreman, Solly B. & Aldor, Roy (1994). A comparative study of custodial mothers and fathers in the stabilization phase of the divorce process. *Journal of Divorce and Remarriage*, 21, 59–78.
- Eisenbach, Zvi. (1992). Marriage and fertility in the process of integration: Intermarriage among origin groups in Israel. In: C. Goldscheider (Ed.), *Population and Social Change in Israel* (pp. 131–147). Boulder: Westview Press.
- Friedlander, Dov, Eisenbach, Zvi, Ben-Moshe, Eliahu, Ben-Hur, Dan, Luniewski, Shlomit & Hleihel, Ahmed (1998). *Religion, ethnicity, type of locality and educational attainments among Israel's population: 1950–1980*. Working Paper, Department of Population Studies, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, Israel.
- Goldscheider, Calvin. (1996). *Israel's changing society: Population, ethnicity and development*. Boulder: Westview Press.
- Goldstein, Joshua & Kenney, Catherine T. (2001). Marriage delayed or marriage forgone? New cohort forecasts of first marriage for U.S. women. *American Sociological Review*, 66, 506–519.
- Heaton, Tim B. (2002). Factors contributing to increasing marital stability in the United States. *Journal of Family Issues*, 23(3), 392–409.
- Hill, Martha S. (1988). Marital stability and spouses' shared time: A multidisciplinary hypothesis. *Journal of Family Issues*, 9(4), 427–451.
- Huber, Joan & Spitze, Glenna (1980). Considering divorce: An expansion of Becker's theory of marital instability. *American Journal of Sociology*, 86(1), 75–89.
- Jalovaara, Marika (2001). Socio-economic status and divorce in first marriages in Finland 1991–1993. *Population Studies*, 55, 119–133.
- Jalovaara, Marika (2003). The joint effects of marriage partners' socioeconomic positions on the risk of divorce. *Demography*, 40(1), 67–81.
- Janssen, Jacobus P. G. (2001). *Do opposites attract divorce? Dimensions of mixed marriage and the risk of divorce in the Netherlands*. Ph.D. Dissertation, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Kalmijn, Matthijs (1991). Status homogamy in the United States. *American Journal of Sociology*, 97, 496–523.
- Kalmijn, Matthijs (1998). Intermarriage and homogamy: Causes, patterns, trends. *Annual Review of Sociology*, 24, 395–421.

- Katz, Ruth (1991). Marital status and well-being: A comparison of widowed, divorced and married mothers in Israel. *Journal of Marriage and Divorce*, 14, 203–218.
- Katz, Ruth & Pessach, Nurit (1985). Adjustment to divorce in Israel: A comparison between divorced men and women. *Journal of Marriage and the Family*, 46, 765–771.
- Lehrer, Evelyn L. & Chiswick, Carmel U. (1993). Religion as a determinant of marital stability. *Demography*, 30, 385–404.
- Lewin, Alisa C. (2003). *Marriage patterns among palestinians in Israel*. Unpublished manuscript, University of Haifa, Haifa, Israel.
- Lichter, Daniel T. (1990). Delayed marriage, marital homogamy, and the mate selection process among white women. *Social Science Quarterly*, 71, 802–811.
- Mare, Robert D. (1991). Five decades of educational assortative mating. *American Sociological Review*, 56, 15–32.
- Okun, Barbara S. (2001). The effects of ethnicity and educational attainment on Jewish marriage patterns: Changes in Israel, 1957–1995. *Population Studies*, 55, 49–64.
- Okun, Barbara S. (2004). Insight into ethnic flux: Marriage patterns among Jews of mixed ancestry in Israel. *Demography*, 41(1), 173–187.
- Oppenheimer, Valerie K. (1988). A theory of marriage timing. *American Journal of Sociology*, 94, 563–591.
- Oppenheimer, Valerie K. (1997). Women's employment and the gain to marriage: The specialization and trading model. *Annual Review of Sociology*, 23, 431–453.
- Peres, Yohanan & Katz, Ruth (1981). Stability and centrality: The nuclear family in modern Israel. *Social Forces*, 59(3), 687–704.
- Smits, Jeroen, Ultee, Wout & Lammers, Jan (1998). Educational homogamy in 65 countries: An explanation of differences in openness using country-level explanatory variables. *American Sociological Review*, 63, 264–285.
- Smootha, Sammy (1993). Class, ethnic, and national cleavages and democracy in Israel. In: E. Sprinzak & L. Diamond (Eds.), *Israeli democracy under stress* (pp. 309–342). Boulder and London: Lynne Rienner Publishers.
- Smootha, Sammy (2004). Jewish ethnicity in Israel: Symbolic or real? In: U. Rebhun & C. I. Waxman (Eds.), *Jews in Israel: Contemporary social and cultural patterns* (pp. 47–80). Hanover NH: University Press of New England.
- South, Scott J. & Spitze, Glenna A. (1986). Determinants of divorce over the marital life course. *American Sociological Review*, 51, 583–590.
- Stier, Haya & Shavit, Yossi (1994). Age at marriage, sex-ratios, and ethnic heterogamy. *European Sociological Review*, 10(1), 79–87.
- Sweeney, Megan M. & Phillips, Julie A. (2004). Understanding racial differences in marital disruption: Recent trends and explanations. *Journal of Marriage and the Family*, 66, 639–650.
- Tzeng, Meei-Shenn (1992). The effects of socioeconomic heterogamy and changes on marital dissolution for first marriages. *Journal of Marriage and the Family*, 54, 609–619.

- Waite, Linda J. & Lewin, Alisa C. (forthcoming). Religion and marriage: Patterns, relationships and mechanisms. In: R. Hummer & C. Ellison (Eds.), *Religion, family and health*.
- Waite, Linda J. & Lillard, Lee A. (1991). Children and marital disruption. *American Journal of Sociology*, 96(4), 930–953.
- Zimmer, Michael (2001). Explaining marital dissolution: The role of spouses' traits. *Social Science Quarterly*, 82(3), 464–477.

אי-שוויון במשק הבית: תלות כלכלית של נשים נשואות בישראל לאורך זמן

גלית אהרון*

תקציר. מרבית המחקרים הדנים באי-שוויון בין המינים מתמקדים בתהליכים המתרחשים בשוק העבודה. המחקר הנוכחי טוען כי היחידה המשפחתית הנה מנגנון נוסף לריבוד חברתי, וכי תלותה הכלכלית של האישה הנשואה בבן זוגה, כפי שמשקפת בתרומתה הקטנה יחסית להכנסת המשפחה, משמשת מכניזם מרכזי לשימור מעמדה החלש בחברה. עבודה זו בוחנת שינויים לאורך זמן בתלותה הכלכלית של האישה הנשואה בישראל ובגורמים המשפיעים על תלות זו. בהתבסס על נתונים מתוך סקרי ההכנסות הישראליים לשנת 1980 ולשנת 2000, נמצא כי בקרב כלל הזוגות הנשואים, נשים הגדילו את תרומתן הכלכלית להכנסת המשפחה, כלומר חלה ירידה לאורך זמן בתלותן הכלכלית של נשים נשואות, במידה רבה כתוצאה מכניסתן המאסיבית של נשים לשוק העבודה. לעומת זאת, בקרב משפחות שבהן שני בני הזוג עובדים, תלותן הכלכלית של נשים נשואות קטנה במידה מועטה יחסית. באמצעות רגרסיה אורדינלית נבחנה השפעתם של גורמים ברמת הזוג וברמת המשפחה על רמת התלות הכלכלית של האישה בתוך משק הבית ונמצא כי מרבית הגורמים המשפיעים על תלותן של נשים באופן כללי גם משפיעים על תלותן הכלכלית של האישה הנשואה ושומרים על מגמה אחידה לאורך זמן. ממצאים אלו מדגישים את הצורך בהסתכלות מחודשת על המשפחה ועל פעילות חבריה בשוק העבודה ועל תרומתו הכלכלית היחסית של כל אחד מבני הזוג להכנסת המשפחה.

מבוא

העשורים האחרונים של המאה ה-20 לוו בשינויים דרמטיים בהתנהגות הכלכלית והמשפחתית של נשים. חלה עלייה מתמדת בשיעור הנשים המשתתפות בשוק העבודה בכל המדינות המתועשות, בעיקר בקרב נשים נשואות ואימהות. כניסתן של נשים לשוק העבודה התרחשה במקביל לירידה בשיעורי הפרייון, עלייה בגיל הנישואים הראשונים ובשיעורי הגירושין, חקיקת חוקים כנגד אפליה מגדרית ורכישת השכלה בקרב נשים (Fitch & Ruggles, 2000; Waite & Gallagher, 2000). בישראל, למשל, שיעור נשים נשואות יהודיות בכוח העבודה עלה מ-42% בשנות השמונים ל-50% בשנות התשעים ול-53% בתחילת

* החוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל-אביב.

אני מודה לעורכת פרופ' חיה שטייר, לפרופ' חנה איילון ולקוראים האנונימיים של סוציולוגיה ישראלית על הערותיהם המועילות.

שנות ה-2000 (הלמ"ס, 2001). בנוסף, חלה ירידה מונוטונית בפריזן הכולל של נשים יהודיות מ-2.76 לידות לאישה בשנת 1980 ל-2.69 בשנת 1990 ול-2.66 בשנת 2000, ועלייה בשיעורי הגירושין מ-1.2% ל-1.4% ולשיא של 1.7% בהתאמה (הלמ"ס, 2005). כתוצאה משינויים אלו, הולך וגדל שיעורן של נשים בעלות הכנסה משל עצמן.

ואולם בכל הנוגע לארגון התא המשפחתי, מעט מאוד השתנה. חלוקת העבודה המסורתית, שלפיה עיקר המטלות הביתיות וגידול הילדים מצויים תחת אחריות האישה, נותרה על כנה בלי קשר לתעסוקת האישה ולגובה הכנסתה (Hobson, 1990). אמנם גברים הגדילו באופן משמעותי את חלקם היחסי בטיפול בילדים, אך לא על חשבון זמן של אימהות (Bianchi, 2000). נשים נתפסות גם כיום כ"מפרנסות משניות" והן אמורות לתת למחויבויות משפחתיות עדיפות על פני תכניות קריירה בשוק העבודה (שטייר ולוין-אפשטיין, 1999; Kraus, 2002). לפיכך, אין זה מפתיע שהשילוב בין בית ובין עבודה במשרה חלקית או "נשית" הוא נחלתן הכמעט בלעדית של נשים, ובפרט נשים נשואות ואימהות. בעוד שיש מי שראו בדפוסי עבודה אלו דרך לשמירה על מיומנויות וקשר עם שוק העבודה (ראו למשל Polacheck, 1975), אחרים טענו כי הללו מגבילים את גישתן של נשים למשאבים כלכליים ולעמדות כוח, ולכן מובילים לייצור ולביסוס של אי-שוויון בין המינים בשוק העבודה (Duffy & Pupo, 1992; Duncan & Prus, 1992; Mincer & Ofek, 1982) ובתוך המשפחה (Stier & Mandel, 2003).

מרבית המחקרים הדנים באי-שוויון בין המינים מתמקדים בתהליכים המתרחשים בשוק העבודה. ואולם תשומת לב מועטה הוקדשה לחקר מעמדה של האישה בתוך משק הבית ולהשפעתם של תהליכים פנים-משפחתיים על מעמדה של האישה בשוק העבודה. הגישה הריבודית המסורתית (ראו למשל Goldthorpe, 1983, 1984) ראתה במשפחה את יחידת הריבוד הבסיסית והניחה כי התגמולים המתקבלים על-ידי בני המשפחה מיטיבים עם כולם באופן שווה. לפיכך, מרבית מחקרי הריבוד נהגו להסיק לגבי מעמדן ומשאביהן של נשים בהתאם לאלו של ראש הבית, שהנו בדרך כלל הגבר (אורן, 2001). עם זאת, ממצאים מן השנים האחרונות מגלים שפרספקטיבה זו חסרה ואף מטעה ומראים כי מה שטוב עבור המשפחה אינו בהכרח מיטיב עם הפרטים המרכיבים אותה (Sorensen & McLanahan, 1987). בנוסף לכך, התייחסות למיקומה היחסי של האישה בבית, גם אם הייתה כזו, לא עוגנה בבחינה שיטתית של משמעות המצב המשפחתי והאינטראקציה שבין פעילות היחידים במשפחה ובין פעילותם בשוק העבודה והשפעתה על המבנה הריבוי בחברה כולה (לביקורת כלפי גישה זו ראו Sorensen, 1994; Curtis, 1986).

המחקר הנוכחי מצטרף למחקרים הטוענים כי ליחידה המשפחתית תפקיד חשוב בתהליך ייצור וביסוס של אי-שוויון בין המינים, והוא מדגיש את הצורך בהסתכלות מחודשת על המשפחה ועל פעילות חבריה בהקשר הריבוי. טענה מרכזית העולה במחקרים הבוחנים את מיקומה היחסי של האישה הנשואה במשק הבית (Sorensen & McLanahan, 1987; Van Berkel & De Graaf, 1998) היא כי תלותה הכלכלית של האישה בבן זוגה, כפי שמשקפת בחלקה הקטן באופן יחסי בהכנסה הכוללת של המשפחה, משמשת כמכניזם מרכזי לשימור מעמדה החלש בחברה. טענה זו מבוססת על העובדה שלמרות הירידה המשמעותית במספר הנשים שאין להן הכנסה משל עצמן, ירידה הנובעת בעיקר מהצטרפותן לכוח העבודה, עדיין נשים רבות תלויות כלכלית בבני זוגן. זאת מאחר שהן מקדישות פחות שעות לעבודה תמורת שכר וזכות לשכר נמוך יחסית עבור שעות עבודתן (Bianchi et al., 1999).

Hobson, 1990; Sorensen & McLanahan, 1987; Van Berkel & De Graaf, 1998). לפיכך, יש לבחון את המשפחה כזירה מרכזית של אי-שוויון ואת יחסי הגומלין שבינה ובין שוק העבודה, שכן אחרת נקבל הצגה חסרה של ההודמנויות הניצבות בפני האישה במהלך חייה (Sorensen & McLanahan, 1987, p. 685). לאור טענות אלו אנסה לבחון בעבודתי כמה שאלות – שלא נבדקו עד היום בהקשר הישראלי – ביחס לתלות הכלכלית של האישה הנשואה בישראל.

במאמר זה ייבחנו שינויים לאורך זמן בתלות הכלכלית של האישה הנשואה בישראל. במרכז מוצגות שתי שאלות מרכזיות: האחת מבקשת לבחון אם מיקומה היחסי של האישה הנשואה היהודייה בתוך המשפחה השתנה מעבר לזמן, והשנייה מתמקדת בבחינת הגורמים ברמת הזוג וברמת משק הבית המשפיעים על תלות הכלכלית של האישה. המאמר כולל ארבעה חלקים: בחלק הראשון יסקרו תיאוריות וגישות מרכזיות בחקר המשפחה, שוק העבודה ואי-שוויון בין המינים, המתייחסות במישורין או בעקיפין לסוגיית התלות הכלכלית של נשים; בחלק השני של העבודה תאופיין אוכלוסיית המחקר ויפורטו המשתנים, השיטה והנתונים שישמשו לבחינת שאלות המחקר; בחלק השלישי יוצגו הממצאים; ובחלק האחרון יוצג דיון ויועלו מסקנותיו של המחקר והצעות למחקר עתידי.

1. גישות מרכזיות בחקר תלות הכלכלית של האישה הנשואה

מדינות המערב, ובכללן ישראל, חוו בעשורים האחרונים טרנספורמציות דמוגרפיות, כלכליות וחברתיות רבות חשיבות. במקביל לכניסתן המאסיבית של נשים לשוק העבודה והתרחבות מגזר השירותים ובעקבותיו הביקוש לעובדי "צווארון לבן" (Kraus, 2002), נחקקו ונאכפו חוקים לשוויון הודמנויות בתעסוקה (Haberfeld & Cohen, 1998). יושמה מדיניות חברתית לתמיכה בנשים עובדות, ועלה מספר האימהות שרכשו השכלה והפכו ל"אימהות עובדות" (Chafets, 1995, p. 66). זאת ועוד, תהליכים דמוגרפיים כמו עלייה בגיל הנישואין ובשיעור הגירושין, וכן ירידה בשיעורי הפרייה (Fitch & Ruggles, 2000); (Waite & Gallagher, 2000), אשר התרחשו תוך השפעה הדדית על כניסת נשים לשוק העבודה, שינו את פניה של המשפחה המערבית. התהליך שבו רוכשות נשים מיומנויות חדשות והשכלה פורמלית ופועלות לקידום הקריירה האישית על חשבון נישואין וגידול ילדים נתפס לגיטימי יותר מאי-פעם (Waite & Nielsen, 2001).

הספרות המחקרית מראה כי למרות שינויים מפליגים אלו בחייהן של נשים ובמאפייני כוח העבודה הנשי, אי-השוויון בין המינים נותר על כנו. מחקרי ריבוד בחנו אי-שוויון בין המינים בהיבט של שוק העבודה, והתרכזו, בין היתר, בפערי שכר בין נשים וגברים (הברפלד, Corcoran & Duncan, 1984; Haberfeld & Cohen, 1998; Blau & Kahn, 1990; Baron & Beilby, 1985; Cohen et al., 1987; Kraus, 1995), בסרגציה תעסוקתית (Reskin & Roose, 1990; 2002) ובהשפעת מדיניות ממשלתית על פעילות הכלכלית ועל דפוסי התעסוקה של האישה (Blakmore & Drake, 1996; Stier et al., 2001). עם זאת, מעמד הנשים בתוך המשפחה ואי-השוויון בין בני המשפחה לא היו תמיד חלק מהאג'נדה הריבודית. זו ראתה בשוק העבודה את המכניזם העיקרי לריבוד חברתי והתעלמה מחקרית המשפחה כמנגנון מרכזי נוסף מחוץ לשוק העבודה. לפיכך, גישות הדנות באי-שוויון בין

המינים הקדישו תשומת לב מועטה לעובדה כי אך מעט השתנה בחלוקת העבודה המשפחתית הן מעבר לזמן והן בהשוואה בין מדינות (Morris, 1985; Shelton & John, 1996). נשים נושאות גם היום באחריות המרבית לטיפול בילדים ובמשק הבית והן אמורות לתת קדימות למשפחה על פני קריירה בשוק העבודה (שטייר ולוין-אפשטיין, 1999; Marini & Shelton, 1999; Hakim, 1993). במקום זאת, הגישה הריבודית המסורתית סברה כי מעמד האישה הנשואה נגזר ממעמדו של הגבר בשוק העבודה. בשל אפשרויות לא שוות שנשים ניצבות מולן בשוק העבודה, משאביו הכלכליים של הגבר בתוך המשפחה הם בעלי ההשפעה החשובה ביותר על הזדמנויות החיים המשותפות של בני הזוג (Goldthorpe, 1983). ההנחה היא שהתגמולים המתקבלים על-ידי בני המשפחה מיטיבים עימם באופן שווה. זוג נשוי הופך את הכנסותיו האינדיבידואליות למשאב משפחתי משותף המחולק בין הבעל והאישה, כך שכל עוד הם נשואים, המעמד הכלכלי שלהם שווה (Goldthorpe, 1984).

תיאוריות פמיניסטיות העלו את עיקר הביקורת על גישה זו. לטענתן יש לבחון את התרומה היחסית של כל אחד מבני הזוג להכנסת המשפחה (Heath & Britten, 1984), שכן רק בצורה זו ניתן להבין את האינטראקציה שבין הסדרים משפחתיים ובין תהליכים בשוק העבודה, ולהימנע מהערכה חסרה של אי-השוויון בין המינים (Acker, 1973; Delphy, 1981). על פי תיאוריות אלו, מעמד האישה הנשואה נגזר ממיקומה היחסי בבית ולא רק ממיקומה בשוק העבודה. מכאן שתרומה נמוכה יחסית של האישה להכנסת המשפחה, קרי תלותה הכלכלית בבעל, זוגה, משמשת כאחד מהמכניזמים העיקריים לשימור מעמדה החלש בחברה (Hartmann, 1976; Delphy, 1984).

סורנסן ומק'לנהן (Sorensen & McLanahan, 1987) פיתחו את המודל הבסיסי הדין בתלות כלכלית בתוך מסגרת הנישואין. לפיהן, תלות כלכלית מוגדרת כמידה שבה רמת המחיה של הפרט נובעת מהעברה הדו-צדדית של משאבים כלכליים מבן או מבת הזוג. מאחר שהאישה היא זו שבדרך כלל תורמת מבחינה כלכלית פחות מבן זוגה להכנסת המשפחה (כלומר, הכנסתה נמוכה מזו של בן זוגה), העברה זו היא מקור תלותה הכלכלית. ככל שהעברה גדולה ביחס לתרומתה, או לחליפין ככל שחלקה השווה של האישה בהכנסת המשפחה מיוחס להכנסתו של בן זוגה ולא להכנסתה, כך גדלה תלותה הכלכלית. במחקר מקיף שערך סורנסן ומק'לנהן (1987) בארה"ב נבחנו שינויים לאורך זמן בתלות הכלכלית של נשים נשואות, ונמצא כי המעבר מתלות מוחלטת של האישה (כלומר בן הזוג הוא בעל ההכנסה היחיד) לתלות פחותה שלה מאפיינת את כלל הנשים, ובעיקר נשים לבנות. לטענתן ההסבר לכך נעוץ בעובדה שנשים מקצות זמן רב יותר לעבודה בשכר מכפי שעשו בעבר (ראו גם אצל McLanahan & Casper, 1995), ושרמת התגמולים שלהן בשוק העבודה עלתה לאורך השנים (Sorensen & McLanahan, 1987). ואולם, נמצא כי בשל תרומתן הנמוכה יחסית להיצע העבודה של בני הזוג, ובשל החוזרים נמוכים עבור שעות עבודתן, רוב הנשים הן בעלות מידה כזו או אחרת של תלות כלכלית. כך למשל בשנת 1980 84.7% מהגברים הנשואים הלבנים ו-75.6% מהגברים הלא לבנים, תרמו כלכלית יותר מבנות זוגם להכנסת המשפחה.

ואן ברקל ודה-גראף (Van Berkel & De Graaf, 1998) מיישמים את המסגרת התיאורטית של סורנסן ומק'לנהן (Sorensen & McLanahan, 1987) על המקרה ההולנדי וטוענים כי גם כאן יש להשתתפות נשים נשואות בכוח העבודה תפקיד מרכזי בירידה לאורך השנים בתלותן הכלכלית, ובעיקר בירידה בשיעור הנשים התלויות לחלוטין בבני

זוגן. לא זאת בלבד – ממצא זה מתקשר לתהליכים שחווה המשפחה ההולנדית בעשורים האחרונים ואשר שיפרו את מעמדן היחסי של נשים במשפחה, כמו הטרוגניות השכלתית, ובפרט שיעור גדל של נשים נשואות בעלות השכלה גבוהה. מעבר לכך, החוקרים מראים כי מיקומה היחסי של האישה בתוך הבית הנו פונקציה של מספר גורמים מרכזיים, בדומה לאופן שבו נבחן מעמדה של האישה בשוק העבודה. על פי ממצאיהם קיימת השפעה אחידה לאורך זמן של הגורמים המשפיעים על תלות האישה במשפחה. אלו שהשפיעו באופן חיובי או שלילי על תלותה הכלכלית של האישה בנקודת זמן אחת השפיעו באותו אופן גם בנקודת זמן אחרת.

השוואה בין מספר מדינות מערביות מגלה כי מדרג המדינות מבחינת תלותן הכלכלית של נשים נותר יציב לאורך השנים. נמצא כי נשים תלויות בכני זוגן במידה מועטה יחסית (עד 20% של תלות) בפינלנד, שבדיה ונורווגיה, ותלויות ביותר בכני זוגן (עד 80%) בבלגיה, ספרד והולנד (Bianchi et al., 1999; Hobson, 1990; Stier & Mandel, 2003). מרבית המדינות נמצאות בין שני הקצוות – כדוגמת ארה"ב, קנדה וישראל שבהן התלות נעה בין 50% ל-60% בתחילת שנות השמונים (Hobson, 1990) ובין 40% ל-50% בסוף שנות התשעים (Stier & Mandel, 2003).

גישות תיאורטיות להסבר תלותה הכלכלית של האישה הנשואה

בעבר ראו סוציולוגים וכלכלנים את תלותה הכלכלית של האישה כתוצאה טבעית של תהליכים המתרחשים במסגרת החברה והמשפחה. פרסונס (Parsons, 1942) הדגיש את הצורך הפונקציונלי בסגרגציה בתפקידי המין, כאשר האישה מופקדת על הספירה הפרטית, הביתית, ועל הפעילות האמוציונלית-אפקטיבית, ואילו הגבר מתמחה בפעילות אינסטרומנטלית, היינו בספירה הציבורית, לרבות שוק העבודה. מכאן שתלותה הכלכלית של האישה, אף שלא נבחנה באופן ספציפי, תורמת לשלמותה ולחיוניותה של המערכת המשפחתית. כלכלנים כמו בקר (Becker, 1973) טענו – אף הם לא במונחים של תלות כלכלית – כי היעדר הכנסות לנשים הנו פונקציה של חלוקת עבודה יעילה בין המינים וביטוי לבחירה רציונלית של בני המשפחה. הפרטים פועלים לטובת הכלל במערכת המשפחתית ומשקיעים את זמנם וכספם בתחום שבו יש להם יתרון יחסי. גישה זו תראה בתלותה הכלכלית של האישה ובהתמחותה בספירה הביתית (הרי היא זו שיוולדת ומגדלת את הילדים) תוצאה של קבלת החלטות רציונלית, המכוונת למיקסום משאבי המשפחה (Sorensen & McLanahan, 1987). בדומה לכך טוענת האקים (Hakim, 1999) כי תלות האישה אינה אלא ביטוי להעדפותיה האישיות והמשפחתיות. אישה חופשייה לבחור את סוג המשפחה שתהיה לה – באם לעבוד משרה חלקית, לגדל את ילדיה ולהשקיע את זמנה בפנאי או לחלופין לפתח קריירה בשוק העבודה. לפיכך, לפי תפיסתה, אין לראות בתלותה הכלכלית של האישה הנשואה מצב הדורש תיקון. להפך, הנישואים מאגדים בתוכם סוגים שונים של תלות הדדית בין בני הזוג, ההופכים מסגרת זו לאטרקטיבית ובעלת משמעות (Oppenheimer, 1997). האישה, כמו גם הגבר, מרוויחה מבחינה כלכלית מהנישואין ומוזילה עלויות במונחים של זמן ומשאבים, ועל כן אין פלא כי היא מקבלת, כמו רבות כמותה, את תלותה הכלכלית כרצויה (Sorensen & McLanahan, 1987). בניגוד לכך, תיאוריות מרקסיסטיות פמיניסטיות הדגישו את אי-השוויון המגדרי הנוצר

עקב יתרונו של הגבר בתוך ומחוץ למשק הבית. על פי תיאוריות אלו, חלוקת העבודה המסורתית, המותירה את רוב עבודות הבית והטיפול בילדים לנשים, משקפת את מבני הכוח בחברה, קרי הקפיטליזם והפטריארכיה. מבנים אלו והאידיאולוגיה הנלווית אליהם מעניקים לגבר לגיטימציה וכוח להחליט בנוגע להקצאת המשאבים המשפחתיים ומחזקים את מעמדו הגבוה הן בספרה הציבורית והן בוו הפרטית (Hartmann, 1981). בדומה לכך טוענת הגישה המוסדית כי פרטים הם יצורים רציונליים החיים בתוך הקשר חברתי רחב המשפיע על החלטותיהם, ולכן אין הם זוכים תמיד לבחירה חופשית וליישום העדפותיהם. מוסדות חברתיים (כגון משפחה, מערכת החינוך ושוק העבודה) מעצבים את תפיסות החברים באשר לתפקידי המין (בין היתר דרך תהליך הסוציאליזציה) ובהתאם לכך מוגדרים התפקידים המיניים, חלוקת העבודה בתוך המשפחה והבחירה התעסוקתית שלהם. בסופו של דבר, למבנים חברתיים אלו השפעה מובחנת על יצירתו ושימורו של אי־השוויון בין המינים בבית ובשוק העבודה (Brinton, 1988; Marini & Brinton, 1984).

בהתאם לגישה זו, תשומת לב תיאורטית ואמפירית ניתנה ליחסי הגומלין שבין המשפחה ובין שוק העבודה. הגוף המחקרי נחלק לשתי פרספקטיבות מרכזיות המבקשות להאיר את ההשפעה ההדדית שבין מיקומה של האישה בתוך משק הבית, ובפרט תלותה הכלכלית בבן זוגה, ובין תהליכים המתרחשים בשוק העבודה (Stier & Mandel, 2003). הראשונה מדגישה את ההשפעה של הסדרים ומחויבויות משפחתיות על היצע העבודה של נשים ועל דפוסי התעסוקה שלהן בשוק העבודה. כך למשל בקר ומוהן (Becker & Moen, 1999) מראים כיצד זוגות עובדים בני המעמד הבינוני מדברים על מחויבות לנישואים שווים, אך בפועל נשים יותר מגברים מאמצות אסטרטגיות של "הורדת הילוך" (scaling back) ומוותרות על קריירה רציפה בשוק העבודה ועל משרה מלאה לטובת גידול ילדים וטיפול במשק הבית. כתוצאה מכך, נשים, ובעיקר אימהות, "נקנסות" בשכרן וזוכות לתגמולי שוק נמוכים מאלו של גברים (Buding & England, 2001). מכאן שחלוקת העבודה בתוך המשפחה או האופן שבו מוקצה הזמן ומאורגנות המטלות הביתיות משפיעים על דפוס התעסוקה של האישה הנשואה ועל המשאבים הכלכליים שיעמדו לרשותה בנקודת זמן מסוימת ולאורך מעגל חייה (אורן, 2001; Stier & Mandel, 2003; Brinton, 1988). מן הפרספקטיבה השנייה מדגישים חוקרי משפחה את חשיבות משאבי השוק של האישה ואת השפעתם על מיקומה היחסי בתוך המשפחה (ראו למשל Brines, 1994). ממצא בולט הוא שקבלת החלטות וחלוקת משאבים בתוך המשפחה קשורים לתרומתם הכלכלית היחסית של בני הזוג להכנסה המשפחתית הכוללת (McDonald, 1980; Pahl, 1988). הכנסה עצמאית מעבודה מעניקה לאישה בסיס לצבירת כוח בתוך המשפחה ומאפשרת לה להתמקח על הקצאה של זמן, משאבים ומשימות ביתיות (Blood & Wolfe, 1960; Morris, 1990). בנוסף, הגבלות של זמן הנובעות מפעילות האישה בשוק העבודה מאלצות את בן הזוג להשתתף במטלות הבית ובגידול ילדים (Kalleberg & Rosenfeld, 1990). מחקרים שבחנו את השפעתם של דפוסי תעסוקה של נשים על ניהול המשאבים המשותפים וההסדרים המשפחתיים מגלים כי תעסוקת נשים מגדילה את הסבירות לניהול משותף של כספי המשפחה (Morris, 1990), והיקפה משפיע על מידת השתתפות הגבר בעבודת הבית (Goldscheider & Waite, 1991): בעוד שאין הבדל משמעותי בין נשים עובדות במשרה חלקית לנשים שאינן עובדות, המועסקות במשרה מלאה מצליחות להשיג שוויון בהקצאת החובות והמטלות הביתיות (Stier & Lewin-Epstein, 2000).

שתי הפרספקטיבות תורמות אפוא במשולב להסבר יחסי הגומלין שבין פעילות היחידים במשפחה ובין פעילותם בשוק העבודה, והשפעתם של יחסים אלו על מעמד האישה בחברה. בהתאם לכך טוענת הובסון (Hobson, 1990, p. 238) כי הדינמיקה של כוח ותלות במשפחה דומה ל"מראה בעלת שני פנים". מיקומה של האישה בשוק העבודה משפיע ובו-בזמן מושפע ממיקומה בתוך משק הבית. יחסי הכוחות בין בני הזוג, כנגזרת של משאביהם הכלכליים, משפיעים על תהליך קבלת ההחלטות, לרבות אופן חלוקת העבודה במשפחה וניהול המשאבים המשותפים, ואלו משפיעים על פעילותם ועל הכנסתם של בני הזוג בשוק העבודה. במילים אחרות, ככל שגדלה תרומתה היחסית של האישה להכנסת המשפחה, כך היא רוכשת עמדת מיקוח טובה יותר במשא ומתן על ההחלטות המשפחתיות, ובסיס כוח להשמיע את קולה (Voice) ולדרוש את השתתפותו של בן זוגה בעבודות הבית ובתחומים הנחשבים "נשיים". במצב זה תוכל האישה להשקיע בחיי העבודה, לצבור משאבי שוק ולשפר את מיקומה היחסי בתוך משק הבית. בישראל נמצא למשל כי ככל שמעמדן של נשים בשוק העבודה, המושפע מהסקטור המגדרי שבו הן פועלות, גבוה יותר, וככל שהמשאבים הכלכליים גבוהים יותר, כך משק הבית שיתופי יותר. בד בבד, ככל שמשק הבית שיתופי יותר, כך נוטות הנשים בישראל לצאת לשוק העבודה, לעבוד במשרה מלאה ולשמור על היסטוריה תעסוקתית של משרה מלאה (אורן, 2001).

הגישה בעבודה תראה במשפחה יחידת מיקוח ומשא ומתן, שלפיה המשאבים היחסיים של בני הזוג יקבעו את מאזן הכוחות ביניהם. הטענה המרכזית היא שיחסי הכוח הפנים-משפחתיים, כנגזרת של תרומתם היחסית של בני הזוג להכנסת המשפחה, משפיעים באופן מובחן על יכולתם של בני הזוג להשתתף בתהליך קבלת ההחלטות בבית ולהשיג גישה למשאבי המשפחה ועצמאות כלכלית בשוק העבודה. במחקר זה ייבחנו שינויים בתלות הכלכלית של האישה הנשואה לאורך זמן בקרב כלל הזוגות הנשואים בישראל ובקרב משפחות שבהן בני הזוג עובדים (dual earner families). בשל כניסתן הגוברת של נשים לשוק העבודה, ניתן לצפות כי תלותן הכלכלית של כלל הנשים הנשואות תקטן באופן משמעותי לאורך השנים. אולם לא ברור אם תלות זו קטנה בקרב משפחות של שני מפרנסים משום העובדה כי ברוב מדינות המערב חלק משמעותי מכוח העבודה הנשי עובד במשרה חלקית ובעבודות "נשיות", שהשכר עבורן נמוך יחסית (Duffy & Pupo, 1992; Fegan & Rubery, 1996; Smith, Fegan & Rubery, 1998). אכן, ממצאי מחקרים קודמים מראים כי חלק לא מבוטל מהנשים עדיין תלויות כלכלית בבן הזוג בשל היצע עבודה ותגמולי שוק נמוכים (Sorensen & Bianchi et al., 1999; Hobson, 1990; McLanahan, 1987; Van Berkel & De Graaf, 1998).

במרכז המחקר הנוכחי עומדת לדיון שאלה נוספת אשר בוחנת את הקשר שבין המשפחה ובין שוק העבודה כמנגנונים מרכזיים לריבוד חברתי. באופן ספציפי, שאלת המחקר מבקשת לבחון אם גורמים ברמת משק הבית וברמת הזוג המשפיעים על תעסוקת נשים בשוק העבודה משפיעים גם על מעמדה של האישה בתוך משק הבית. ראיית המשפחה ושוק העבודה כבסיסים מובחנים ליצירתו של אי-שוויון בין המינים אינה מוציאה מכלל אפשרות כי גורמים הקשורים בשוק העבודה ישפיעו באופן שונה על תלותה הכלכלית של האישה

1. או לחליפין לצאת (Exit) מהתא המשפחתי, דהיינו להתגרש (ראו דוגמה לכך אצל Haas)

בתוך: Hobson, 1990, p. 238.

בתוך משק הבית. כך למשל נמצא כי בניגוד להשפעתם השלילית של ילדים על היצע העבודה ועל שכרן של אימהות בשוק העבודה (Buding & England, 2001), מספר הילדים (כולל ילדים צעירים) במשק הבית אינו משפיע על התלות הכלכלית של נשים נשואות בבלגיה. זאת מאחר ונשים, אפילו אלו ללא ילדים, תלויות מאוד בהכנסתם של בני זוגן (Bianchi et al., 1999). בנוסף, בעוד שברור כי אישה עובדת תלויה פחות בהכנסת בן זוגה מאישה לא עובדת, לא ברור באיזו מידה גורמים המשפיעים על היצע עבודה של נשים (כגון השפעת מספר ילדים על השכר לשעה של נשים) משפיעים על תלותן הכלכלית. שאלת המחקר מבקשת גם לבדוק אם בדומה לשוק העבודה, גם במשק הבית לא חלו שינויים לאורך זמן באופן השפעתם של הגורמים הנבחנו. כלומר, הצפייה היא כי גורמים ברמת הזוג וברמת משק הבית ישפיעו באותו אופן על תלות הנשים בנקודות זמן שונות (ובמקרה זה בשנים 1980 ו-2000).

2. נתונים, משתנים ושיטת המחקר

הנתונים במחקר נלקחו מתוך סקרי הכנסות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל לשנת 1980 ולשנת 2000. הסקרים כוללים מידע בסיסי על שוק העבודה ונתונים דמוגרפיים עבור מדגם מייצג של משקי בית בישראל. על סמך נתונים על אודות המעמד המשפחתי של הנחקרים, יצרתי שני מדגמים של זוגות נשואים. המדגמים כוללים את אוכלוסיית הזוגות הנשואים שבהם שני בני הזוג יהודים, אינם "עצמאים" (self employed), שניהם בין גיל 18 לגיל 60 ולפחות לאחד מהם הכנסה משכר; האחד לפי סקר הכנסות לשנת 1980 והשני לפי סקר הכנסות לשנת 2000. עבור כל אחד מהמדגמים הוגדר תת-מדגם, הכולל את אלו מבין כלל הזוגות הנשואים שבהם הן הבעל והן האישה עובדים (dual earners). מאחר והמחקר בוחן תלות כלכלית הנובעת מעבודה בשכר, הוא מתמקד בנחקרים המצויים בגיל העבודה ומשתתפים באופן פעיל בשוק העבודה.² הערבים הוצאו מהמדגם משום שהם מופלים לרעה בשוק העבודה הישראלי³ (Cohen, 1996; Lewin-Epstien & Semyonov, 1993), והעצמאים הוצאו ממנו בשל היעדר מידע על אודות שכרם. אוכלוסיית המחקר כוללת: (א) 2853 זוגות נשואים, מתוכם 1448 זוגות שבהם הבעל והאישה עובדים, בשנת 1980; (ב) 4340 זוגות נשואים בשנת 2000, מתוכם 2910 זוגות עובדים.

2. בשנת 1980 הוצאו מהמדגם 91 זוגות (3%) ובשנת 2000 360 זוגות (7.7%) שבהם הבעל והאישה אינם עובדים.

3. הבחירה ביהודים נובעת ממאפייניהם הייחודיים של הערבים בישראל. כך, למשל, למרות שעם השנים חלה עלייה ברמת השכלתן, חלק לא מבוטל מהנשים הערביות אינן עובדות כלל. בנוסף, פרופסיונלים ערבים מאופיינים בשיעורי אבטלה גבוהים, בין היתר בשל משרות מעטות במגזר הערבי וחוסר הודמנויות במגזר היהודי (אחדות, לביא וסולה, 2000; לויין-אפשטיין, אלחאג' וסמיונוב, 1994). בהתאם לכך, מעניין היה לראות את השינוי מעבר לזמן בתלות הכלכלית של האישה הנשואה הערבייה, ואולם מספר המקרים קטן (בשנת 1980 N=34 ובשנת 2000 N=56) ואינו מאפשר זאת.

הגדרת המשתנים

הניתוח בעבודה מתמקד במדד לתלות כלכלית בתוך משק הבית, אשר הוצע על-ידי סורנסן ומק'לנהן (Sorensen & McLanahan, 1987). על פי מדד זה, תלות כלכלית בין בני זוג מוגדרת כהבדל בין התרומה היחסית של האישה ובין זו של הבעל להכנסת המשפחה, כפי שניתן לראות בנוסחה הבאה:

מדד לתלות כלכלית בתוך משק הבית⁴

$$Dep = IncH / (IncH + IncW) = IncW / (IncH + IncW)$$

כאשר:

$IncH$ = הכנסה (חודשית) של הבעל מעבודה.

$IncW$ = הכנסה (חודשית) של האישה מעבודה.

מדד זה נע בין הערכים 1 ל-(-1). משמעות הערך 1 היא תלות כלכלית מוחלטת של האישה בבן זוגה (כלומר, הגבר עובד בעוד האישה לא עובדת), משמעות הערך (-1) היא תלות מוחלטת של הגבר בזוגתו (כלומר, האישה היא מפרנסת יחידה) וערך 0 מצביע על היעדר תלות כלכלית (כלומר, בני הזוג תורמים באופן שווה להכנסת המשפחה). כיוון המדד מציין למי משויכת התלות הכלכלית, וגודלו מלמד עד כמה. כאשר האישה תלויה בגבר כיוון המדד חיובי, וכאשר הגבר תלוי באישה כיוון המדד שלילי. כך או כך, ככל שהמדד מתקרב לאפס התלות הכלכלית של אחד מבני הזוג קטנה.

השערות המחקר המוצעות תיבדקנה באמצעות שני סוגים של משתנים מסבירים: משתנים ברמת הזוג ומשתנים ברמת משק הבית. המשתנים ברמת הזוג הנם ההשכלה היחסית של בני הזוג, גיל האישה, הבדלי הגילים בין בני הזוג, תרומתה היחסית של האישה להיצע העבודה של בני הזוג ואתניות בן הזוג. משתנים ברמת משק הבית הנם הימצאות ילדים צעירים במשק הבית וחרדיות המשפחה.⁵

1. משתנים ברמת הזוג

ההשכלה היחסית של בני הזוג – בהתבסס על משתנה בסקרי ההכנסות המציין את מספר שנות הלימוד של הנבדק הוגדרו שלושה משתני דמה המעידים: (1) אם האישה בעלת השכלה גבוהה מבן זוגה (קודד 1 אם לאישה מעל 13 שנות לימוד ולבעלה פחות ו-0 אחרת); (2) אם הגבר משכיל מזוגתו (קודד 1 אם לגבר מעל 13 שנות לימוד ולאשתו פחות); (3) אם בני הזוג בעלי השכלה שווה וגבוהה (קודד 1 אם שניהם למדו 13 שנים לפחות), כשבעלי השכלה שווה ונמוכה (שני בני הזוג למדו פחות מ-13 שנים) מהווים את קטגוריית ההתייחסות. הצפייה היא כי נשים בעלות השכלה גבוהה מבני זוגן ונשים בעלות השכלה גבוהה ושווה לבני זוגן ייטו פחות להשתייך לרמות גבוהות יותר של תלות כלכלית מאשר נשים בעלות השכלה נמוכה ושווה לבני זוגן, וכי נשים שהשכלתן נמוכה מזו של

4. להנחות שעליהן מבוסס מדד זה ראו Sorensen & McLanahan, 1987, pp. 664–666.

5. בבחינה מוקדמת של השפעת אינטראקציות שונות בין המשתנים הבלתי תלויים על המשתנה התלוי לא נצפו השפעות מובהקות שלהן, לפיכך הן הוצאו מהניתוח. כמו כן, בחינת השפעתו של משתנה גיל האישה בריבוע (השפעה לא ליניארית של משתנה גיל) העלתה תוצאות דומות.

בני זוגן ייטו להשתייך לרמות גבוהות של תלות יותר מנשים שהשכלתן נמוכה ושווה. זאת מאחר שלנשים משכילות אפשרויות תעסוקתיות טובות יותר מלנשים אחרות הן מבחינת השכר והן מבחינת קידום בשוק העבודה (Stier & Mandel, 2003), כמו גם עמדה טובה יותר בתוך משק הבית באשר לאופן שבו יקצו את זמנן בין עבודה ומשפחה (ראו למשל Shelton & John, 1996). יתרה מזאת, השתתפות נשים בשוק העבודה קשורה להשכלתן. קראוס (Kraus, 2002) מראה למשל כיצד תעסוקת נשים בישראל נפוצה בקרב נשים נשואות בעלות השכלה גבוהה, ומתפשטת בהדרגה בקרב נשים עם השכלה תיכונית.

גיל האישה – חושב בסקרי ההכנסות על-ידי הפחתת שנת הסקר משנת הלידה. על פי תיאוריית ההון האנושי, עלייה בגיל, כאינדיקטור לניסיון תעסוקתי בשוק העבודה, מגבירה פרודוקטיביות המתוגמלת בשכר (Becker, 1964). כלומר, פרטים זוכים להחזרי שכר גבוהים יותר ככל שהם מתבגרים ורוכשים ותק וניסיון בשוק העבודה. יחד עם זאת, ידוע כי לעתים גברים זוכים להחזרי שכר גבוהים יותר מנשים עבור כל שנת ותק, שכן הם מאיישים משרות רמות בעלות פרופיל שכר תלול, בעוד הנשים נעצרות בדרגות שכר נמוכות יחסית ("תקרת הזכוכית"), אם בשל אופי עבודתן (עבודה חלקית, עבודה בלתי רציפה) ואם בשל גורמים אחרים בשוק העבודה, כגון אפליה (Corcoran & Duncan, 1993; Fegan & Rubery, 1996; Reskin, 1984). לכן, הצפייה היא שעלייה בגיל האישה תלויה בנטייה גוברת להשתייך לרמות גבוהות יותר של תלות כלכלית.

הבדל הגיל בין בני הזוג – חושב על-ידי הפחתת גיל הגבר מגיל האישה. גם כאן, על פי תיאוריית ההון האנושי, פערי הגילים בין בני הזוג מעידים על פערים מקבילים בניסיונם התעסוקתי ועל כן גם בפרודוקטיביות שלהם ובשכרם. מכאן, שעלייה בפער הגיל של בני הזוג תלויה בנטייה גוברת להשתייך לרמות גבוהות יותר של תלות כלכלית.

תרומתה היחסית של האישה להיצע העבודה של בני הזוג –
משתנה שהוגדר באופן הבא:

$$W\text{WorkH} / (H\text{WorkH} + W\text{WorkH})$$

כאשר:

$W\text{WorkH}$ – שעות עבודה שבועיות של האישה.

$H\text{WorkH}$ – שעות עבודה שבועיות של בן הזוג.

משתנה זה רציף ונע בין הערכים 0 ל-1. אם האישה אינה תורמת כלל להיצע העבודה של בני הזוג (כלומר, היא אינה עובדת) הרי שהמדד שווה ל-0. אם רק היא תורמת להיצע העבודה (כלומר, בן הזוג אינו עובד) המדד שווה ל-1. לאור העובדה כי שעות עבודה מתוגמלות בהתאם בשכר, אצפה כי עלייה בתרומתה היחסית של האישה להיצע העבודה של בני הזוג תלויה בנטייה פחותה להשתייך לרמות גבוהות יותר של תלות כלכלית.

אתניות בן הזוג – משתנה אשר נבנה על בסיס נתונים על אודות ארץ הלידה של הנחקר (אם נולד בחו"ל) או ארץ לידת האב (אם יליד ישראל). המשתנה כולל שתי קטגוריות: (1) בעל אשכנזי; (2) בעל מזרחי. על פי מחקרים, כמו זה של הברפלד וכהן (Haberfeld

6. יליד ישראל שנולד לאב יליד ישראל נכלל בקטגוריית האשכנזים, בשל מאפיינים דומים לאלו של האשכנזים.

(Cohen, 1998), פער השכר בין גברים אשכנזים לבין גברים מזרחים, נשים מזרחיות ונשים אשכנזיות התרחב. לפיכך, אשער כי נשים הנשואות לגברים מזרחים ייטו פחות מנשים הנשואות לגברים אשכנזים להשתייך לרמות גבוהות יותר של תלות. כלומר, מוצאו של הגבר, ולא של האישה, הנו גורם הצפוי להשפיע על רמת התלות הכלכלית של האישה בתוך משק הבית.

2. משתנים ברמת המשפחה

הימצאות ילדים צעירים במשק הבית – משתנה דיכוטומי אשר קודד (1) לילדים מתחת לגיל 14 במשק הבית, ו־(0) אם אין ילדים מתחת לגיל 14 במשק הבית. המשתנה התקבל באמצעות נתונים על מספר ילדים מתחת לגיל 14 בסקרי הכנסות לשנת 1980 ולשנת 2000. מחקרים מעידים כי ילדים, בעיקר צעירים, מגבילים את גישתה של האישה למשאבים כלכליים עצמאיים, לקריירה רציפה ולמשרות משתלמות בשוק העבודה (ראו למשל Buding & England, 2001). לכן, משפחה עם ילדים מתחת לגיל 14 תיטה להשתייך לרמות גבוהות יותר של תלות כלכלית יותר מאשר משפחה ללא ילדים מתחת לגיל 14.

חרדיות המשפחה – משתנה דיכוטומי אשר קודד (1) עבור משפחה חרדית ו־(0) עבור משפחה לא חרדית. משתנה זה הורכב באמצעות נתונים על אודות גברים שלמדו בישיבה כסוג בית הספר האחרון. בהתאם להגדרתם של דהן (1998) ומישר ומנסקי (2000), משפחה חרדית היא זו אשר אחד מבניה, או יותר, למד או לומד בישיבה כסוג בית הספר האחרון. לטענת דהן הגדרה זו קרובה לפרספקטיבה של החרדים עצמם, אם כי דורשת מידה של זהירות. זאת מאחר שאין מידע בנוגע לאלו שסירבו לענות ומאחר שלא נכללות בהגדרה משפחות הרואות עצמן חרדיות, אך אף לא אחד מבני המשפחה למד בישיבה או למד בישיבה לפני לימודים בבית ספר אחר. ואולם, זוהי האינדיקציה היחידה הקיימת במחקר זה לחרדיות המשפחה. המחקר מפקח על משתנה זה משום העובדה שמאפייני החברה החרדית שונים במידה משמעותית מאלו של כלל האוכלוסייה. הגברים משקיעים בדרך כלל שנים רבות ללימוד בישיבות ובכוללים, עובדים מעט, אם בכלל, והנשים מהוות את חלק הארי של כוח העבודה החרדי (פרידמן, 1988). מכאן, שהצפייה היא שמשפחה חרדית תתאפיין בנטייה פחותה להשתייך לרמות גבוהות של תלות כלכלית ביחס למשפחה לא חרדית. חשוב לציין כי יש לפרש את משמעות הממצאים הנוגעים למשפחה חרדית באופן שונה מזה הננקט לגבי משפחה לא חרדית. בשל מעמדה הנחות בדת היהודית ובמשפחה, סביר שאישה חרדית אינה בעלת עמדת כוח או שליטה גבוהה מזו של אישה לא חרדית, גם אם תלותה הכלכלית פחותה.

3. משתנים נוספים

שנות לימוד של האישה – (טווח 1-20) הנו משתנה רציף המודד את מספר שנות הלימוד של האישה כפי שמופיע בסקרי ההכנסות.

הכנסת האישה והכנסת הגבר (המתוקננות) – חושבו על-ידי תקנון סדרת ההכנסות החודשיות מעבודה של בני הזוג, וחלוקת הסדרה לשתי סדרות מתוקננות נפרדות של

הכנסת גברים והכנסת נשים. מאחר ונתוני ההכנסות החודשיות של בני הזוג בשנת 1980 ובשנת 2000 אינם בני-השוואה (בשנת 1980 יחידות המדידה הן לירות ובשנת 2000 שקלים חדשים), הכנסותיהם של נשים וגברים בכל אחת מהשנים מוזגו לסדרה אחת של הכנסות, וחושב עבור כל תצפית ציון תקן. כלומר, נבחן מיקומה היחסי של כל תצפית ביחס לממוצע ההכנסות של זוגות נשואים בכל שנה, ביחידות של סטיית תקן.⁷ לבסוף, סדרת ההכנסות המתוקנות של בני הזוג חולקה לשתי סדרות של הכנסות גברים והכנסות נשים.

שיטת המחקר

בחינת השערת המחקר הראשונה, הדנה בשינויים לאורך זמן בתלות הכלכלית של האישה הנשואה בקרב כלל אוכלוסיית הזוגות הנשואים ובקרב משפחות שבהן שני בני הזוג עובדים, תתבסס על השוואת ממוצעים. בחינת ההשערה השנייה, הדנה בהשפעה של גורמים ברמת משק הבית וברמת הזוג על רמת התלות הכלכלית של האישה הנשואה, תתבסס על רגרסיה אורדינלית. לשם כך תיאמדה ארבע משוואות רגרסיה אורדינלית. שתי המשוואות הראשונות תבחנה את השפעת המשתנים הבלתי תלויים על רמת התלות הכלכלית של נשים נשואות בתוך משק הבית בשנת 1980, אחת עבור כלל הזוגות הנשואים והשנייה עבור זוגות עובדים. השפעתם של אותם משתנים על רמת התלות הכלכלית של נשים נשואות בשנת 2000 תיבחן עבור שתי האוכלוסיות במשוואות האחרונות.

הבחירה בשיטת ניתוח של רגרסיה אורדינלית (ordered logit) נובעת משני טעמים מרכזיים. ראשית, שימוש ברגרסיה ליניארית כאשר התפלגות המשתנה התלוי אינה אחידה עבור ערכי ה- X השונים עלול להביא לתוצאות בלתי מדויקות ואף מוטות (מה שמכונה Allison, 1999 Homoscedasticity). אכן, בבחינה נפרדת של התפלגות מדד התלות בקרב כלל הזוגות הנשואים בשנת 1980 ובשנת 2000 (נתונים לא מוצגים), נמצא כי מרבית הנחקרים התרכזו סביב שני ערכים של מדד התלות: (1) תלות מוחלטת של האישה בבן זוגה; ו-(2) תלות מוחלטת של הגבר באשתו. לפיכך, שיטת ניתוח של רגרסיה ליניארית אינה מתאימה לבחינת השערת המחקר השנייה.⁸ שנית, השערה זו מבקשת לבחון את השפעתם של גורמים שונים על רמת התלות של האישה או לחלופין לבחון מה גורם לאישה להיות יותר או פחות תלויה בבן זוגה. כלומר, לענייננו חשוב הסדר בין הקטגוריות של המשתנה התלוי ולא ההבדל האיכותי בין הקטגוריות. מכאן ששימוש ברגרסיה לוגיסטית רבת קטגוריות, שבה למשתנה התלוי יותר משתי קטגוריות שביניהן לא קיים סדר, הוא פחות רלוונטי למחקר הנוכחי. תנאי הכרחי לשימוש ברגרסיה אורדינלית הנו קיום סדר בין הקטגוריות של המשתנה התלוי, כאשר אין משמעות להפרשים בין הקטגוריות (Long, 1997). מעבר לכך, ההנחה היא שקיים שוויון בין השיפועים, כלומר שלמשתנים הבלתי

$$Z_i = \frac{X_i - \bar{X}}{\sigma} \quad .7$$

כאשר X_i = תצפית מסוימת, \bar{X} ממוצע ההתפלגות ו- σ סטיית התקן של ההתפלגות.

.8 טרנספורמציה ליניארית של המשתנה התלוי אינה אפשרית משום שלערך אפס ישנה משמעות תוכנית. בנוסף, בחינת מודל של רגרסיה ליניארית לניבוי מדד התלות הראתה תוצאות שונות מאלו שהתקבלו עבור הרגרסיה האורדינלית.

תלויים השפעה דומה בקטגוריות השונות של המשתנה התלוי. המודל האורדינלי מחשב את ההסתברות שהאומדן של פונקציה ליניארית, פלוס טעות, הנה בתוך טווח של נקודות חיתוך שהתקבלו עבור תוצאה זו, כפי שמתבטא בנוסחה הבאה:

$$\Pr(\text{outcome}_j = i) = \Pr(k_{i-1} < \beta_1 x_{1j} + \beta_2 x_{2j} + \dots + \beta_k x_{kj}) + v_j < k_i$$

- המודל אומד את המקדמים β ואת נקודות החיתוך k_{i-1} , כאשר i הנו מספר התוצאות. המשתנה התלוי - רמת התלות הכלכלית של אישה בתוך משק הבית - מבוסס על מדד לתלות כלכלית בתוך משק הבית וכולל חמש קטגוריות שקיים ביניהן סדר:¹⁰
- (1) הבעל תלוי לחלוטין (100%) בזוגתו (כלומר מדד התלות שווה ל-1).
 - (2) הבעל תלוי 11%-99% בזוגתו.
 - (3) אין תלות כלכלית בין בני הזוג (מדד התלות נע בין הערכים -0.1 ו-0.1).
 - (4) אישה תלויה 11%-99% בבן זוגה.
 - (5) אישה תלויה לחלוטין (100%) בבן זוגה (כלומר מדד התלות שווה ל-1).

3. ממצאים

בחינת שינויים לאורך זמן בתלות הכלכלית של האישה הנשואה בטבלה מס' 1 מוצגים נתונים השוואתיים של מאפייני כלל אוכלוסיית הזוגות הנשואים ומאפייני זוגות נשואים עובדים (dual earners) בשתי נקודות זמן: שנת 1980 ושנת 2000. לבחינת השערת המחקר הראשונה, הדנה בשינויים לאורך זמן בתלות הכלכלית של האישה הנשואה, רלוונטית במיוחד ההשוואה בין מדד התלות בשנת 1980 ומדד התלות בשנת 2000. אך בטרם אפנה לבחינת השערה זו, אסכם את המאפיינים העיקריים של כלל הזוגות הנשואים והזוגות העובדים, כפי שמובאים בטבלה מס' 1.

מהטבלה עולה כי בקרב אוכלוסיית הזוגות הנשואים ובקרב משפחות שבהן שני בני הזוג עובדים קיימת מגמה (כמעט) זהה של שינוי במאפיינים הנבחנים. בשנת 2000 הגיל ושנות הלימוד הממוצעים של האישה הנשואה בכלל האוכלוסייה ובמשפחות עובדות גבוהים מאלו בשנת 1980 ומספר הילדים מתחת לגיל 14, שיעור הבעלים האשכנזים והבדלי הגילים בין בני הזוג נמוכים מהממוצע המקביל בשנת 1980. כמו כן, השוואת מאפייני השכר מלמדת כי בקרב שתי הקבוצות, הגברים חוו ירידה בשכרם (המתוקנן), בעוד ששכר

9. הנחה בסיסית ברגרסיה אורדינלית היא כי קיים שוויון בין השיפועים. בדיקת הנחה זו לפי test of parallel lines מגלה כי היא אינה מתקיימת עבור כלל הזוגות הנשואים. עם זאת, בחרתי להשתמש ברגרסיה אורדינלית ולא ברגרסיה לוגיסטית רבת קטגוריות (multinomial regression) משתי סיבות עיקריות: ראשית, במרכז המחקר הנוכחי נבחנת השפעתם של גורמים שונים על רמת התלות הכלכלית של האישה בתוך משק הבית, כלומר הסדר בין הקטגוריות של המשתנה התלוי חשוב לבחינת שאלת המחקר. שנית, השוואה בין המודל האורדינלי והמודל הלוגיסטי רב הקטגוריות בכלל האוכלוסייה מבחינת התאמת המודל ומבחינה תוכנית בשנת 1980 וכן בשנת 2000 אינה מגלה הבדלים משמעותיים או בנייחשובות למחקר הנוכחי. יתרה מזאת, הנחת שוויון בין השיפועים מתקיימת בקרב זוגות עובדים.

10. קטגוריזציה זו מבוססת בחלקה על מחקרים קודמים (Hobson, 1990; Sorensen & McLanahan, 1987; Van Barkel & De Graaf, 2000), תוך התחשבות בגודל הקטגוריות.

הנשים (המתוקנן) עלה. לעומת זאת, תרומתה היחסית של האישה להיצע העבודה של בני הזוג ושיעור המשפחות החרדיות עלו עבור כלל האוכלוסייה, אך לא עבור זוגות עובדים. ייתכן כי בניגוד להצטרפותן של נשים נשואות וחרדיות לכוח העבודה, נשים עובדות (כמו גם גברים עובדים) לא שינו לאורך זמן את דפוס עבודתן, ולכן גם לא את תרומתן היחסית להיצע העבודה של בני הזוג, וגברים חרדים בחרו לפרוש מכוח העבודה.

טבלה מס' 1. ממוצעי מאפיינים של אוכלוסיית הזוגות הנשואים שבה לפחות אחד מבני הזוג עובד, ומשפחות שבהן שני בני הזוג עובדים בשנת 1980 ובשנת 2000: יהודים, לא עצמאים, בגילאי 18-60 (סטיות תקן)

שני בני הזוג עובדים		כל האוכלוסייה		משתנים
2000	*1980	2000	*1980	שנים
39.1	35.7	38.8	36.3	גיל האישה
(8.88)	(9.36)	(9.28)	(10.02)	
1.30	1.44	1.42	1.61	מס' ילדים מתחת לגיל 14
(1.23)	(1.13)	(1.39)	(1.33)	
2.85	3.45	2.96	3.64	הבדלי הגילים בין בני הזוג
(3.36)	(3.64)	(3.46)	(3.76)	
.420	.403	.384	.187	תרומתה היחסית של האישה להיצע העבודה של בני הזוג
(.100)	(.107)	(.282)	(.242)	
.610	.817	.414	.613	הכנסת הבעל (מתוקננת) ¹¹
(1.08)	(1.00)	(1.13)	(.970)	
-.054	-.129	-.266	-.548	הכנסת האישה (מתוקננת)
(.722)	(.604)	(.706)	(.616)	
14.1	12.3	13.6	11.1	שנות לימוד של האישה
(2.97)	(3.24)	(3.14)	(3.33)	
62.8	72.6	60.0	62.6	% בעל אשכנזי
(.483)	(.446)	(.489)	(.483)	
1.33	1.79	4.8	3	% משפחה חרדית
(.114)	(.132)	(.214)	(.170)	
.265	.344	.303	.619	מדד לתלות כלכלית
(.308)	(.319)	(.590)	(.470)	
2910	1448	4340	2853	מספר מקרים N

* כל ההבדלים מובהקים ברמה של $p \leq .001$.

11. מכיוון שיחידות המדידה של ההכנסה החודשית שונות בשתי נקודות הזמן (לירות וש"ח), הכנסת הגבר והכנסת האישה תוקננו לציוני תקן (ראו בפרק הגדרת המשתנים).

באשר להשערת המחקר הראשונה, הממצאים מראים כי נשים נשואות שיפרו את מיקומן היחסי בבית. בקרב כל האוכלוסייה מדד התלות ירד בממוצע מ-619. בשנת 1980 ל-303. בשנת 2000 ובקרב זוגות עובדים מ-344. ל-265. בחינת מובהקות ההפרש בין השינוי הממוצע במידת התלות הכלכלית בקבוצה הראשונה ובין השינוי המקביל בקבוצה השנייה מעלה כי ההפרש מובהק (Sig=.000). מכאן שמדד התלות יורד משמעותית במהלך השנים עבור כלל האוכלוסייה, ובצורה מתונה יותר עבור משפחות של שני מפרנסים. בנוסף, על מנת לבחון מגמות לאורך זמן בקרב כלל אוכלוסיית הזוגות הנשואים, נבדק שיעור הזוגות הנשואים לפי רמת תלות כלכלית בשנת 1980 ובשנת 2000. הממצאים מוצגים בטבלה מס' 2.

מהטבלה עולה כי בקרב כלל הזוגות הנשואים, שיעור הנשים התלויות לחלוטין בבני זוגן ירד משמעותית עם השנים והיה בשנת 2000 פחות ממחצית שיעורן ההתחלתי (מ-47% בשנת 1980 ל-23% בשנת 2000). כמו כן, שיעור זה בקרב הגברים עלה פי ארבע ויותר (מ-2.4% ל-10%) ושיעור הזוגות שאינם בעלי תלות עלה מ-7% בשנת 1980 ל-12% בשנת 2000. לא זאת בלבד, אלא שבעוד ששיעור הגברים התלויים בבנות זוגם במידה פחותה מתלות מוחלטת (תלות של 11% - 99%) עלה לאורך זמן, השיעור המקביל בקרב הנשים אף הוא עלה מ-40% בשנת 1980 ל-48% בשנת 2000. אם כן, ממצאים אלו מעידים כי אחוז משמעותי מהנשים שיפרו את מצבן היחסי בתוך הבית. שיעור המפרנסים היחידים בקרב אוכלוסיית הזוגות הנשואים ירד ושיעור המפרנסות עלה, וכך גם שיעור המשפחות שבהן שני בני הזוג עובדים (מ-51% ל-67%). אמנם רוב הנשים הנשואות (71%) תלויות כלכלית בבן הזוג גם בשנת 2000, אך במידה פחותה יחסית לשנת 1980.

טבלה מס' 2. שיעור זוגות נשואים, יהודים, לא עצמאים, בגילאי 18-60 לפי רמת התלות הכלכלית בשנת 1980 ובשנת 2000

רמת התלות	(%) 1980	(%) 2000
אישה 100% תלויה	46.8	22.7
אישה תלויה 11%-99%	39.5	47.8
אין תלות	7.3	11.9
בעל תלוי 11%-99%	3.9	7.4
בעל 100% תלוי	2.4	10.2
N זוגות	2853 (100%)	4340 (100%)

נתונים השוואתיים על אודות מידת התלות הכלכלית של האישה הנשואה במדינות מערביות אחרות מראים מגמה דומה. על פי הנתונים, מעבר לזמן האישה תורמת יחסית יותר מבן זוגה להכנסת המשפחה, הגבר תורם פחות מהאישה, עולה שיעורן של משפחות חסרות תלות ויורד שיעורן של הנשים התלויות לחלוטין בבני זוגן. כך למשל בשנת 1960 55% מהנשים הנשואות הלבנות בארה"ב, ו-46.3% מהנשים הלא לבנות היו תלויות לחלוטין בבני זוגן ו-4.6% מהגברים הנשואים הלבנים, ו-6.7% מהגברים הלא לבנים תרמו כלכלית

פחות מבנות זוגן להכנסת משק הבית. בשנת 1980, שיעור הנשים ירד ל-30.6% ו-27.1% ושיעור הגברים עלה ל-7.4% ו-12.5% בהתאמה (Sorensen & McLanahan, 1987). באותו אופן, בשנת 1979 - 71.8% מהנשים הנשואות בהולנד היו תלויות לחלוטין בבני זוגן, ורק 48.1% היו תלויות בשנת 1991, ו-1.7% מהגברים הנשואים בשנת 1979 תרמו פחות מהאישה להכנסת המשפחה ו-2.4% מהם תרמו פחות בשנת 1991 (Van Barkel & De Graaf, 2000).

לסיכום, הממצאים מראים כי חל שיפור לאורך זמן במיקומה היחסי של האישה הנשואה בתוך משק הבית. כמצופה, בתקופה שבין 1980 ו-2000 תלותן הכלכלית של כלל הנשים הנשואות ירדה כמו גם התלות של נשים במשפחות עובדות, אם כי בצורה מתונה יותר. יתר על כן, שיעור הנשים התלויות לחלוטין בבני זוגן ירד, שיעור הגברים התורמים פחות מהנשים להכנסת המשפחה עלה, וכך גם שיעור המשפחות שאין בהן תלות והזוגות העובדים בישראל. מכאן שהשערת המחקר הראשונה אוששה.

בחינת השפעתם לאורך זמן של גורמים ברמת הזוג וברמת משק הבית על רמת התלות הכלכלית של האישה הנשואה

בחינת השערת המחקר השנייה נעשתה באמצעות משוואות רגרסיה אורדינלית. על פי ההשערה, משתנים ברמת משק הבית וברמת הזוג, המשפיעים על תעסוקת נשים בשוק העבודה, ישפיעו גם על תלותה הכלכלית של האישה הנשואה, ובאותו אופן בשנת 1980 ובשנת 2000. בשלב הראשון נבחנו משוואות רגרסיה אורדינלית לניבוי רמת התלות הכלכלית של אישה בתוך משק הבית עבור אוכלוסיית הזוגות הנשואים בשנת 1980 ועבור אוכלוסייה זו בשנת 2000. בטבלה מס' 4 מוצגים ממצאי המשוואות הראשונות (טורים 1-2) עבור כל האוכלוסייה. כמו כן נבחנו אותם מודלים עבור זוגות נשואים שבהם האישה והבעל עובדים, האחת עבור זוגות עובדים בשנת 1980 (טור 3) והשנייה עבור זוגות עובדים בשנת 2000 (טור 4).

מתוצאות הרגרסיה עולה כי מרבית המשתנים ברמת הזוג וברמת משק הבית המשפיעים על תעסוקת נשים בשוק העבודה משפיעים על תלותה הכלכלית של האישה הנשואה. למעשה, למעט משתנה האתניות של בן הזוג והימצאות ילדים צעירים במשק הבית, לכל שאר המשתנים הבלתי תלויים יש השפעה על רמת התלות הכלכלית של האישה במשק הבית הן עבור כלל אוכלוסיית הזוגות הנשואים והן עבור הזוגות העובדים. בנוסף, בחינת אופן השפעתם של המשתנים הבלתי תלויים על תלותה הכלכלית של האישה מגלה כי רובם שומרים על מגמה אחידה לאורך השנים.

12. אוכלוסיות המחקר בהולנד ובארה"ב אינן זהות לאוכלוסייה הישראלית, ונקודות הזמן שונות. עם זאת, ניתן לאתר מגמות דומות לאורך זמן בתלותה הכלכלית של האישה הנשואה.

טבלה מס' 4. רגרסיה אורדינלית לניבוי רמת התלות הכלכלית של אישה בתוך משק הבית בקרב אוכלוסיית הזוגות הנשואים שבהם לפחות אחד מבני הזוג עובד, ומשפחות של שני מפרנסים: יהודים, לא עצמאים, בגילאי 18-60 בשנים 1980 ו-2000 (סטיות תקן)

שנים	כל האוכלוסייה		שני בני הזוג עובדים	
	(1) 1980	(2) 2000	(3) 1980	(4) 2000
השכלה יחסית של בני הזוג (השכלה שווה ונמוכה של בני הזוג כקטגוריית ההתייחסות):				
(1) השכלה שווה וגבוהה של בני הזוג	-.513** (.184)	-.212** (.102)	-.234 (.195)	-.112 (.108)
(2) בעל משכיל יותר מזוגתו	.361 (.270)	.293* (.153)	.728** (.331)	.282* (.164)
(3) אישה משכילה יותר מבן זוגה	-1.357** (.232)	-.752** (.139)	-.996** (.240)	-.642** (.145)
גיל האישה	.003 (.008)	-.012** (.005)	.016* (.010)	-.011** (.005)
הבדלי הגילים בין בני הזוג	.043** (.020)	.038** (.012)	.029 (.022)	.037** (.013)
תרומתה היחסית של האישה להיצע העבודה של בני הזוג	-19.932** (.762)	-19.265** (.476)	-7.268** (.902)	-10.627** (.580)
בעל אשכנזי	-.087 (.171)	.127 (.091)	-.027 (.198)	.094 (.097)
הימצאות ילדים צעירים במשק הבית	.109 (.184)	-.145 (.097)	.343* (.199)	-.050 (.102)
משפחה חרדית	-.935* (.487)	-1.017** (.266)	-.968* (.586)	-1.539** (.323)
(Pseudo R ²) McFadden ¹³	.665	.607	.083	.110
-2 log likelihood	1489.738**	4526.622**	1157.595**	3972.591**
χ^2	2959.094	7043.967	104.399	495.432
Df	9	9	9	9
δ_1	-16.529** (.897)	-16.368** (.537)	-	-
δ_2	-11.523** (.563)	-11.559** (.358)	-4.884** (.638)	-7.380** (.402)
δ_3	-9.885** (.543)	-10.093** (.348)	-3.399** (.623)	-6.020** (.392)
δ_4	-3.169** (.442)	-3.142** (.277)	-	-
מספר מקרים N	2853	4340	1448	2910

* מובהקות $p \leq .01$ ** מובהקות $p \leq .005$

13. בחינת התאמת המודל מגלה כי ארבעת המודלים שהוצגו מובהקים. כלומר, מודלים אלו מקרבים אותנו לנתונים המקוריים של המשתנה התלוי (תוך שמירת מבנה המשתנה התלוי) בהשוואה למודל העדר קשר.

כצפוי, לתרומתה היחסית של האישה להיצע העבודה של בני הזוג אפקט שלילי על רמת התלות הכלכלית של האישה בתוך משק הבית. כאשר כל שאר התנאים שווים (וכך גם לגבי המשתנים האחרים בהמשך), עלייה בתרומתה היחסית של האישה להיצע העבודה של בני הזוג בקרב כלל הזוגות הנשואים ובקרב זוגות עובדים מלווה בנטייה פחותה להשתייך לרמות גבוהות יותר של תלות כלכלית בשנת 1980 (כלל האוכלוסייה $b = -19.932$, זוגות עובדים $b = -7.268$) ובשנת 2000 ($b = -19.265$, $b = -10.627$ בהתאמה). במילים אחרות, מאחר ומקדם המשתנה שלילי, הרי כשאישה תורמת יותר שעות עבודה בשבוע יחסית לסך כל שעות העבודה השבועיות של בני הזוג, היא נוטה פחות להשתייך לרמות גבוהות יותר של תלות. זאת ועוד, הבדלי הגילים בין בני הזוג משפיעים באופן חיובי על רמת התלות של האישה הנשואה. כלומר, פער גילים גדול בין בני זוג מתבטא לרוב ברמות גבוהות יותר של תלות האישה ($b = 0.043$ ו- $b = 0.038$ בקרב כל האוכלוסייה בשנים 1980 ו-2000, $b = 0.037$ בקרב זוגות עובדים בשנת 2000).

מהנתונים עולה עוד כי אישה חרדית תלויה פחות בבן הזוג מבחינה כלכלית מאישה לא חרדית ($b = -0.935$ בשנת 1980 ו- $b = -1.017$ בשנת 2000 באוכלוסייה, $b = -0.968$ ו- $b = -1.539$ בהתאמה עבור זוגות עובדים). ממצא זה אינו מפתיע, שהרי אחוז גבוה מבין הגברים החרדים משקיעים את זמנם בלימודים בישיבות ואינם עובדים, בעוד הנשים אחראיות לפרנסת המשפחה. לבסוף, הממצאים מציעים כי להשכלה גבוהה יחסית של אחד מבני הזוג אפקט חשוב על רמת התלות שלו. כצפוי, נשים בעלות השכלה גבוהה מבני זוגן נוטות פחות מנשים שהשכלתן נמוכה ושווה (כקטגוריית ההתייחסות) להשתייך לרמות גבוהות יותר של תלות. ההפך כאשר הבעל משכיל מזוגתו, למעט בקרב כלל האוכלוסייה בשנת 1980. ייתכן שבשנת 1980, שיעור משמעותי מהנשים שהשכלתן נמוכה ושווה לבני זוגן לא השתתפו בשוק העבודה. כתוצאה מכך, לא התגלו הבדלים משמעותיים ברמת התלות שלהן לבין זו של נשים הנשואות לגברים עם השכלה גבוהה יחסית.

הבדל מרכזי בין שתי האוכלוסיות הנבחנות נמצא לגבי זוגות בעלי השכלה גבוהה ושווה. בעוד שבקרב כלל הזוגות הנשואים, השכלה גבוהה ושווה מלווה בנטייה פחותה להתזיק ברמות גבוהות של תלות האישה בשנת 1980 ($b = -0.513$) ובשנת 2000 ($b = -0.212$), לא נמצאו הבדלים משמעותיים בין זוגות שהשכלתם גבוהה ושווה וזוגות שהשכלתם נמוכה ושווה בקרב זוגות עובדים. נראה שהשכלה גבוהה אינה מהווה יתרון עבור אישה עובדת הנשואה לגבר עובד ומשכיל כמות. מחקרים קודמים אכן מלמדים כי נשים משכילות בשוק העבודה משתכרות פחות מגברים בעלי מאפיינים דומים, גם אם נמצאות במשרות ניהוליות בראש ההיררכיה התעסוקתית (למשל Bell, 2005). ממצא זה ממקד עוד יותר את החשיבות של התייחסות לשני בני הזוג וראיית היחסים ביניהם.

בעוד שמחקרים קודמים מראים כי גברים אשכנזים נמצאים בראש ההיררכיה התעסוקתית במובנים של יוקרה והכנסה בשוק העבודה, נראה כי בתוך משק הבית אין משמעות למוצאו העדתי של הגבר מבחינת מיקומה הכלכלי של זוגתו. כלומר, פערי השכר בתוך משק הבית אינם מושפעים ממוצאו של הגבר.¹⁴ יתר על כן, בניגוד להשפעתן של

14. בבדיקה נפרדת של השפעת מוצא האישה ביחס למוצאו של בן זוגה (כלומר אישה מזרחית הנשואה לגבר אשכנזי, אישה אשכנזייה הנשואה לגבר מזרחי, שני בני הזוג מזרחים או אשכנזים) על רמת התלות הכלכלית של האישה לא נמצאה השפעה מובהקת של אתניות בני הזוג.

מחויבויות משפחתיות על דפוסי העבודה ועל שכרן של נשים, ובעיקר אימהות לילדים צעירים הנאלצות לעבוד במשרות חלקיות או באופן בלתי רציף בשוק העבודה, הימצאות ילדים צעירים אינה משפיעה על מיקומה היחסי של האישה בתוך משק הבית. ייתכן שנשים השואפות לעבוד ולהתקדם בשוק העבודה מארגנות את משק הבית על מנת שיוכלו לממש את שאיפתן גם אם יש להן ילדים צעירים. כך למשל, הן יעזרו במשפחה, בבעל או בשירותים פרטיים וציבוריים (מעונות יום) ויקצו את זמנן בין בית ועבודה. לחלופין, ייתכן כי נשים האחראיות למרבית הטיפול בבית בוחרות לעבוד במשרה חלקית או "נשית", גם אם אין להן ילדים (ראו למשל Hakim, 1999). מכאן נובע כי מארג היחסים הפנים-משפחתיים ומערכת ההעדפות של האישה קובעים, במידה רבה, את אופי ההסדרים המשפחתיים ואת אופן הקצאת הזמן ודפוס העבודה של בני המשפחה.

המשתנה היחיד שעבורו נצפתה מגמה לא אחידה באופן השפעתו על רמת התלות הנו גיל האישה. הצפייה היא שעלייה בגיל האישה תלווה בנטייה גוברת להשתייך לרמות גבוהות יותר של תלות כלכלית. אכן, כך נמצא באוכלוסיית הזוגות העובדים בשנת 1980 ($b=0.016$). ברם, בכל הנוגע לאוכלוסייה המקבילה בשנת 2000 ($b=-0.011$), כמו גם לכלל הזוגות בשנה זו ($b=-0.012$), האפקט של גיל האישה הפוך. הסבר אפשרי לתוצאות מצוי בהיותו של הגיל אינדיקטור לתקופה. דור הנשים המבוגר של שנת 1980 סביר שיתאפיין בהשתתפות מוגבלת ובעבודה לא רציפה בשוק העבודה יחסית לדור הנשים הצעיר יותר. לפיכך, בני זוגן זוכים להחזרי שכר גבוהים יותר עבור כל שנת ותק ותלותן הכלכלית גבוהה יחסית. בשנת 2000, עת התבגרו הצעירות, גילן משמש אומדן "טוב" יותר לניסיון התעסוקתי ומשתקף בשכר. זאת מאחר שפעילותן בשוק העבודה רציפה ואינטנסיבית יחסית לזו של המבוגרות. לכן, אין פלא כי רמת תלותן הכלכלית נמוכה.

לסיכום, תוצאות הרגרסיה האורדינלית הראו כי מרבית המשתנים ברמת משק הבית וברמת הזוג, המשפיעים על תעסוקת נשים בשוק העבודה, השפיעו על רמת התלות הכלכלית של האישה הנשואה בבית. בנוסף, רוב הגורמים גם שמרו על מגמה זהה והשפיעו על רמת התלות באותו אופן ולפי הצפייה בשנת 1980 ובשנת 2000 עבור כלל אוכלוסיית הזוגות הנשואים ועבור משפחות של שני מפרנסים. גיל האישה הנו המשתנה היחיד שעבורו נצפתה השפעה מנוגדת לאורך זמן. מכאן שהשערת המחקר השנייה אוששה.

4. דיון

מחקרים הדנים באי-שוויון בין המינים התמקדו בעיקר בתהליכים המתרחשים בשוק העבודה והתעלמו מחקירת המשפחה כמנגנון נוסף לריבוד חברתי. ההנחה הייתה כי התגמולים המתקבלים על-ידי בני המשפחה מיטיבים עם כולם באופן שווה, כך שאין הבדל בין משאביה ומעמדה של האישה הנשואה ובין אלו של בן זוגה. המחקר הנוכחי טוען כי ליחידה המשפחתית תפקיד חשוב בתהליך ייצורו וביסוסו של אי-שוויון בין המינים, ומדגיח את הצורך בהסתכלות מחודשת על המשפחה ועל פעילות חבריה בהקשר הריבוי, ועל תרומתו הכלכלית היחסית של כל אחד מבני הזוג להכנסת המשפחה.

המחקר התמקד באוכלוסיית הזוגות הנשואים והזוגות העובדים בישראל והעלה שתי מטרות מרכזיות. הראשונה הנה לבחון אם מיקומה היחסי של האישה הנשואה היהודייה

בתוך המשפחה השתנה מעבר לזמן, והשנייה היא לבדוק מהם הגורמים ברמת הזוג וברמת משק הבית המשפיעים עליו. הבדיקה נעשתה באמצעות סקרי הכנסות לשנת 1980 ולשנת 2000.

ממצאי המחקר מאוששים את השערת המחקר הראשונה. נמצא כי בהתאם למצופה, התלות הכלכלית של כלל הנשים הנשואות ירדה משמעותית לאורך התקופה שבין שנת 1980 ושנת 2000. ההסבר לממצא זה נעוץ בעובדה כי בקרב אוכלוסייה זו, שיעור הנשים התלויות לחלוטין בבני זוגן ירד, שיעור הגברים התלויים לחלוטין עלה, כמו גם שיעור המשפחות חסרות התלות. הממצאים מראים עוד כי תלותן הכלכלית של נשים במשפחות עובדות ירדה יחסית במעט עם השנים. בנוגע להשערת המחקר השנייה, נמצא כי מרבית הגורמים המשפיעים על תעסוקת נשים בשוק העבודה משפיעים גם על רמת התלות הכלכלית של האישה הנשואה במשק הבית בקרב כלל אוכלוסיית הזוגות הנשואים ומשפחות בעלות שני מפרנסים. זאת ועוד, ממצאי הרגרסיה האורדינלית מעלים כי בקרב שתי האוכלוסיות, מרבית הגורמים שומרים על מגמה דומה בשנת 1980 ובשנת 2000. כלומר, מעמדה של האישה הנשואה הנו, בסופו של דבר, נגזרת של גורמים משותפים ותהליכים מתמשכים בחיי העבודה והמשפחה.

הממצאים הנם בעלי השלכות חשובות עבור ההשקפה הריבודית. ראשית, שימור תלותה הכלכלית של האישה הנשואה לאורך זמן מדגיש את תפקידה של המשפחה כמנגנון מרכזי לריבוד חברתי. מעמד האישה הנשואה בחברה אינו רק תוצאה של מעמדה בשוק העבודה, אלא גם של מיקומה היחסי בבית, הנגזר מתרומתה הכלכלית היחסית להכנסת המשפחה. שנית, נראה כי עבודת נשים במשרות נשיות וחלקיות, כפי שמתבטא בתרומתן הקטנה (ביחס לבעל) להיצע העבודה של בני הזוג הנה גורם בעל חשיבות בקביעת מעמדה המשפחתי. השתתפות נשים בשוק העבודה הנה תנאי מקדים והכרחי למיתון התלות של נשים נשואות בבני זוגן, עם זאת, עלייה בשיעור התעסוקה של נשים נשואות עלולה להביא להשלכות פרדוקסליות על מעמדה בשוק העבודה ובמשק הבית.

העבודה החלקית נתפסת בעיני נשים רבות כפתרון המאפשר שילוב של התפקיד הכלכלי והתפקיד הביתי (שטייר ולוין־אפשטיין, 1999), אולם בו־זמן היא מגבילה את ההזדמנויות הפתוחות בפניהן בשוק העבודה ואת האפשרות לצבור משאבי שוק, ובכך מחזקת את תלותן הכלכלית בבני הזוג (Stier & Mandel, 2003). יתרה מכך, עצמאות כלכלית ומשאבים גבוהים מעבודה משמעים אי־תלות ובסיס לצבירת כוח בתוך היחידה המשפחתית. אישה המחזיקה במשאבי שוק מעטים, אם בכלל, ניצבת מול אפשרויות לא שוות בתוך התא המשפחתי. היא נעדרת כוח בניהול משא ומתן על הקצאת הזמן והמטלות המשפחתיות ויכולתה להשמיץ את קולה ולצאת מהמסגרת המשפחתית מוגבלת (Hobson, 1990). כמו כן, במקרה של גירושין או מות הבעל, האישה תיחשף לחוסר יציבות כלכלית ואף לעוני (Sorensen & McLanahan, 1987). מכאן שבטווח הארוך, עבודת נשים משמרת את מעמדה החלש בשוק העבודה ואת אי־שוויון בבית.

לבסוף, המחקר מדגיש את תפקידה של המשפחה כיחידה חברתית של מיקוח ומשא ומתן ומראה כי בניגוד להשקפה הריבודית המסורתית, מה שטוב עבור המשפחה אינו מיטיב בהכרח עם האישה. ארגון העבודה בבית ובשוק העבודה יכול להיות רציונלי מנקודת מבטה של המשפחה, ואף מנקודת מבטה של האישה, המצפה להיעדר משוק העבודה בתקופות שונות בחייה (Polacheck, 1981, 1987), אך בטווח הארוך, לתלותה הכלכלית של האישה

הנשואה, הנובעת מרציונליות זו, השלכות חשובות על מעמדה וכוחה היחסי בבית. מאחר שלרוב הנשים הן אלו שתלויות בבני זוגן, הרי שתלותן הכלכלית והקבלה החברתית המתלווה לה תדירות משמשות ככלי חשוב לשימור מעמדן החלש בחברה. בהתאם לכך, זה נתפס רציונלי עבור נשים לתת קדימות למשפחה על פני הקריירה שלהן בשוק העבודה, ועבור מעסיקים לשלם לגברים שכר גבוה מלנשים.

המחקר הנוכחי ראה בתלות הכלכלית גורם שלילי המשפיע על ייצורו של מבנה חברתי מרובד על פי מין. עם זאת, יש להעלות מספר הסתייגויות. לפי האקים (Hakim, 1999) תלותה הכלכלית של האישה הנשואה הנה תוצאה של העדפותיה ובחירותיה. האישה אינה תופסת את תלותה כבעייתית, ההפך: היא נוחה לה. בנוסף, ההודמנות הממוסדת לשיתוף במשאבים כלכליים וחברתיים מעניקה למסגרת הנישואין את המשמעות והאטרקטיביות שלה (Sorensen & McLanahan, 1987). מסגרת זו מאגדת בתוכה סוגים שונים של תלות הדדית בין בני הזוג, לרבות בקרב זוגות שאין ביניהם תלות כלכלית, אשר תורמים לרווח של כל אחד מהם ומצמצמים את האטרקטיביות היחסית של חיים בנפרד (Oppenheimer, 1997). האישה, כמו גם הגבר, מרוויחה כלכלית מהנישואין גם כאשר (או אולי במיוחד כאשר) היא מרוויחה פחות מכן זוגה ועל כן ייתכן שהיא מקבלת את תלותה הכלכלית כרצויה.

סוגיה נוספת שיש לתת עליה את הדעת נוגעת להשלכות של תלות כלכלית על מיקומה היחסי של האישה בבית. אישה נשואה המרוויחה משכורת נאה אך פחותה מזו של בן זוגה הוגדרה על פי המחקר שלהלן כתלויה כלכלית ועל כן בעלת מעמד נחות בתוך משק הבית. ואולם, האם אישה בעלת משכורת גבוהה כשלעצמה, המספקת את כל צרכיה ואת צורכי הבית (כלומר, אין העברה של כסף מבן זוגה אליה) והמחזיקה בתפקיד יוקרתי במשרה מלאה באמת תלויה בבן זוגה? ברור שהתשובה אינה חד-משמעית. בכל מקרה, בחינת תפיסות או השלכות של התלות הכלכלית על ההסדרים הפנים-משפחתיים ועל מארג החיים היומיומיים של בני הזוג הנה מעבר למוקד המחקר הנוכחי.

מלבד השפעתם של גורמים בשוק העבודה על מעמדה של האישה בבית, תלותה הכלכלית של האישה הנשואה משפיעה על אופי ההסדרים הפנים-משפחתיים. מחקרים קודמים בנושא מראים כי יחסי הכוחות במשפחה משפיעים על תהליך קבלת ההחלטות, על אופן חלוקת העבודה בבית ועל עמדת המיקוח של האישה. בהקשר זה טוענת אורן (2001) כי מעמדה של האישה בחברה הנו תוצר של יחסי גומלין מעגליים בין שתי מערכות חברתיות: המשפחה ושוק העבודה. ממצאי מחקרה מראים שככל שמעמד האישה בשוק העבודה – המושפע מהמגזר המגדרי שבו היא פועלת ומהמשאבים הכלכליים שהיא צוברת לאורך מעגל חייה – גבוה יותר, כך משק הבית שיתופי יותר. דוגמה נוספת ניתן למצוא במחקרה של ברינס (Brines, 1994) הבוחן את ההשפעה של תלותה הכלכלית של האישה על חלוקת העבודה בבית. המחקר העלה ממצא מעניין ולפיו ככל שהגבר תלוי כלכלית בבת זוגו, כך הוא משתתף פחות במטלות הביתיות. כלומר, חשוב לתת את הדעת לתוצאות התלות הכלכלית בתוך המשפחה ומחוצה לה ולהתמקד בהשלכותיה לטווח הארוך והקצר על סיכויי החיים של האישה ומעמדה בשוק העבודה.

לסיכום, תרומתו העיקרית של מחקר זה היא בתיאור שינויים בתלותה הכלכלית של האישה הנשואה בישראל לאורך זמן והגורמים המשפיעים על תלות זו. בחינת מעמדה של האישה מתוך פרספקטיבה צרה של שוק העבודה מציגה תמונה חסרה של החליפין הכלכליים

וסיכויי החיים של בני הזוג ומתעלמת מהמשפחה כמכניזם מרכזי לשימור אי-שוויון בין המינים. המחקר הנוכחי מעלה את תלותה הכלכלית של האישה הנשואה למרכז הדיון הריבוי ומציג מסגרת מחקרית הקושרת בין המשפחה ושוק העבודה ובין מבנה חברתי המרובד על פי מין. בדרך זו תושג הבנה מעמיקה על אודות מעמד הנשים בכלל, ועל אודות הנשים הנשואות בפרט.

מקורות

- אורן, ענת (2001). ללא מוצא: סטרוקטורציה של אי-שוויון בין המינים בשוק העבודה. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- אחדות, לאה, לביא, ויקטור וסולה, ויקטור (2000). האבטלה בישראל בפרספקטיבה של העשור האחרון: מגמות, מאפיינים ודפוסי שינוי. רבעון לכלכלה, 47(3), 49-303.
- דהן, מומי (1998). האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית - חלק א'. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- הברפלד, יצחק (1990). אפליה כנגד נשים בישראל בתחום השכר: מסגרת מושגית, שיטות מחקר, ממצאים ומגמות. בתוך: אריה גלובוון, אמירה גלין ואליעזר רוזנשטיין, (עורכים), משאבי אנוש ויחסי עבודה בישראל (ע' 313-325) תל-אביב: רמות.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל (2001). שנתון סטטיסטי לישראל, 2001. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל (2005). שנתון סטטיסטי לישראל, 2005. ירושלים.
- לוין-אפשטיין, נח, אל חאג', מג'יד וסמיונוב, משה (1994). הערבים בישראל בשוק העבודה. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- מישר, יורם ומנסקי, צ'ארלס (2000). קצבאות הילדים והילודה בישראל: ממצאים ראשוניים. רבעון לכלכלה, 47(4), 535-565.
- פרידמן, מנחם (1988). האישה החרדית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שטייר, חיה ולוין-אפשטיין, נח (1999). דפוסי עבודה של נשים: השפעות ארוכות טווח על שכרן. סוציולוגיה ישראלית א(2), 239-256.
- Acker, Joan (1973). Women and social stratification: A case of intellectual sexism. *American Journal of Sociology*, 78(4), 936-945.
- Allison, Paul D. (1999). *Multiple regression: A primer*. Thousand Oaks, California: Pine Forge Press. Pine Forge Press series in research methods and statistics.
- Baron, James N. and Beilby, William T. (1985). Organizational barriers to gender equality: Sex segregation of jobs and opportunities. In: Michael A. Rossi (Ed.), *Gender and Life Course* (pp. 233-252). NY: Aldine.
- Becker, Gary S. (1964). Human Capital. In: David M. Gordon (Ed.), *Problems in political economy: An urban perspective* (pp. 70-75). Lexington, Mass: D. C. Heath.
- Becker, Gary S. (1973). A theory of marriage: Part 1. *Journal of Political Economy*, 81(4), 813-846.
- Becker, Penny E. and Moen, Phyllis (1999). Scaling back: dual career couples work family strategies. *Journal of Marriage and the Family*, 61(4), 995-1007.

- Bell, Linda A. (2005). *Women-led firms and the gender gap in top executive jobs*. Haverford College and IZA, Institute for the Study of Labor.
- Bianchi, Suzanne M. (2000). Maternal employment and time with children: Dramatic change or Surprising continuity? *Demography*, 37(4), 401–14.
- Bianchi, Suzanne M., Casper, Lynne and Peltola, Pia K. (1999). A cross national look at married women's earnings dependency. *Gender Issues*, 17(3), 3–33.
- Blakmore, Ken and Drake Robert F. (1996). *Understanding equal opportunity Policies* (pp. 76–112). Prentice Hall.
- Blau, Francine D. and Kahn, Lawrence M. (1995). The gender earning gap. Some international evidence. In: Richard B. Freeman and Lawrence F. Katz (Eds.), *Differences and Changes in Wage Streetcars*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Blood, Robert O. and Wolfe, Donald M. (1960). *Husbands and wives*. NY: Free Press.
- Brins, Julie (1994). Economic dependency, gender and the division of labor at home. *American Journal of Sociology*, 100(3), 652–688.
- Brinton, Mary. (1988). The social and institutional bases of gender stratification: Japan as an illustrative case. *American Journal of Sociology*, 94(2), 300–334.
- Buding, Michelle J. & England, Paula (2001). The wage penalty for motherhood. *American Sociological Review*, 66, 47–67.
- Chafets, Janet S. (1995). Chicken or egg? A theory of relationship between feminism movements and family change. In: Karen O. Mason and An-Magritt Jensen (Eds.), *Gender and family change in industrialized countries* (pp. 64–89). Oxford: Clarendon Press.
- Corcoran, Mary and Duncan, Greg (1984). Do women deserve to earn less than men?. In: Duncan et al. (Eds.), *Years of poverty, Years of Plenty* (pp. 153–171). Ann Arbor: ISR.
- Cohen, Yinon (1996). Economic assimilation in the United States of arab and jewish immigrants from Israel and the territories. *Israel Studies*, 1(2), 75–97.
- Cohen, Yinon, Bechar, Shlomit and Rajman, Rebecca (1987). Occupational sex segregation in Israel 1972–1983. *Israel Social Science Research*, 5(1, 2), 97–106.
- Curtis, Richard F. (1986). Household and family in theory on inequality. *American Sociological Review*, 51(2), 168–183.
- Delphy, Christine (1981). Women in stratification studies. In: Helen Roberts (Ed.), *Doing feminist research*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Delphy, Christine (1984). *Close to home: A materialist analysis of women's oppression* (pp. 54–63). Boston: University of Massachusetts Press.
- Duffy, Ann and Pupo, Morene (1992). *The part time paradox: connecting gender, work and family*. Toronto, Canada: McClelland & Stewart Inc.
- Duncan, Kevin C. and Prus, Mark J. (1992). Atrophy rates for intermittent employment for married and never married women: A test of the human capital theory of occupational sex segregation. *Quarterly Review of Economics and Finance*, 32(1), 27–37.
- Fegan, Colette and Rubery, Jill (1996). The salience of part time divide in the European Union. *European Social Review*, 12(3), 227–250.

- Fitch, Catherine A. and Ruggles, Steven (2000). Historical trends in marriage formation: The united states 1850–1990. In: Waite Linda J. (Ed), *The ties that bind: perspectives on marriage and cohabitation* (pp 59–88). NY: Aldine de Gruyter.
- Goldscheider, Frances K. and Waite, Linda J. (1991). *New families, No families? The transformation of the american home*. Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Goldthrope, John (1983). Women and class analysis: in Defense of the conventional view. *Sociology*, 17, 465–488.
- , (1984). Women and class analysis: A reply to the replies. *Sociology*, 18, 491–499.
- Haberfeld, Yitchak and Cohen, Yinon (1998). Earnings gaps between Israel's native born men and women: 1982–1993. *Sex Roles*, 39, 855–869.
- Hakim, Catherine (1999). Models of the family, women's role and social policy: A new perspective from preference Theory. *European Societies*, 1(1), 33–58.
- Hartmann, Heidi I. (1976). Capitalism, patriarchy and job segregation by sex. *Signs* 1, 187– 168.
- Hartmann, Heidi I. (1981). The family as the locus of gender, class and political struggle: the example of household. *Signs*, 6, 366–394.
- Heath, Anthony. and Britten, Nicky (1984). Women's job do make a difference. *Sociology*, 18(4), 475–490.
- Hobson, Barbara. (1990). No exit no voice: women's economic dependency and the welfare state. *Acta Sociologica*, 33(3), 235–250.
- Kalleberg, Arne L. and Rosenfeld, Rachel A. (1990). Work in the family and in the labor market: A cross national reciprocal analysis. *Journal of Marriage and Family*, 52(2), 331–346.
- Kraus, Vered. (2002). The secondary breadwinner: Israeli women in the labor force. Westport, Connecticut: Praeger Lewin–Epstein, Noah. and Semyonov, Moshe (1993). *“The arab minority in Israel's economy: patterns of ethnic inequality”*. Boulder Colorado: Westview Press.
- Long, Scott J. (1997). *Regressions models for categorical and limited dependent variables*. Sage Publications. Thousand Oaks.
- Marini, Margaret M. and Brinton, Mary C. (1984). Sex typing in occupational socialization. In: Reskin, Barbara F. (Ed.), *Sex segregation in the workplace* (pp. 192–232).
- Marini, Margaret M. and Shalton Beth A. (1993). Measuring household work: Recent experience in the United States. *Sociological Science Research*, 22, 361–362.
- McLanahan, Sara and Casper Lynne M. (1995). Growing diversity and inequality in the american family. In: Frley Reynolds (Ed.), *State of the union: america in the 1990s. Vol 2* (pp. 1–46). NY: Russell Sage Foundation. .
- Mincer, Jacob and Ofek, Haim (1982). Interrupted work careers: depreciation and restoration of human capital. *The Journal of Human Resources*, XVII (1), 3–24.
- Morris, Lydia (1985). Local social networks and domestic organization. *Sociological Review*, 33, 339–352.

- Morris, Lydia (1990). *The workings of the household*. Polity Press.
- Oppenheimer, Valerie K. (1997). Women's employment and the gain to Marriage The specialization and trading model. *Annual Review of Sociology*, 23, 431–453.
- Pahl, Jan (1988). Earning, sharing, spending: married couples and their money. In: Robert L. Walker and Parker Gillian (Eds.), *Money matters: Income, wealth and financial welfare* (pp. 79–91). Beverly Hills: Sage.
- Parsons, Talcott (1942). Age and sex in the social structure of the united states. *American Sociological Review*, 7(5), 604–616.
- Polacheck, Solomon W. (1975). Discontinuous labor rate participation and Its effect on women's market earnings. In: Cynthia B. Lloyd (Ed.), *Sex, discrimination and division of labor* (pp. 90–124). NY: Columbia University Press.
- Polacheck, Solomon W. (1981). Occupational self selection: A human capital approach to sex differences in occupational structure. *Review of Economics and Statistics*, 58(1), 60–69.
- Polacheck, Solomon W. (1987). Occupational segregation and the gender wage gap. *Population Research and Policy Review*, 6, 47–67.
- Reskin, Barbara (1993). Sex segregation in the workplace. *Annual Review of Sociology*, 19, 241–270.
- Reskin, Barbara and Roos, Patricia. (1990). *Job queues, gender queues* (pp. 29–68). Philadelphia: Temple University Press.
- Shelton, Beth A. and John, Daphne (1996). The division of household Labor. *Annual Review of Sociology*, 22, 299–322.
- Smith, Mark, Fagan, Colette and Rubery Jill (1998). Where and why is part time work growing in Europe. In: O'Reilly, Jacqueline and Fagan, Colette. (Eds.), *Part time prospects: an international comparison of part time work in Europe, North America and The Pacific Rim* (pp. 35–5). London: Routledge.
- Sorensen, Annemette (1994). Women, family and class. *Annual Review of Sociology*, 20, 27–47.
- Sorensen, Annemette and McLanahan, Sara (1987). Married women's economic Dependency, 1940–1980. *American Journal of Sociology*, 93(3), 659–687.
- Stier, Haya and Lewin–Epstein, Noah (2000). Women's part time work and gender inequality in the Family. *Journal of Family Issues*, 21(3), 390–410.
- Stier, Haya,, Lewin–Epstein, Noah and Braun, Michael (2001). Welfare rgime, family supportive policy and women's employment along the life course. *American Journal of Sociology*, 106(6), 1731–1760.
- Stier, Haya and Mandel, Hadas (2003). *Inequality in the family: The institutional aspects of wife's earning dependency*. Paper presented at the ICA research Committee on Social Stratification (RC28) meeting, Tokyo 2003. Tel Aviv University.
- Van Berkel, Michel and De Graaf, Nan Dirk (1998). Married women's economic dependency in the Netherlands, 1979–1991. *British Journal of Sociology* 49(1), 97–117.

Waite, Linda J. and Gallagher, Maggie (2000). *The case for marriage*. NY: Doubleday.

Waite Linda J. and Nielsen, Mark (2001). The rise of dual earner family, 1963–1997. In: Hertz Rosanna and Nancy L. Marshall (Eds.), *Working families: The transformation of the American home* (pp. 23–41). Berkeley: University of California Press.

אלימות, שליטה והנאה: היצירה הגופנית המחודשת

לימור סמימיאן דרש*

תקציר. מאמר זה מתאר את השינויים החלים בגופם של חיילי יחידת דובדבן במהלך הכשרתם. לגוף הנוצר בהכשרה זו יש יכולות חדשות של אלימות, של שליטה ושל הנאה. המאמר דן בשלושת המושגים הללו ומציע מודל תיאורטי חדש להבנת הקשר ביניהם. היכולות הגופניות החדשות, כך אטען, נותרות בגופם של החיילים גם לאחר שחרורם מן הצבא, דבר המחייב לדון בטיבם של שינויים אלו. שני מושגים אנליטיים נמצאים במרכז הדיון אודות הבנת השינויים האלו: הביטוס וביווגיות מקומיות. כפי שאטען, תהליכי ההכשרה משפיעים במידת מה הן על יצירתו של הביטוס גופני חדש והן על יצירתה של ביווגיה מקומית חדשה.

המודל המשולש: אלימות, שליטה והנאה

שחר: "לחשוב שהיסודות של האגרסיביות טבועים בי. הריחות, הכול עלה לי מחדש, הכול צף, זה לא אני, אני לא עברתי את זה, לא יכול להיות שזה מה שעברתי, עכשיו את קולטת שזה מה שעברתי? זה היה קשה, קשה. קשה לקרוא את זה, היה לי קשה, ממש קשה, ממש פחדתי, זה ממש מפחיד לחשוב שזה מה שעברתי."

שאלה: "אתה חושב שגם עכשיו בדיעבד היית רוצה לשרת שם?"
 שחר: "אני לא יודע. זה מפחיד מאוד. ברור שמחר אני אגיד כן. מפחיד אותי שזה מה שעברתי, שזה מה שזה עולל לנפש שלי, מפחיד אותי לחשוב על האגרסיביות, שהיא באמת מוטמעת כך. שאם הילד שלי יעשה משהו אני אתן לו 'לפה', ואם לא לו אז לאשתי. אבל אני לא בן אדם אלים, אני עדין, את מכירה אותי. אבל אולי אני כן אלים, אם עברתי דבר כזה?"

"...החיה קיימת כך, היא שקטה, היא רדומה, החיה רדומה. אם חשבתי פעם שהיא לא קיימת, היא קיימת, והיא רדומה, והיא שקטה, שקטה, שקטה, ורק צריך לעורר אותה. ויכול להיות, זה מאוד צדקני לומר שזה הלך ולא קיים, אבל זה לא נכון, החיה רדומה." (מתוך הריאיון עם שחר).¹

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

תודה לפרופ' איל בן-ארי ולפרופ' מאירה וייס על ההנחיה במחקר. תודה לפרופ' איל בן-ארי, פרופ' ויקטור עזריה, אסף דרש, אלי תימן ואבי שושנה שקראו גרסאות ראשונות של מאמר זה ותרמו רבות לעיצוב התוצר הסופי. תודה לקוראים האנונימיים של סוציולוגיה ישראלית על ההערות המעניינות ועל הביקורת החשובה.

1. כל השמות בדויים.

כששחר קורא חלקים מן הריאיון שלו וחלק מן הפיתוחים התיאורטיים שאני מציעה, הוא נזכר בחוויותיו מן השירות הצבאי. הוא חש בגופו שוב את היכולות הגופניות שהוטמעו בו ומתאר אותן כיסודות אגרסיביים שנותרו בו גם לאחר שחרורו מן היחידה. המחשבות של שחר על שעבר במהלך שירותו ביחידה ועל ההשלכות של חוויות אלו גם לאחר השחרור ליוו אותי במהלך המחקר. בתום כל ריאיון, בקריאתם החוזרת ונשנית של הריאיונות ובניסיונות הפיתוח האנליטי של הממצאים שעלו מהם – תמיד שבה ועלתה השאלה אילו שינויים גופניים חוללה הכשרה זו והשירות כולו בגופם של החיילים.

בניתוח תהליך ההכשרה של החיילים הצעתי כי החיילים רוכשים שלוש יכולות גופניות² חדשות: יכולות של אלימות, של שליטה ושל הנאה (סמימאן דרש, 2004). אלו מוטמעות בהם במהלך ההכשרה, באות לידי ביטוי בהמשך השירות ונותרות בגופם גם לאחר יציאתם מן המערכת הצבאית. במאמר זה ארצה לדון בשאלה מהן היכולות החדשות שהוטמעו בגופם של החיילים ומה טיבם של שינויים גופניים אלו.

טענתי המרכזית היא כי בתקופה זו, ובעיקר במהלך קורס לוט"ר (לוחמה בטרור), החיילים מסגלים יכולות גופניות חדשות של אלימות, של שליטה ושל הנאה. יכולות גופניות אלו אינן זמניות ואינן מושאלות לצורך התפקיד, אלא הן מדגימות את עיצובם של גופים חדשים. הביטויים הגופניים של החיילים כה מושרשים בהם, עד שנדמה כי תהליך ההכשרה טבע בתוכם מעין טבע שני, שמתבטא בהתנהגויות גופניות של אלימות, של שליטה ושל הנאה המבוצעות באופן מיידי.

עומק השינויים הגופניים, עוצמתם ומשך זמן הישארותם בגוף החיילים הביאוני לבדוק באיזו מידה יוכלו לסייע המושג "הביטוס" של בורדייה (Bourdieu, 1977, 1990) והמושג "ביולוגיות מקומיות" של לוק (Lock, 1998, 2001) להעשרת ההבנה של תהליך ההכשרה המדובר.

ביטויים של אלימות, של שליטה ושל הנאה הופיעו בעבר בספרות הסוציולוגית הצבאית, אולם לא בכפיפה אמפירית ואנליטית אחת. רווחת הספרות על אודות יצירת היכולות האלימות במערכת הצבאית, ובעיקר בתקופת ההכשרה (ששון-לוי, 2000; Bourne, 1967; Cockerham, 1973; Eisenhart, 1977; Winslow, 1999). האלימות כפי שהיא באה לידי ביטוי במחקרים אלו היא אמצעי לחיזוק הזהות הגברית וליצירת לכידות חברתית. ואולם, במחקר זה האלימות אינה רק אמצעי, אלא גם התוצר של הכשרה זו. נראה כיצד באמצעות הפעלת אלימות תמידית כלפי החיילים, מיוצרים במהלך ההכשרה גופים המפעילים אלימות בעצמם תמיד ובאופן מיידי.

בספרות הסוציולוגית הצבאית נקשרות גם השליטה – והשליטה הרגשית בפרט – עם יצירת הלוחם הגברי (שיאון, 1997; ששון-לוי, 2000; Ben-Ari, 1998, 2000). מדיון זה, כמו מכלל הדיון בצבא וגבריות, נעדר מושג האלימות. נדמה כי לשליטה הפנימית והרגשית יש מעמד כשלעצמה בחשיבותה לתפקוד החייל בצבא. אך מדוע עוסק הצבא בהכשרת החייל לשליטה כזו, ולשם מה זקוק החייל לשליטה פנימית? טענה אחת אודות הקשר שבין אלימות ובין שליטה עוסקת בכך שהשליטה הרגשית של החייל היא תנאי ליכולתו להפעיל את האלימות שרכש בהכשרה (Ben-Ari, 1998, 2000). במאמר זה ארחיב את הקשר הדואלי ואוסיף את מרכיב ההנאה לשני מושגים אלו.

2. במונח "גופני" ובהתייחסותי לגוף לאורך המאמר כולו, כוונתי לאספקטים הפיזיים והנפשיים של הגוף.

כפי שנראה בהמשך הדברים, ביטויי ההנאה הם החריגים ביותר בנוף הספרות הסוציולוגית הצבאית. כשהם נידונים בספרות פסיכולוגית, הם מוצגים כביטוי חריג שהופעתו במצבים אלימים נובעת מהעדר שליטה עצמית של הפרט. ההנאה מיוחסת להתפרצות בלתי מרוסנת של החייל, ובכך מניחה גישה זו כי מדובר בתכונה אינדיבידואלית ובמהות שיש לגלותה. לטענתי, גם הספרות הסוציולוגית אינה מאתגרת די הצורך את ההנחה המהותנית והאינדיבידואלית שבבסיס ההנאה. במאמר זה אבקש להראות כי ההנאה מובנית חברתית, כמו יכולות האלימות והשליטה.

המודל האמפירי והאנליטי כפי שיוצג במאמר זה משלב לראשונה בין שלושת המושגים. לפי מודל זה, האלימות היא אמצעי להשיג את מטרות הכשרה, אך היא גם התוצר של אותה הכשרה עצמה; השליטה היא תנאי להפעלת האלימות וגם תוצר של הפעלתה; ההנאה היא חלק מיכולת השליטה החדשה שרוכש החייל ואינה נובעת במישרין מן האלימות אלא מיכולת השליטה שבאה לידי ביטוי במצבים האלימים. השליטה, אם כן, מתווכת בין האלימות ובין ההנאה.

לאחר הצגת המודל המשולב, שהוא הביטוי הגופני החדש של החייל בתום הכשרתו, אגש לבחון את טיבם של שינויים אלו. אטען כי היכולות הגופניות החדשות של החיילים אינן זמניות, אלא מוטמעות בגופם ונותרות בו גם לאחר השחרור. כדי להבין את טיבם של השינויים הגופניים ניגש לספרות התיאורטית של הגוף, אשר יכולה להעשיר את הניתוח של החומרים האמפיריים העוסקים בתהליכים הגופניים שעוברים החיילים הלכה למעשה. בייחוד ארצה לבחון את תרומתם של המושגים "הביטוס" ו"ביולוגיות מקומיות" להבנת השינויים הגופניים המתחוללים בהכשרה זו ואטען כי השינוי שהתחולל בגופם של החיילים השפיע על ה"ביטוס" של החייל, וכי יש בו גם מן העוצמה המרומזת במושג ביולוגיה מקומית.

הביטוס וביולוגיות מקומיות – מיקום תיאורטי

לצורך הסבר של המושגים התיאורטיים הביטוס וביולוגיות מקומיות, אציג תחילה את מיקומם בשיח התיאורטי של הגוף. אשתמש בחלוקה שמציע צ'ורדאש (Csordas, 1993) בין שני אשכולות תיאורטיים של הגוף: הגישה הסימבולית-טקסטואלית והגישה הפנומנולוגית-מתודולוגית.

הגישה הסימבולית-טקסטואלית

גישה זו עוסקת בגוף כמקור סימבולי, ובהיבטיה המאחרים היא מציעה לבחון את הגוף כזירה של פרקטיקות חברתיות. בגישה זו נוקטים (Blacking (1973), Douglas (1977), Foucault (1977), Turner (1987), Schepher-Hughes & Lock (1977), ו- Bourdieu (1977, 1990) בורדייה נחשב תיאורטיקן אשר ראה בעבר את הגוף כסמל לחברתי, אך בשלב מסוים התחיל לראות בו זירה של פרקטיקות חברתיות.

בתוך גישה זו מצויות כמה וכמה תיאוריות הפרושות על הרצף שבין תפיסות מכניסטיות של הגוף ובין תפיסות של בחירה חופשית (Free Will). בתוכם נמצאות הגישות העוסקות בהקשרים ההיסטוריים והחברתיים של ההיבטים הגופניים. אלו אינן עוסקות בהצגת מבנה

א־היסטורי ומכני מחד גיסא, אך גם אינן מציעות לדון בבחירה החופשית של פרט המבנה את עולמו מאידך גיסא. גישות אלו משוחחות במרחב שבין סטרוקטורליזם ופנומנולוגיה. זוהי גם גישתו של בורדייה.

בורדייה (Bourdieu, 1977, 1990) משלב התבוננות היסטורית קונטקסטואלית המאתגרת את הגישה האוטומטית, האל־זמנית, האוניברסלית. הוא מציע קשר מעגלי היסטורי בין הביטוס, פרקטיקות גופניות ומבנים חברתיים (Bourdieu, 1977, p. 73):

The habitus, the product of history, produces individual and collective practices, and hence history, in accordance with the schemes engendered by history. (Bourdieu, 1977, p. 82)

ההביטוס הוא ההיסטורי שהפך לטבעי ("the habitus, history turned into nature") או מה שמכנה בורדייה "טבע שני" ("the second nature of habitus") (שם). ההביטוס מגולם בפרט אבל כוחו בעצם בקבוצה: הפרקטיקות הקבוצתיות, שהן מובנות מאליהן, מבנות את הביטויים הגופניים של הפרט, והחזרתיות ההיסטורית שלהן משעתקת את ההביטוס המעמדי־חברתי. את הביטוי המוטורי של ההביטוס מגדיר בורדייה Body Hexis, שפירושו המחוות הגופניות והתנועות האופייניות לכל סיטואציה חברתית (Bourdieu, 1977, p. 87). בורדייה משווה את משקלו של ההיסטורי אל מול משקלו של ההווה הרגעי וטוען שההיסטוריה המוטמעת נותנת מידה של אוטונומיה ביצירת פרקטיקות לעומת הדטרמיניזם החיצוני של ההווה המיידית:

The habitus – embodied history, internalized as a second nature and so forgotten as history – is the active presence of the whole past of which it is the product. As such, it is what gives practices their relative autonomy with respect to external determination of the immediate present. (Bourdieu, 1990, p. 56)

עוד הוא מוסיף שההביטוס מיוצר ומתקיים ברמה לא מודעת. הסכמות החברתיות עוברות מפרקטיקה לפרקטיקה בלי לעבור דרך שיח מודע. לדבריו:

The habitus is a spontaneity without consciousness or will. (Bourdieu, 1990, p. 56)

עם זאת, אומר בורדייה, אין פירושו של דבר שההביטוס הוא תוצר של למידה מכנית, של ניסוי וטעייה, אלא יש בכיסו רציונל שאפשר ללמוד, רציונל של תנועות והתנהגויות המופנמות בגוף בספונטניות.

אף על פי שצ'ורדאש (Csordas, 1993) מייחס לבורדייה מקום מרכזי בגישה הסימבולית־טקסטואלית, נראה בעיני שגם בורדייה מתבונן לעתים בגוף רק כאמצעי לחקר החברה והחברתי. הגוף מוצג במשנתו כמקל חברתי להיבטים מעמדיים ומגדריים המוטמעים בו ומשועתקים דרכו לאורך ההיסטוריה. ביטויי הגוף האינדיבידואלי³ רלוונטיים בגישתו רק כחלק מן הביטוי של ההביטוס התרבותי־מעמדי (Bourdieu, 1990, p. 60). כך למשל הוא שואל ממלאני קליין את המושג "גיאוגרפיה גופנית" ועוסק בגיאוגרפיה של הגופים

3. לפי אבחנתן של שפר־היוז ולוק (Scheper-Hughes & Lock, 1987) בין שלושת הגופים. הגוף האינדיבידואלי הוא חוויית הגוף הפרטי בעולם.

במרחב ולא בגיאוגרפיה של הגוף האינדיבידואלי או בשינויים הגופניים המתרחשים בתוכו (Bourdieu, 1977, p. 92).

מחקר זה בוחן את היישום האמפירי של הסכמה התיאורטית של בורדייה כפי שהיא עולה במושג הביטוס, ומציע לבחון כיצד מיוצר הביטוס בזמן הביוגרפי של פרטים. בורדייה נותן נקודת מבט היסטורית, קבוצתית-מעמדית, ארוכת טווח, ואילו במחקר זה מדובר בפרק זמן תחום שבו מתרחשים תהליכים של יצירת הביטוס ושל שינויו של ההביטוס הקיים. כמו כן, ההתבוננות היא בגוף האינדיבידואלי ובייצור פרקטיקות גופניות הלכה למעשה בזמן הביוגרפי של פרטים, פרקטיקות אשר הופכות לחלק מההביטוס שלהם. שלא כבורדייה, המניח שההווה שולי לעומת העבר המצטבר, אציע שעבודה אינטנסיבית על הגוף וריכוז של השינוי הגופני בפרק זמן מוגבל ובמסגרת טוטליטרית יכולים להשפיע על ההביטוס ולעצבו, גם אם אין מדובר בתהליך ארוך טווח. עוד אטען כי התחושה שאי אפשר להתערב בכוונה תחילה בפרקטיקות הוולונטריות המשפיעות על ההביטוס ומייצרות אותו, אף היא אינה מתיישבת עם המתרחש בהכשרה המתוכננת והמוגדרת, שבה רכישת הפרקטיקות הגופניות החדשות אינה ספונטנית ובלתי מודעת, אלא החיילים שותפים לתהליך רכישת היכולות החדשות ונותנים להן פרשנות פורמלית בעלת רציונל.

הגישה הפנומנולוגית-מתודולוגית

הגישה הפנומנולוגית-מתודולוגית רואה בגוף נקודת מוצא מתודולוגית לחקר העולם ולא אובייקט מחקר. היות והגוף הוא פריזמת הנוכחות של האדם בעולם, הכול מתחיל ממנו ומתרחש דרכו ("The been in the world") (Csordas, 1993, p. 137). בגישה זו נוקטים למשל פוקו⁴ במחקריו השונים (למשל 1977) וגירץ (1973), ובה ממקם את עצמו גם צ'ורדאש (Csordas, 1993), המציע לראות את ה-embodiment כתחום מתודולוגי. הוא מבקש לקשר בין הרעיונות של "גוף" ושל "תפיסה", וכמו מרלו-פונטי (Merleau-Ponty, 1962, 1964) גם הוא מציע שהתפיסה היא תמיד חלק מהעולם התרבותי ושאינה תפיסה פְּרָה-תרבותית או פְּרָה-היסטורית. ואולם, בניגוד לגישה הקלאסית הרואה בתפיסה אקט קוגניטיבי בלבד, צ'ורדאש מתבונן בהיבטים הסומטיים שלה ומציע לראות בה צורה סומטית של התייחסות, כלומר התייחסות של הגוף לעצמו ולגופים אחרים. הוא טובע את המושג "Somatic modes of attention" וטוען כי דרך ביטויים גופניים אפשר לחשוף את החברתי והתרבותי. כמו אצל בורדייה, גם אצל צ'ורדאש הגוף הוא זירה לגילום החברתי. שלא כמו הגישות הסימבוליות-טקסטואליות, צ'ורדאש חוקר את הגוף האינדיבידואלי, אך רק כנקודת מוצא להבנת התרבות והתהליכים התרבותיים. גם הוא מניח שהגוף וצורות התפיסה הסומטיות התהוו היסטורית בתהליך תרבותי מתמשך. הפרט מייצג עבורו את המתרחש בחברה שבה הוא חי, וכך למשל אפשר לחשוף תהליכי מדיקליזציה שעברה החברה דרך תפיסות מדיקליות של הגוף. הגוף, והגוף הפיזי בפרט, נמצאים במקד המחקר, אולם עדיין רק כפריזמה להתבוננות בחברה.

4. תודה לפרופ' איל בן-ארי על המינח המדויק.

5. פוקו מופיע בשתי הגישות, היות והגוף במחקריו הוא גם הנחת מוצא מתודולוגית לחקר החברתי וגם אובייקט המחקר.

שוב - היכן הגוף?

בצד ההבדלים שמציג צ'ורדאש (שם) בין הגישה הסימבולית-טקסטואלית ובין הגישה הפנומנולוגית-מתודולוגית, ארצה לטעון כי שתיהן מחפשות את הידע התרבותי-חברתי המוטמע בגוף, ובשתיהן הגוף אינו אלא מכל שדרכו מתבוננים בחברתי. הגוף הגשמי (בלי להיכנס לדיכוטומיה של גוף-נפש ובלי לעשות לו רדוקציה לגוף פיזי בלבד) והשינויים הגופניים אינם נחקרים כשלעצמם. במחקר שלהלן, לעומת זאת, הגוף על היבטיו הפיזיים והנפשיים הוא נקודת המוצא למחקר, הוא אובייקט המחקר, הוא חזות הכול. הגוף עבורי אינו אמצעי לחשוף ערכים תרבותיים, אלא הוא הטקסט הנחקר, אותו אני מבקשת להבין.

תפיסת מרכזיות הגוף וחשיבות הלמידה דרך הגוף עולה גם אצל בורדייה. לטענתו עקרונות חברתיים המוכנסים לגוף הופכים לערכיו הנתונים ולחלק מהתנהגותו המובנת מאליה (Bourdieu, 1977, p. 95). ואולם, כפי שכבר נאמר, גם בהינתן תפיסה זו אודות הגוף, טרם ניתן לו מקום מרכזי במחקר. על מנת לחזק עוד את הדגש שאני מבקשת לשם על מקומו של הגוף במחקר זה, אגייס את התיאוריה של לוק בדבר ביולוגיות מקומיות (Lock, 1998, 2001).

לוק מתווכח עם הזרם התיאורטי המרכזי באנתרופולוגיה רפואית וטוענת כי הוא מניח אוניברסליות ביולוגית. לדבריה, איש לא יעז לראות בחברתי אוניברסלי, אך הביולוגי האוניברסלי אינו מאתגר דיו. בבחינתה את הבניית השיח של הגוף סביב תופעת המנופאוזה וסביב המדיקליזציה שלה, היא מוצאת כי נשים יפניות אינן חוות את הסימפטומים הקלאסיים המוכרים בקרב נשים אמריקאיות, כמו גלי חום והזעות לילה. בהסבר שנותנת לוק להבדלים בחוויה הגופנית, היא אינה מסתפקת בטיעון שתפיסת התופעה מובנית חברתית באופן שונה ביפן ובאמריקה. לטענתה, נוסף להבניה החברתית השונה של המנופאוזה (שבאה לידי ביטוי למשל בהעדר אבחון של הרופאים משום שאינם מחפשים סימפטומים אלו או בהעדר תשומת לב של הנשים לגופן), קיים גם הבדל ביולוגי בין נשים יפניות לאמריקאיות, הבדל שקשור לגורמים חברתיים, לתזונה, לסביבה ולגנטיקה. ההבדל הביולוגי חובר אל ההבניה החברתית של תפיסת המחלה, ויחד הם משפיעים על קיומם של סימפטומים גופניים שונים ושיחים שונים על הגוף. מכאן טובעת לוק את המושג "ביולוגיות מקומיות":

Local biologies refer to the way in which the embodied experience of physical sensations, including those of well-being, health, illness, and so on, is in part informed by the material body, itself contingent on evolutionary, environmental, and individual variables. (Lock, 2001, p. 483)

במושג "ביולוגיות מקומיות" טמונה ההנחה שהשוני בחוויה הגופנית אינו נובע רק מהיבט תרבותי מקומי שונה, אלא גם מתכונות ביולוגיות מקומיות שונות שהתפתחו עם השנים. הטיעון על קיומן של ביולוגיות מקומיות יוצא גם נגד הדטרמיניזם החברתי, שלפיו הגוף והחוויה הגופנית מוכנים רק חברתית. אי אפשר להותיר את הגוף הפיזי הפרטי כקופסה שחורה ולהניח שכל מה שמתרחש בו מובנה חברתית. לטענתה, קיימת השפעה הדדית של המטריאלי והחברתי על החוויה הגופנית:

The biological and the social are co produced and dialectically reproduced, and the primary site where this engagement takes place is the subjectively experienced, socialized body. The material body cannot stand, as has so often been the case, as an entity that is black-boxed and assumed to be universal, with so much sociocultural flotsam layered over it. The material and the social are both contingent both local. (Lock, 2001, p. 484)

כמו לוק, ארצה גם אני לטעון כי התיאוריות שנידונו עד כה נמצאות בתוך הקטגוריה שאני מכנה "הקטגוריה התרבותית של הגוף", וכנגדן אציע את "הקטגוריה הגופנית של הגוף". לפי חלוקה זו, התיאוריות של הגוף שנידונו עד כה ממוקמות בשיח התרבותי-מקומי. הן רואות בגוף זירה לחקר ההבניות התרבותיות המקומיות, ואת השיח של הגוף הן רואות כתלוי בתפיסות החברתיות המקומיות הקיימות בנוגע אליו. הן אינן דנות בהיבטים הגופניים עצמם ובהבדלים ביניהם, אלא רק בתפיסה החברתית השונה שלהם.

ואולם, אצל לוק הביולוגיה המקומית היא הנחת מוצא, נקודת פתיחה להסבר של ממצאי המחקר (היא מסבירה את ההבדלים שמצאה בחוויית המנופאוזה), ואילו במחקר זה תוצג הביולוגיה המקומית כתוצאה של התהליכים המקומיים ולא כתנאי לקיומם. אשאל ממנה את המושג ביולוגיות מקומיות ואעשה בו שימוש אחר כדי לתאר את השינוי הגופני שעברו החיילים וכדי לחזק את מרכזיות הגוף בתוך הסכמה הכללית של ההביטוס שטבע בורדייה.

אם כן, השאלות הנידונות הן מה הם השינויים הגופניים המתרחשים במהלך הכשרת החיילים וכיצד אפשר להסביר את היכולות הגופניות החדשות באמצעות המושגים "הביטוס" ו"ביולוגיות מקומיות".

שיטת המחקר

המאמר מבוסס על מחקר שנערך בקרב חיילים ששירתו ביחידת דובדבן בשנים 1987-1996. בשנים 2001-2002 ערכתי ראיונות עומק עם 18 חיילים מן היחידה אשר השתחררו משירותם הצבאי כעשור קודם לכן (החייל המבוגר ביותר התגייס ליחידה בשנת 1987, והצעיר ביותר - בשנת 1993).

יחידת דובדבן הוקמה בשנת 1987 לצורך פעילות בקרב האוכלוסייה האזרחית ביהודה ושומרון, ובתקופה הנדונה היא הייתה יחידת מסתערבים. חייליה הוכשרו להתחפש לערבים, להתערות באוכלוסייה המקומית, וכך ללכוד מבוקשים.⁶ היחידה עברה שינויים רבים במהלך השנים, חלקם עוד במהלך שירותם של החיילים המתראיינים וחלקם לאחר מכן.⁷

6. אין לי ספק כי סוגיית פועלה של היחידה מעורר מחשבות פוליטיות מן הצדדים השונים של המטרס, אך כפי שנהגתי במחקר, אבקש להותיר את הדיון הפוליטי (החשוב) לזירות פולמוס אחרות ולהתמקד בהיבט ביקורתי-אקדמי.

7. חשוב לציין כי מאמר זה מציג רק חלק קטן מתוך המחקר המלא וחלק קטן אף יותר לעומת התמות הרבות שעלו בראיונות.

אל המרואיינים הגעתי בשיטת כדור השלג. המרואיינים הראשונים היו חברים ומכרים שהסכימו לשתף אותי בחוויותיהם. לאחר שהתראיינו, הסכימו להפנות אותי לחבריהם ואף המליצו בפניהם להתראיין. הראיונות היו פתוחים לחלוטין; בתחילת כל מפגש ביקשתי מהמרואיין לספר לי על שירותו הצבאי מיום הגיוס ועד השחרור. מכאן ואילך היה הסיפור קולח, ולעיתים התעכבתי לקבל הבהרות שחשתי שהן חיוניות להבנת הסיפור. כל ריאיון נמשך כשעתיים. ממצא מעניין שעלה כבר בשלב הראיונות היה הזמן הרב שהקדישו החיילים לתיאור תקופת ההכשרה לעומת התיאור של כלל השירות הצבאי. הם תיארו ביתר פירוט את המתרחש בקורס לוטר (לוחמה בטרור), לעתים לאורך כשליש מהריאיון, אף על פי שמשך הקורס הוא חודש וחצי בלבד, חלק קטן מתהליך ההכשרה שאורכו כשמונה חודשים (במקרים מסוימים עד שנה) וחלק מזערי לעומת שלוש שנות השירות הצבאי המלא. ממצא זה הביאני לבדוק בקפידה את המתרחש בקורס זה בפרט ובהכשרה כולה, ולבחון את מידת השפעתה על החייל במהלך שירותו ולאחריו.

לאחר שנכתבה העבודה מסרתי אותה לכמה מן המרואיינים וביקשתי את הערותיהם. תגובתם תועדה ותרמה מאוד להתפתחות הרעיונות האנליטיים במחקר. כעת ניגש לבחון את תהליך יצירת היכולות החדשות.

אלימות

השימוש באלימות בצבא רווח בעיקר בהכשרה. מחקרים שונים דנים בשימוש באלימות בהכשרה הצבאית כאמצעי להשיג משמעת פנימית של החייל ולהגביר את שליטת המערכת בו (ששון-לוי, 2000; Cockerham, 1973; Eisenhart, 1975; Winslow, 1999, p. 444; Bourne, 1967, p. 187). האלימות בהכשרה היא גם אמצעי בידי הצבא להדק את הלכידות הפנימית בין חברי היחידה החולקים זה עם זה את הסבל (שיאון, 1997, עמ' 64; Cockerham, 1973; Winslow, 1999, p. 453). במחקר שלהלן, לעומת זאת, האלימות אינה רק אמצעי, אלא גם המטרה והתוצר של ההכשרה. כפי שמציעה בורק (Bourke, 1999), בכל תוכניות ההכשרה מתרחש תהליך קיצוני דומה: פרטים צריכים להישבר כדי שהמערכת תוכל להבנותם מחדש כחיילים-לוחמים יעילים. באמצעות המתודות הברוטליות מנסה הצבא לגרום לכוונות הנרכשות ולרפלקסים הנרכשים של החייל להיות לוחמניים, כך שיווצר חייל אלים יותר (Bourke, 1999, p. 79). רעיון זה מתגלה בעוצמה רבה בתוכנית ההכשרה של חיילי יחידת דובדבן, שבה רואים כי האלימות המופעלת כלפי החייל, מטרתה ליצור חייל בעל יכולות אלימות. הפעלת האלימות התמידית כלפי החיילים משנה את התגובות הגופניות המיידיות שעמן הגיעו לצבא (כמו למשל התעלפות ונפילה) ויוצרת גופים המפעילים אלימות באופן מיידי ותמידי.

תהליך רכישת היכולות האלימות מורכב משני שלבים: ספיגה ותקיפה. תחילה נדרש החייל לרחות את העילפון ואת הפחד, וכעבור זמן הוא לומד "לקבל מכות", כלומר לעמוד יציב כשהולמים בו. יכולת זו לספוג מכות בלי להירתע, ליפול או להתעלף מכונה "ספיגה". שחר מתאר כיצד הגוף שבעבר נפל והתעלף מן המכות למד לעמוד בהן ביציבות: "עכשיו, אני לא יודע אם פעם קיבלת סטירה מצלצלת בפנים או בוקס, אבל כשאתה מקבל אגרוף בפרצוף, התחושה היחידה היא שחור בעיניים. כל מה שמראים

בסרטים זה בולשיט. ברגע שאתה מקבל אגרוף במקום הנכון, כעיקרון אתה אמור ליפול, אתה אמור להתעלף, ואם הוא לא מספיק חזק, אתה אמור לראות שחור בעיניים... ופתאום אתה לומד שאם אתה מקבל אגרוף אתה מסוגל לעמוד. אתה רואה שחור בעיניים, אתה לא רואה כלום, ואתה עומד. עומד."

לאחר שגופו של החייל לומד להישאר יציב אל מול האלימות המופעלת נגדו, עליו ללמוד להפעיל בעצמו אלימות דומה. יכולת זו מכונה "תקיפה", והיא נלמדת באמצעות "תרגילי הנעלות" ו"תרגילי אגרסיביות" במהלך אימוני קרב המגע. כך סיפר עמית: "אתה לומד התנהגות, איך להתנהג. הבסיס הוא הנעלות. יש מטרה, אתה צריך להגיע למשהו בקצה השני של החדר. יש תרגיל כזה מה שנקרא 'מעבר קל'. כל הצוות עומד יחד במרכז של החדר, יש מאחורה מישהו שעומד, הם חוסמים את הדרך, אתה מקבל מכות. אתה צריך להגיע לאדם מאחורה, זה בעצם הבסיס. אתה צריך להינעל. לא משנה מה קורה, אתה צריך לעבור דרכם ולהגיע אליו... אתה צריך להגיע למטרה לא משנה מה קורה בדרך."

אחרי שהחייל למד להתעלם מהמכשולים המוצבים בדרכו, עוברים לשלב הבא של פיתוח יכולת התקיפה, שבו ילמד להפעיל אלימות בעצמו. החייל עובר הכשרה מיוחדת המלמדת אותו להכות, ואת מה שלמד הוא מיישם ב"קרבות", שהם מפגשים הנערכים בסוף כל שבוע. במפגשים אלה נדרשים החיילים להילחם במלוא כוחם, להכות את חבריהם ולהפעיל נגדם את הטכניקות האלימות שלמדו. כך מספר אלון:

"כל יום חמישי יש קרבות. מה זה קרבות? הצוות נכנס, יש מזרון, מזרון מרובע. הצוות עומד מסביבו, המדריך עומד באמצע, מכניס שני חבר'ה, עולים על שכפ"צים, קסדות, איזושהו מיגון, נכנסים פנימה. ברגע שהוא אומר 'קרב', מבחינתך זה האויב! זה האויב! אתה נכנס בו בכל הכוח! אתה, עם כל הטכניקה שלמדת או מה שלא למדת, בעיטות, אגרופים, מכות, כל מה שאתה יודע, אתה צריך להפיל את היריב שלך. גם אחרי שהוא נופל, מותר לך לתת לו מכות, עד שהמדריך חודל אותך. אתה צריך להמשיך עד שהמדריך חודל אותך, זה ההגדרה."

נשאלת השאלה כיצד ניתן להסביר את השינוי הגופני שעובר החייל. כיצד חייל שנתע מאלימות בתחילה, מפעיל אותה לאחר ההכשרה באופן מיידי? היכולות האלימות מוטמעות בגופם של החיילים בכמה וכמה דרכים. למשל, בכל פעם שחייל נרתע מן המכות, מתגברת האלימות המופעלת נגדו והוא מוכה יותר. ענישה זו גורמת לו להימנע מן ההתנהגות שהביאה אליה, כלומר להפסיק להתקפל. כך עולה מהתיאור הבא:

אלי: "גם אסור לך כמובן להישבר מוקדם, אם בא המדריך ומרביץ לך ואתה ישר מתחיל להתבכיין, אז הוא יתעלל בך איזה רבע שעה שלמה. או כשהוא בא ומרביץ לך, אתה חייב לא לזוז."

שאלה: "אתה לא אמור להגיב?"

אלי: "לא. אם אתה מגיב, הוא מרביץ יותר חזק. וזה מתחילת הטירונות, זה מה שמאמנים אותך לקראתו: אם מרביצים לך, אתה לא ישר מתקפל ומתחנן, אלא נעמד ולא זז."

שאלה: "וזה עובד? באמת מאיזושהו שלב אפשר להגיב כך?" אלי: "לא לזו? בטח. תראי, אני אחזור כל פעם לדוגמה הזאת של החיה. כמו כלב, אתה תבוא, אתה תיתן לכלב כל פעם מכה כשהוא עושה פיפי בסלון, אז הוא ילמד לא לעשות פיפי בסלון. ככה גם פה. בהתחלה נותנים לך מכה, אתה מתקפל. ואז נותנים לך עוד יותר מכות בגלל שאתה מתקפל, אז אתה לומד לא להתקפל. מאלפים אותך."

תהליך השינוי של התגובה הגופנית מתואר על ידי החיילים במונחים של התניה גופנית ואילוף. אלי מדמה את התהליך לאילוף של כלב המקבל מכות על מנת שיפסיק לבצע את ההתנהגות הלא רצויה. אך כפי שכבר נטען, לא זו בלבד שהחייל מפסיק את תגובת הרתיעה, אלא הוא לומד גם לפתח תגובה תוקפנית, וגם היא מתוארת כנרכשת באמצעות התניה וענישה. חייל שאינו מכה כפי שלמד, שאינו מפעיל אלימות כנדרש, זוכה לתגובות משפילות ואלימות שמופעלות נגדו. כך תיאר זאת אבנר: "אתה לומד איזה סוג מסוים של בעיטה, ואז בא מדריך, אתה מתאמן על השק, נותן בעיטות, אומר לך זה לא טוב ומדגים עליך את הבעיטה, איך היא צריכה להיות, כמה היא כואבת אם היא נכונה. אתה עושה משהו לא נכון, המדריך יכול לתפוס אותך באף או בלחיים, להכניס את האצבע לתוך הפה ולגרור אותך את כל האולם ולהשפיל אותך, כולם עומדים ומסתכלים, להשפיל אותך, לגרור אותך, לעשות אותך אפס, לבעוט בך. כל דבר, אתה עומד לא נכון, אתה כל הזמן צריך לעמוד ולהגן. אתה עומד לא נכון, בום, אתה מקבל בעיטה לפנים, אתה צריך להגן על הפנים."

עם זאת, נראה שההפנמה הגופנית של יכולות אלו אינה נטולת הבנה של המתרחש. מתיאורי החיילים נראה כי קיים שיח מודע אודות אופן הכשרתם ואודות תרומתן של היכולות החדשות להמשך שירותם. אבנר למשל מסביר את סגנון ההכשרה שכונה אותו "אילוף". האילוף והפיכת החייל למעין חיה, כדבריו, מספקים את התגובות התוקפניות הרצויות, אף בהעדר הכשרה מורכבת וממושכת: "אז בסך הכול בתקופת הזמן הזאת שהייתה לנו אי אפשר היה ללמד אותנו את נפלאות הקארטה או אני לא יודע מה. אז פשוט הפכו אותך למין חיה כזאת, מאוד אגרסיבי, מאוד בהמתי, וזה נקרא 'נעול', שכשאתה צריך משהו אז אתה ננעל על המטרה ואתה תרוץ ואתה תשבור את הקיר ואתה תעבור דרך הקיר ואתה תגיע לשם. וזה עיקר האימונים בלוט"ר."

יהודה מספר על תרומת היכולות האלימות לתפקודו במשימות: "אין לי ספק שחלק מהאימונים סתם גרמו לי נזק ולא תרמו לי כלום. אבל בסופו של דבר, אני חושב שאני היום בן אדם שידע לקבל מכות. זה נשמע אבסורד כשאני מדבר כך בגיל שלושים, אבל בגיל שלושים, כשאתה הולך למחנה הפליטים בג'נין, זה חשוב, זה חשוב מאוד, וזה נותן לי המון ביטחון עצמי, עצם זה שעשיתי את הקורס."

שיטת ההתניה הגופנית חשובה משום שהיא הופכת את ההתנהגויות החדשות לזמינות ומיידיות, כמעט אוטומטיות. כפי שטוען הולמס (Holmes, 1985), חשיבותו של אימון

מתנה היא רבה, משום שהוא מבטיח שהחיילים יתפקדו כמצופה מהם גם כשהיו מותשים, משום שהם פועלים אוטומטית. אפילו במצבים קיצוניים שבהם נראה שאין מוצא, תמיד יימצא משהו שהחייל יכול לבצע אוטומטית. דאייר (Dyer בתוך 8, 1995, Grossman) מצייע להמיר את המושג "אימון" במושג "התניה", שכן בעקבותיו החייל אינו נדרש להפעיל חשיבה במצבי לחץ (כמו בקרב), אלא תגובה אוטומטית לחלוטין.

מסנר (Messner, 1992)⁸ חולק על ההנחה כי התפקוד אוטומטי לחלוטין. הספורטאים במחקרו אמנם מדווחים לעתים על תחושת פעילות אוטומטית של גופם, אך הוא טוען כי אי אפשר להסביר את התפקוד רק כתוצאה של תגמולים ועונשים. לדבריו: "הספורטאים לא 'יוצרו' באמצעות המערכת של פאבלוב, של תגמול ועונש, הם בני אדם..." (Messner, 1992, p. 17). גם בורק (Bourke, 1990) מוסיפה ממד של הבנה וחשיבה בצד היכולת המותנית; מטרת האימון, לדבריה, היא לקדם את רוח הלחימה ולהפוך את הגברים לכלי נשק שגם חושבים: Thinking Bayonets (Bourke, 1999, p. 70).

במחקר זה ניתן לראות כי התנהגותו של החייל אינה אוטומטית לגמרי. האימון הגופני והיכולות הגופניות החדשות עוברות תיווך של הסברים, והחייל מבין את הרציונל העומד בבסיס הכשרתו. ממצא זה תואם את טענתו של בורדייה שאי אפשר להסביר את הפרקטיקה באופן מכניסטי לחלוטין ושחייבת להיות פעולה של הפנמה ושל חיקוי על מנת שיירכשו היכולות החדשות. ההביטוס הוא מבנה שמתווך בין תפיסת ההתנהגות כמכניסטית ובין ראייתה כביטוי לרצון מכוון וחופשי. באופן דומה אטען שהחיילים מייצרים את היכולות הללו באמצעות הפרקטיקות הגופניות שלהם, מתוך רצון ומחשבה, לפחות כשם שהן מופעלות עליהם, כמבנה חיצוני שבו הם פועלים אוטומטית. האלימות האינטנסיבית המופעלת נגדם היא חלק בדרך לרכישת יכולות אלו, אולם על החייל להפעיל את האלימות בעצמו ולאמן את עצמו כדי שהיא תהפוך לתגובה מיידית ולכאורה עצמאית שלו. בניגוד לטענתו של בורדייה ניתן לראות כי החיילים מנהלים שיח מודע וגלוי אודות תהליך ההפנמה של יכולות אלו.

בחלק הבא נראה כי יכולות האלימות שרכש החייל אינן עומדות לבדן; במהלך ההכשרה מוטמעות בגופו גם יכולות של שליטה – שליטה בגופו ושליטה באלימות שרכש.

שליטה

הספרות הפסיכולוגית העוסקת במושג השליטה בהקשר הצבאי דנה בקיומה של שליטה פנימית אצל החייל ובקשר של שליטה זו ליציבותו הנפשית (דה סביליה וגל, 1998; נוי, 1991, 2000; קריין, 1998; Grossman, 1995, 2000; Hendin & Haas, 1984). בספרות הסוציולוגית מוצגת השליטה הרגשית כחלק מהבניית תפיסת הגבריות במערכת הצבאית (שיאון, 1997; ששון-לוי, 2000; Ben-Ari, 1998, 2001). הדיון הפסיכולוגי רואה במושג זה תכונה אישיותית אינדיבידואלית, ועל סמך הנחה מהותנית זו בוחן את תרומתה ליציבות

8. מחקרו אמנם מתבסס על חקר אימון ספורטאים, אולם הדרישות להשגת התגובה הגופנית הרצויה בזמן אמת דומות.

נפשית של חיילים בזמן השתתפותם בקרב ולאחריו. הדיון הסוציולוגי מתייחס לשליטה כאל תכונה מובנית חברתית ומניח כי היא מרכיב חשוב בכינון תפיסת הגבריות בכלל ותפיסת הגבריות בצבא בפרט, אך אינו נוגע בשאלה מדוע עוסק הצבא בהבניית יכולת זו וכיצד היא מתקשרת ליכולת להפעיל אלימות.

בן-ארי (Ben-Ari, 1998) הוסיף על הנאמר בגישות אלו והציע הסבר מבני ארגוני לחשיבות כינון השליטה הזאת: בקרה על החיילים לצורך השגת המטרות הארגוניות. לטענתו, מצב הקרב מאיים על יכולת החייל להפעיל את האלימות המתבקשת ממנו. הלחץ בזמן הקרב יכול להביא ל"שיתוק" או ל"השתוללות", שתי תגובות שאינן עולות בקנה אחד עם התפקוד הנדרש מן החייל. קיומה של שליטה פנימית במצב הקרב מביאה את החייל לשלוט בעוררות זו ומבטיחה למערכת הצבאית את התפקוד המתוכנן. בן-ארי מציע קשר מורכב שבו המצב החיצוני עלול לפגוע ביכולת השליטה הפנימית של החייל, וכתוצאה מכך נפגעת יכולתו להפיק את התגובה שלמד, המתבקשת בעת זו. כך עלולה להיפגע יכולת השליטה של המערכת הצבאית בחייל בזמן אמת.

ניתן לדון בשתי יכולות של שליטה: שליטה פנימית ושליטה חיצונית. האחת היא שליטה בעוררות הפנימית הנובעת ממצב הלחץ בקרב, והאחרת מתאפשרת בזכות קיום השליטה הפנימית, הבאה לידי ביטוי בהצלחת החייל להפעיל את האלימות שלמד ולהשיג את מטרתו במשימה הצבאית.

חשיבותה של השליטה הפנימית עולה בשעה שהחייל יוצא למשימותיו בשטח. ככל שהיא טובה יותר, כך יצליח החייל לשלוט בעוררות הרגשית והפיזיולוגית הנובעת מן המצב ולהימנע מחשיפת זהותו האמיתית. כפי שמסביר איתן:

"היה איזה מקרה שהיה במחנה פליטים. היינו צריכים להיכנס למחנה פליטים, לאגף את הבית ככה בשקט, ומישהו היה צריך להגיע, ואז יוצאים מהרכב, ואז אתה נותן את הריצה. אתה מנסה לא להוציא את האדרנלין החוצה, כי רואים את זה. אתה נהיה מתוח, הידיים שלך נהיות יבשות. אתה מנסה להפנים את זה, אתה שקט, אתה מנסה להרגיע את עצמך. לא נותן לזה לפרוץ. אתה מוריד את הראש, לא להסתכל לאף אחד בעיניים. אם אתה מסתכל למישהו אתה נראה חשוד, והוא יכול לעלות על זה."

אלי מדגיש כי הצלחת ההסתערבות⁹ תלויה בשמירה על קור רוח:

"ואז רואים כמה אתה מסתערב טוב. זאת אומרת מסתערב טוב זה לא רק כמה אתה... זה שתדע ערבית טוב, אלא זה שאתה 'קול'. אתה לא 'קול' אתה לא יכול להיות מסתערב, וכמה שאתה יותר 'קול' אתה מסתערב יותר טוב."

בזמן הפעלת האלימות החייל צריך "להינעל" על מטרותיו: לראות לנגד עיניו את המטרה, את האדם שעליו ללכוד, ולהגיע אליו בכל מחיר. באמצעות יכולת שליטה חיצונית

9. כאמור, משימת חיילי היחידה בתקופה הנדונה כרוכה ב"הסתערבות", כלומר התחפשות לערבים והתערות באוכלוסייה המקומית ביהודה ושומרון לצורך לכידת מבוקשים. החיילים מתחפשים ומתאפרים על מנת ליצור זהות חדשה ודומה ככל האפשר לזהות המקומיים. לחץ גלוי, זיעה או מתח ניכר עלולים לגרום למקומיים לחשוד בהם ולגלות את זהותם האמיתית.

גבוהה הוא לא נותן לשום גורם חיצוני להפריע לו בדרכו למטרה. כפי שסיפר אבנר: "יש לך עכשיו מטרה. לא מעניין אותך מאה זקנות, אלף ילדים, שוק מלא אנשים, שם המטרה. לא מעניין אותך שום דבר, יש לך קיר בדרך, כלום לא מעניין אותך, אתה מגיע למטרה."

השליטה הפנימית של החייל, היכולת להתגבר על העוררות הגופנית, היא שלב מקדים ליכולתו להשיג שליטה חיצונית. חייל שיצליח לגייס שליטה פנימית גבוהה - יצליח לדבוק במשימתו, להתעלם מכל הפרעה ולהגיע למטרה. השליטה במובן זה היא תנאי ליכולת להפעיל אלימות. חייל שאינו שולט בגופו לא יוכל לשלוט בהפרעות החיצוניות שעוללות לערער את נחישותו בדרכו למטרה, ועל כן לא יוכל להפעיל את האלימות הנדרשת ממנו לשם לכידת המבוקש. השליטה אינה רק תנאי מקדים לאלימות, אלא היא מלווה גם את הפעלת האלימות עצמה.

ניתן לראות כי אלימות שיוצאת מכלל שליטה ואינה משרתת את "העבודה" - למשל אלימות שפורצת לאחר שהושלמה המשימה - אינה מוערכת ואף מגונה. שחר מתאר באי נוחות אובדן שליטה באלימות:

שחר: "אני זוכר את הפעם הראשונה שתפסתי את המסית. וזה פעם ראשונה שאתה מגשים את מה שאתה לומד. תפסתי אותו במלוא האגרסיביות, ואני רק נזכר בזה אני אומר, הייתי מטורף מרוב אגרסיביות, ומאוד כעסו עלי שנהגתי בצורה אגרסיבית כזאת."

שאלה: "מה עשית?"

שחר: "איזה מכות נתתי לו רק כדי שיסתום את הפה. פשוט נצמדתי אליו ואמרתי לו 'אוסקוט, ג'יש', הייתי קרוב לאוטו ואמרתי לו להיכנס לאוטו ובום, הכנסתי אותו לתוך האוטו וברחנו משם."

שאלה: "מה עשית שכעסו עליך?"

שחר: "פשוט הייתי אגרסיבי בטירוף למישהו, הוא לא היה... הוא קיבל ממני מכות רצח..."

שאלה: "למה?"

שחר: "סתם, כי הוא, כביכול, כי הרגשתי שהוא מתנגד לי. אני חושב שעל ידי פשוט אגרוף הייתי יכול להמם אותו, אבל פשוט לא נתתי לו אגרוף אחד, נתתי לו בעיטה ו..."

השליטה באלימות מתקשרת לתחושת המקצועיות של החייל. חייל שהפעיל אלימות בלי שליטה נחשב לא מקצועי ומוערך פחות. כפי שמסביר מורגן (Morgan, 1994), הגבר נדרש להפגין יכולת ורצון לנהוג באלימות מצד אחד, אך גם אלימות מאופקת ונשלטת מצד שני. גם אצל קרין (1998) הדגישו כמה מהמרוואיינים את החשיבות של שליטה עצמית ושל הפעלת כוח מתוחמת ומאופקת. המקצועיות מתקשרת אצלם להפעלת אגרסיביות מחושבת שנועדה להשגת המטרה.

במחקר הנוכחי ניתן לראות כי החיילים אמנם למדו לתקוף ולהפעיל אלימות רבה, אך במסגרת ה"עבודה" מותר להם להפעיל רק את מידת האלימות הנחוצה לשם השגת המטרה. חריגה מנורמה זו תיחשב לא מקצועית ולא תזכה להערכה. יכולת השליטה של החייל היא

חלק מיכולת האלימות שלו ומן התוצר הגופני החדש. כמו כן, לעומת ההצעה לראות בשליטה חלק מן ההביטוס הגברי (Ben-Ari, 1998), אציע לראות בשליטה חלק מן ההביטוס האלים, בהיותה תנאי להפעלת אלימות. בחלק הבא נראה כי השליטה אין משמעותה רק הדחקה של העוררות הבלתי רצויה, אלא אף הופעתו של רגש חדש במצבים האלימים – הנאה.

הנאה

בחלק זה נראה את ביטויי הנאה שהופיעו כשתיארו החיילים את השתתפותם בסיטואציות אלימות. לטענתי, רגש זה מובנה ומוטמע בגוף החייל כמו יכולות האלימות והשליטה. נראה כי הבניית גופו של החייל אינה רק בדרך של דיכוי והדחקה, אלא גם בדרך של יצירה והעצמה. כפי שהציע פוקו:

”הנקודה החשובה תהיה לדעת תחת אילו צורות, דרך אילו ערוצים, בהחליקן לאורך אילו שדות־שיה, מגיע הכוח עד להתנהגויות הקטנטנות והאינדיבידואליות ביותר, אילו שבילים מאפשרים לו להגיע עד הצורות הנדירות והכמעט בלתי ניתנות לזיהוי של התשוקה, כיצד הוא חודר להנאה היום־יומית ומפקח עליה – כל זאת באמצעות תוצרים שיכולים להיות של סירוב, של חסימה, של פסילה, אך גם של שידול ושל העצמה, בקיצור – ’הטכניקות מרובות הצורות של הכוח.’” (פוקו, 1976, עמ' 13)

שתי פנים להנאה: ראשית, היא חלק מן השליטה הרגשית של החייל. החייל לומד לא רק להפסיק את תגובת הפחד שאיתה הגיע להכשרה, אלא גם לייצר תגובת הנאה. שנית, נראה כי הנאה אינה נובעת מן האלימות, אלא מן השליטה המושגת במצבים אלימים. ההנחה הרווחת בספרות הפסיכולוגית היא כי החייל אינו מסוגל להפעיל אלימות או להרוג מטבע ברייתו (Grossman, 1995), וקיימת ספרות ענפה שדנה בחוויות טראומטיות שחוו חיילים בשעת לחימה. ואולם, בשנים האחרונות פורסמו מחקרים אחדים שחשפו כי לא זו בלבד שחויית המלחמה אינה בהכרח שלילית, אלא שחיילים אף מעידים על תחושות של הנאה מן ההשתתפות בסיטואציות האלימות ולעתים גם רצון להשתתף בהן (ליבלך, 1987; שיאון, 1997; דה־סביליה וגל, 1998; לומסקי־פדר, 1998; קרין, 1998). הסבר סוציולוגי אודות ההפתעה העולה נוכח חשיפת הרגשות החיוביים הללו יציע כי עד כה הובנתה התפיסה החברתית והרגשית של המלחמה כחוויה טראומטית, ובמסגרת הבניה כזאת, תחושות של הנאה הן אכן תגלית חריגה – פתולוגית – הדורשת הסבר מיוחד. אך אם נניח כי תמיד מתקיימת הבניה רגשית כלשהי, לא יהיה עוד צורך לשאול מדוע הופיע רגש מסוים ולא אחר, אלא יהא עלינו להתחקות אחר האופן שבו מבנים ומייצרים רגש זה בקרב החיילים.¹⁰ כפי שהציעה לוטס (Lutz, 1988), בניגוד לגישה

10. איני מערערת על מהותן של חוויות טראומטיות, אלא מציעה כי הספרות הסוציולוגית אינה משוחררת דיה מן ההסבר המהותני של רגשות.

הפסיכולוגית הרואה ברגש אספקט אישי מהותני שבו התפקיד התרבותי הוא משני, יש לראות את הרגש כפרקטיקה חברתית.

התחושה הדומיננטית המלווה את סיפורי ההכשרה בכלל ואת קורס הלוט"ר בפרט היא תחושת הפחד. החיילים מתארים תחושות של פחד ושל חוסר אונים המאפילות על החוויה כולה. את עיקר הפחד מטילה עליהם האלימות המופעלת נגדם בזמן אימוני קרב המגע. כך מספר דני:

שאלה: "פחדתם להגיע לקורס טרור?"

דני: "בטח, פחדנו פחד מוות. כי אתה פתאום נתקל במשהו אחר. כי אתה רגיל לקושי פיזי, מנטלי, אתה רגיל לגעגועים, אתה רגיל להיות מלוכלך. אתה מתרגל לזה. ופתאום אתה צריך להתרגל לפחד. זה מאוד מוזר. זה מאוד מפחיד, אני לא יודע איך לתאר את זה. ...אני זוכר קטע שישבנו באוהל, מיטה ליד מיטה ככה מקופלים, ואמרנו שנינו, רגע, זה קטע שאסור לשכוח בחיים. כי אין פחות מזה, יעני אין יותר נמוך מזה, אין יותר באסה מזה, אין יותר דיכאון מזה. אתה יושב, ואתה חסר אונים, אתה יודע שאתה עוד עשר דקות אתה הולך לחטוף את המכות של החיים שלך ולהתעלף, ולהתעלף איזה עשר פעמים במהלך השעתיים האלה, ואתה מפחד. אמרנו אסור לשכוח את הרגעים האלה, אמרנו אין, אסור, אין! כל דבר הבא שיהיה בחיים לא ישתווה לזה, ואסור לשכוח שהגענו לנקודה הזאת. כאילו שהגענו לפסגה של הר, אתה תמיד צריך לזכור שהיית שם. יותר נכון, ירדת ללמטה כל כך שאף פעם לא תרד יותר נמוך, ואם אי פעם תרד נמוך, לא תתפנק כי כבר היית הרבה יותר נמוך."

לעומת הדומיננטיות של תחושת הפחד בתיאורי ההכשרה, החיילים אינם מדברים כלל על פחד כשהם מתארים את המשימות בשטח, את מה שמכונה "העבודה"¹¹ וייתכן שבדבריו של דני טמון הסבר ראשוני לכך. גם כשאני מעלה את נושא הפחד בשעת המשימות ותוהה על קיומו, הם טוענים שלא חשו פחד. בדיעבד הם מסכימים שהיה ניתן ואולי אף רצוי לחוש פחד במשימות המסוכנות, אבל רגש זה לא עלה בקרבם בזמן השירות (או בזמן תיאור השירות). כך אומר יהודה:

"פחד, במהלך כל השירות הצבאי, אני חושב אולי עד החודשים האחרונים, זה היה משהו שלא הכרתי. ואני לא אומר את זה בגאווה גדולה, אלא אני מסתכל על זה היום אחורה ואני אומר הייתי ילד טיפש."

העדר תחושת הפחד בשטח, מוסברת על ידי מוטי באמצעות האימון בקורס הלוט"ר: "תראי, בדיעבד, אחרי שאני הייתי לוחם, אז אמרתי לעצמי, טוב שעברתי את הקורס טרור הזה ואת הקרב מגע הזה, כי אין ספק שזה מחשל, זה הופך אותך לבן אדם... אתה ילד, אתה בן אדם צעיר בן 19, אתה פחות מפחד, אתה לא מפחד

11. פעולות החיילים ומשימותיהם מכונות "עבודה". מושג זה מתקשר אף הוא לשליטה הרגשית ולניהול הרגש של החייל. המשימות המפחידות והמסוכנות הן רק עבודה, כינוי המציין שגרה ומעקר את המטען הנפשי והפיזי הנלווה אליהן. העבודה מתקשרת גם להפעלת אלימות מאופקת "רק לצורך העבודה", כשאלימות שאינה הכרחית לביצוע העבודה אינה מוערכת.

לרוץ לתוך כל מיני סיטואציות אלימות, אתה לא מפחד לחטוף מכות, פחות מפחד. זה דבר חיובי, כן. אתה יודע שאוקיי, תחטוף איזה אגרוף, זה לא אמור להפיל אותך. בסדר, זה יכאב, אבל זה לא... זה בהחלט מחשל, אין ספק."

החיילים מסבירים את העדר תחושת הפחד בהמשך השירות במונחים של הרגל לפחד, הפחד התמידי והקיצוני בהכשרה מונע או מפחית במידה ניכרת את תחושות הפחד בהמשך דרכם: "כל דבר הבא שיהיה בחיים לא ישתווה לזה", "זה בהחלט מחשל". אך נראה שלאחר ההכשרה, לא רק נעלמת הרגשת הפחד, אלא מופיעה הרגשה אחרת בעת ביצוע המשימות - הנאה. כך מספר מוטי:

"במצבים של הסתערבות אתה מרגיש את האדרנלין. מצד אחד אתה צריך להיות מאוד רגוע, צריך לא להראות את זה. מצד שני אתה דרוך. אתה נמצא בסיטואציה שאתה ככה מחכה שמשו יקרה, אתה הולך, אתה די נהנה מזה שבאים אליך מוכרי שטיחים ומנסים למכור את השטיחים, כי אז אתה רואה שהצלחת להתחפש טוב, שהצלחת להיטמע. אני זוכר שכעסתי על בן הזוג שלי שהוא היה לחוץ, הוא היה טיפוס כזה די לחוץ, אז הוא היה הולך מהר. כל פעם הייתי תופס אותו ואומר לו בשקט, בעברית: 'תלך לאט, תעצור'. כי אני התחלתי ליהנות מזה, ליהנות. רציתי שנמשיך ללכת ככה 'בסתלבט', בתקווה שמשו יקרה."

יהודה מתאר את המבצעים במונחים של "משחק", "פאן" ו"בילוי". ההנאה המיוחסת למשחקים בזמן ההמתנה למבצעים מיוחסת גם למשימות בשטח, הנתפסות כהמשך של המשחק המקדים:

"המבצעים או העבודה מבחינתנו הייתה חלק מהמשחק. הייתה תקופה של כמה חודשים ששיחקנו בחיים. וככה הרגשנו, שאנחנו משחקים. או בהתחלה זה קלפים בחדר אוכל, ואחרי זה זה בכפרים. אבל זה היה סוג של משחק, סוג של פאן, נהנינו מזה עד הגג. היה גם תוצאות בסוף, אז זה בכלל הגדיל את ההנאה שלנו. לא קרה כלום לאף אחד, זה תמיד... אף פעם לא חשבנו שזה משו שהוא לא משחק, היה כסף. פשוט עשינו פאן. נהנינו מכל שנייה בחיים. בילינו. בטרורף."

הניגוד שבין ההנאה ובין האלימות והסכנה מעורר את השאלה כיצד מיוצר רגש זה בסיטואציה אלימה. יהודה, שתיאר את המשימות כחלק ממשחק, מרמז כי ההנאה בסיטואציות אלו קשורה לכך "שהיה גם תוצאות בסוף", וכן "שלא קרה כלום לאף אחד". שני ביטויים אלו מתקשרים לתחושות של שליטה, של הצלחה ושל חוסר פגיעות, ואלה מסכות לחיילים הנאה. גם בתיאור הבא מציג איתן את תחושת השליטה ואף את תחושת העליונות העולות בתום משימה מוצלחת:

שאלה: "איך התחושה במבצע, עבודה?"

איתן: "...הרגשה מצוינת, אתה נכנס למתח. אחרי שאתה גומר אתה, זה, אתה מרגיש בשמים, כאילו אף אחד לא יכול עלינו. תשמעי, אתה נכנס לבן אדם לתוך הבית. פתאום באמצע קסבה, אתה יוצא, ואתה יוצר אימה פה. אתה אומר בוא'נה, איך הצלחתי לשטות באנשים."

החיילים במחקר הזה מדברים על הנאה מהשתתפותם במבצעים, הנאה הנובעת מתחושת השליטה שמתחזקת במהלכם ומההצלחה בהם. עוד נראה כי ההנאה אינה נובעת מן האלימות

ומן הסכנה עצמה, אלא מתחושת השליטה על אף המצב המסוכן (רעיון דומה הציע Csikszentmihalyi [1999]). כפי שמתאר דני:
 "והביטחון העצמי שלך הוא בשמים. כפר שלם רודף אחריך, ואתה לא מפחד. לא יודע איך להסביר את זה, נשבע לך, כפר שלם רודף אחרי ורוצה להרוג אותי, ואני אפילו לא מפחד, אני ג'יימס בונד..."

דני אינו נהנה מן הסכנה שברדיפה אחריו, אלא מן העובדה שאינו פוחד, שהוא יכול לשלוט במצב, שהוא ג'יימס בונד. בהמשך הוא משתמש במטאפורה של "שריף" לתיאור שליטתו במצב וההנאה מכך:
 "עכשיו תראי, הם גם מפחדים ממך, בתכל'ס, אתה שריף. כי בתקופה ההיא אם אני הייתי בסכנת חיים, הייתי יכול להוציא את האקדח, לירות סתם בכן אדם, ולא היה קורה לי כלום. אם אני עכשיו צריך להציל את עצמי ולהרוג מישהו, אז זהו, עכשיו אני צריך לחיות."

ההנאה מהסיטואציה המסוכנת והאלימה נובעת מן הידיעה כי הם יכולים לשלוט בסיטואציה על אף הסכנה הכרוכה בה. כפי שהוא אומר: "הייתי יכול להוציא את האקדח". הוא לא הוציא את האקדח בפועל, אבל עצם הידיעה שהוא יכול, מעניקה את תחושת השליטה וההנאה.

היכולות האלימות, השליטה וההנאה מוטמעות בגוף החייל כך שהן הופכות להיות לחלק מתגובותיו המיידיות בהמשך השירות. נשאלת השאלה מהו עומק השינוי הגופני שעבר החייל? מה טיבן של השליטה וההנאה? מהי עוצמת השינוי? במודל זה, כפי שכבר נאמר, ההנאה מובנית, והיא חלק מיכולת השליטה הרגשית של החייל שבאמצעותה הוא מפסיק את הפחד וממיר אותו בהנאה. תפיסת ההנאה כרגש מובנה וייחוסה ליכולת השליטה לא עלו בספרות עד כה.

המחקרים העוסקים בשליטה בכלל ובשליטה רגשית בפרט מציגים את ביטוייה כהדחקה רגשית. באמצעות שליטה זו מונע הפרט את הבעתם של רגשות "בלתי הולמים" (שיאון, 1995; ששון-לוי, 2000; Ben-Ari, 1998; Eisenhart, 1975; Hochschild, 1979; McElhinny, 1994). יתרה מכך, ביטוי של ריגוש או הנאה מוצג ככוח של הפרט וכביטוי ספונטני שלו אל מול המבנה החברתי הדורש ממנו הדחקה רגשית. כך מציע בלאקינג (Blacking, 1977) כי רגשות הם זָרָז שמעביר ידע לתוך ההבנה האנושית, דבר הגורם למחויבות לפעולה אנושית. רוסאלדו (Rosaldo, 1984) טוען כי לרגש יש כוח מניע לגרום לפעולה אנושית ומציע לראות בכעס שעולה מתוך האבל כוח מייצר, דוחף לפעולה. גם סקארי (Scarry, 1985) רואה ברגשות, ואפילו ברגש הכאב העולה בזמן עינויים, מקור של יצירתיות אנושית אל מול המבניות. במה שהיא מכנה Making and unmaking of the world היא מציגה את יצירתיות הרגש הנמצא בנקודה של פירוק המבנה ועושה דה-קונסטרוקציה למבנה.

בדומה לכך טוענת ששון-לוי (2000) בהקשר הצבאי כי השליטה והריגוש מנוגדים זה לזה. לטענתה, התכנים של הזהות הגברית מדגישים שני צירים העומדים בסתירה זה לזה: ציר השליטה וציר הריגוש:

"בעוד שציר השליטה כופה על החייל איפוק, ריסון, הפנמה, משמוע עצמי ומשמעת

ביחסו עם מפקדיו, ציר הריגוש מציע פריצה של גבולות, החצנת רגשות, הסתכנות והתנסות ברגשות עזים במיוחד. " (ששון-לוי, 2000, IV)

בניגוד לכך אטען כי דרך ההתערבות החברתית בעיצובה של שליטה רגשית, החייל אינו רק מדחיק את רגשות הפחד הבלתי הולמים (כפי שנהוג היה לראות שליטה רגשית עד כה), אלא הוא גם לומד לפתח רגשות הנאה. הנאה זו אינה ניצבת בניגוד ליכולת השליטה ואינה ביטוי ספונטני, פרטי, אישי של החייל, אלא חלק מהבניית השליטה וההטמעת יכולת השליטה בגופו. ביטוייה של השליטה הרגשית הם גם בהפקת תגובת הנאה. רגש ההנאה מובנה חברתית לא פחות מיכולת הדחיקת הפחד. כמו יכולות האלימות והשליטה, גם ההנאה היא חלק מן ההביטוס החדש של החייל.

עבודת רגש, הביטוס ומה שביניהם

שליטה רגשית הוצגה בספרות כחלק מהביטוס תפקידי. כך למשל טבעה הוכשילד (Hochschild, 1979) את המושג "עבודת רגש". עבודת הרגש פירושה תפקוד רגשי של נחקריה (דיילים) אשר היה שונה מן האופן שבו חשו בפועל באותם המצבים. במונח זה ניתן לכנות את עבודת הרגש "משחק רגשי", שבו אדם מסגל באופן מודע פרקטיקות התנהגות להדחיק רגש מסוים ולהפקת רגש אחר. מק'אליני (McElhinny, 1994) מציגה אף היא מעין עבודת רגש. המרואיניות שלה מדברות על "חיסכון רגשי" לצורך הישרדות בתפקיד השיטור, ואת הביטוי הרגשי הזה היא מכנה "הביטוס מושאל תפקיד".

ואולם, בטביעתו את המושג הביטוס טען בורדייה כי הסכמות החברתיות העוברות מפרקטיקה לפרקטיקה אינן עוברות דרך דיסקורס מודע או מכוון של הסובייקט, ועל כן אני מתקשה לראות את ההתאמה בין ההתנהגות הזמנית והמכוונת שעולה במחקרים אלו ובין מושג הביטוס של בורדייה. נראה לי מתאים יותר להשתמש בהקשרם במושג של הוכשילד (שם) "עבודת רגש", או כפי שאני מכנה זאת – "משחק רגשי", מעטה רגשי זמני, מסכה רגשית, תחפושת שעושה האינדיבידואל לצורך מיקום חברתי מסוים וזמני. לא מדובר בהטמעה גופנית ארוכת טווח ובפרקטיקות גופניות המוטמעות בגוף, מופעלות כטבע שני והופכות למובנות מאליהן. היכולת להסיר את המסכה ולחבוש אותה לפי רצונו של הפרט, מעקרת את הכוח המבני המצוי בבסיס המונח הביטוס. לעומת זאת, אציע לראות את ביטויי השליטה וההנאה כפי שהוצגו במחקר זה כאספקטים מוטמעים גופנית וכביטוי של הביטוס שאינו "עבודת רגש" בלבד.

בעוד שה"ביטוס תלוי התפקיד" או "עבודת הרגש" ניתנים לחבישה ולהסרה, השליטה הרגשית וההנאה המדוברות במחקר זה מוטמעות בגוף ופועלות בו באופן מיידי ומתמשך. הן אינן תוצר זמני, הן אינן שינוי שאפשר לחבוש ולהסיר בכל עת. התהליך שעובר החייל והשינוי הגופני הנרכש בסופו הם בעלי צביון דטרמיניסטי יותר, כזה המשתקף במושג ההביטוס המקורי של בורדייה.

כפי שנראה בחלק הבא, יכולות ההנאה, השליטה והאלימות מוטמעות בגוף בעוצמה כה רבה, עד שאפילו שחרורם של החיילים מן הצבא אינו מנטרל את ביטוין. ובמילים אחרות, גם עזיבת התפקיד אינה מנטרלת את ההביטוס.

סוגיות לאחר השחרור

האלימות שנחקקה בגופם של החיילים במהלך ההכשרה נשארת בגופם גם לאחר השחרור. תגובות תוקפניות באות לידי ביטוי באופן המתואר כ"שבוע" ו"רפלקסיבי". כך מספר יהודה:

"אני חושב שאם אני ארצה או לא ארצה, היא הפכה אותי לבן אדם קצת אגרסיבי, התקופה הזאתי. אגרסיבי בתגובות שלי, וגרמה... השניאה עלי את העניין האגרסיבי מאוד, כמה שזה נשמע ניגוד. אני גם לפני כן הייתי בן אדם שלא אוהב מכות, ואני היום עוד פחות אוהב את זה. ועם כל זה, אני יכול למצוא את עצמי היום מגיב בצורה שדקה אחרי אני אגיד שהיא הייתה אגרסיבית מדי. אבל איפשהו התוקפנות הופכת להיות חלק מהטבע."

ואף על פי כן, בדרך כלל החיילים אינם מעידים על מימוש התוקפנות אלא רק על הפוטנציאל שלה ועל חזרת תחושת העוררות והזמינות של התגובה התוקפנית. כפי שמספר אלי:

"עד היום, את יודעת, אני מוצא את עצמי בריב באוטו בכביש או משהו כזה, ורואה מולי איזה ממוט, ולמרות שאני לא בכושר, המצב שלי במוח אומר שאני אוכל אותו, גם אם זה לנשך אותו בשיניים ולקרוע לו את האוזן."

אולם אלי אינו מממש את מה "שהמצב שלו במוח אומר", אף שהיכולות האגרסיביות החייתיות שרכש מתעוררות בו. יכולות השליטה נותרות אף הן ומונעות ממנו להפעיל אלימות שלא לצורך, אלימות בלתי נשלטת. תגובה דומה עלתה בסיפור של גל. גם הוא חש עוררות בעלת אופי תוקפני אך לא מימש אותה:

"אני עומד ברמזור, וחייל שמחפש טרמפ שואל אותי 'לאן אתה מגיע?' אז אני אומר לו: 'לכאן', ומראה לו מעבר לכביש את המושב. והוא שוב פעם שואל 'לאן?' ואני אומר לו 'עזוב, לא לוקח אותך', ואז הוא אומר 'מה הבעיה שלך, רוצה אגרוף?' ואני מרגיש את האדרנלין מתחיל לזרום, ואני כולי מתחמם, ואני אומר לו 'בבקשה', על האגרוף, ואני חמוש, אולי אני לא אוציא את האקדה, אבל אני לא מפחד."

לבסוף גל סוגר את החלון וממשיך בדרכו בלי להפעיל אלימות. הוא מתאר התנהגות שדומה מאוד לנלמד בהכשרה. החייל - שלמד להסיר את הפחד מן האלימות ועבר להתנהגות תוקפנית - מגיב באופן דומה גם כעת. התחושה החוזרת של האדרנלין מעידה כי הרגשות הנלווים לסיטואציה האלימה נשארים ומעוררים.

נשאלת השאלה מדוע ברוב המקרים האלימות שהוטמעה בגוף נותרת בו ברמת עוררות גבוהה גם לאחר השחרור אך אינה מתפרצת. ניתן יהיה לטעון כי שליטה פנימית גבוהה שרכש החייל במהלך שירותו מונעת התפרצות של אלימות שלא לצורך. השליטה שנדרש החייל לרכוש ולהפעיל במהלך שירותו, שליטה שחייבה אותו להפעיל אלימות מאופקת ונשלטת, נותרת אף היא בגופו לאחר השחרור.

אם כן, השליטה שנחקקה בגוף החייל יכולה להסביר את האיפוק היחסי שמפגינים

החיילים. כפי שהציע גם בן-ארי (Ben-Ari, 1998), שליטה רגשית שנרכשה בצבא כחלק מתפיסת הגבריות הצבאית מלווה את הגברים בחברה הישראלית גם לאחר מכן, כחלק מההביטוס של גברים ישראלים. עם זאת, בן-ארי מדבר על שליטה כמאפשרת אלימות, ואילו כאן מוצגת השליטה כמרסנת את האלימות גם לאחר השחרור. עוד נמצא כי גם החיפוש אחר תחושת השליטה במצבים מסוכנים ואלימים וההנאה הנובעת משליטה זו מופיעים לאחר השחרור. כך למשל סיפר גל:

”אני חושב שמה שבולט יותר, זאת תחושת הביטחון שנשארה לי. אני אתן דוגמה: היינו שלושה חבריה שהיינו צריכים לנסוע לאיזשהו טקס. שניים לא היו חמושים, אבל לא הייתה לנו שום סיבה שלא לנסוע דרך מודיעין, למרות המצב [תקופה שבה היה ירי על מכוניות של ישראלים בכביש זה – ל.ס.ד.]. אנשים אחרים מתל אביב לא היו עושים את זה. במקרה אחר הלכנו לטייל בעיר העתיקה, לא מתוך רצון להקניט, אבל הסתובבנו בעיר העתיקה. אתה לא חושש מכלום, אתה מודע לזה שיכול לקרות משהו, אבל אתה חמוש במצב מוסלק, ממש כמו שהיית ביחידה, ואתה הולך כתייר, ואתה מלא ביטחון עצמי... אתה מודע למשחקים האלה של החיים, אתה מקבל פרופורציות אחרות, שאם אז לא קרה כלום, אז גם הפעם לא יקרה. מצד שני, אתה נורא עצוב שלא קרה כלום.”

סיכום ודיון: הגוף החדש – אלימות, שליטה והנאה בין הביטוס לביוולוגיה מקומית

המאמר הציג את העיצוב הגופני החדש של חיילי יחידת דובדבן במהלך הכשרתם. הטענה המרכזית היא שבהכשרה זו רוכשים החיילים שלוש יכולות גופניות חדשות: אלימות, שליטה והנאה. לפי המודל המוצע שליטה היא תנאי להפעלת אלימות. הפעלת האלימות מחזקת את יכולת השליטה החיצונית והפנימית, ועל כן שליטה ואלימות מכוונות זו את זו. השליטה מתאפיינת גם ביכולת להסיר את הפחד ולייצר הנאה, ולכן ההנאה היא חלק מיכולת השליטה הרגשית של החייל. בקשר שבין הנאה ובין אלימות, השליטה היא גורם מתווך, וקיום השליטה מעורר הנאה במצבים אלימים. כמו כן, ההנאה אינה נובעת מן האלימות במישרין אלא מתחושת היכולת לשלוט בסיטואציה האלימה.

כפי שטענתי בפתח הדברים, טרם נמצאה התייחסות אמפירית ותיאורטית משותפת לשלושת המושגים האלו. ווקונט (Wacquant, 1995), שמתאר את תהליך יצירת הלוחם המתאגרף, עוסק בעיקר בקשר שבין אלימות לשליטה. הוא מציע כי האלימות היא רק פן אחד באגרוף ומדגיש את יכולת השליטה שרוכש המתאגרף, אשר נדרש לשליטה עצמית גבוהה בכל הקשור לגופו ולחיי החברה שלו. כמו כן, האלימות היא אלימות נשלטת ומתוחמת המוצגת בניגוד לאלימות המצויה ברחוב. כשווקונט דן בהנאה (באמצעות המושגים Desire ו-Passion) הוא אינו קושר אותה לשני המושגים האחרים (אלימות ושליטה) אלא לאהבת המקצוע. גם כשהמתאגרפים מתארים את הנאתם מן הלחימה עצמה, זו אינה מקושרת ברמה התיאורטית ליכולות האלימות והשליטה. מחקר זה מאפשר לבנות את המודל האנליטי המשולש שבאמצעותו ניתן לנתח סוגיות של הכשרה גופנית ורכישת יכולות גופניות חדשות כביטוי משותף של אלימות, של שליטה ושל הנאה.

זאת ועוד: היכולות הגופניות החדשות, המודל הגופני החדש, נותרו בגופם של החיילים גם לאחר שחרורם מן הצבא. חדירתן של יכולות אלו לגופם, הפיכתן לחלק ממלאי ההתנהגויות המובנות מאליהן והישארותן לאורך זמן הוסברו באמצעות הסכמה המושגית של בורדייה (Bourdieu, 1977, 1990) – ההביטוס. ראינו כי השינוי שגוף החייל עובר מתאים מבחינות רבות להגדרה הכללית של הביטוס, אך בניגוד להביטוס של בורדייה – אשר נוצר אך ורק בתהליך היסטורי מתמשך – השינוי בגופם של החיילים מתחולל בתקופת זמן קצרה ומרוכזת ובאמצעות פעילות אינטנסיבית. הבדל נוסף בין היכולות המוטמעות לפי מחקר זה ובין מושג ההביטוס הקלאסי הוא רעיון ההתהוות. ההביטוס שהציע בורדייה אינו עובר דרך שיחים מודעים או מכוונים של הסובייקט או של החברה המכוננת אותו, ואילו במחקר זה מדובר בהכשרה שהיא תהליך מכוון ומודע. התחושה המקרית או הספונטנית נעלמת כשמדובר בתהליך פורמלי, מתוכנן ומרוכז. אין כוונתי להחזיר את ראשו של המלך (בהיפוך לרצונו של פוקו לכרות אותו [1980, עמ' 121]) ולטעון בדבר קיומו של כוח מרכזי, אולי אפילו קונספירטיבי, המכוון ומניע את התהליך, אלא אני מבקשת לטעון כי דרך פרקטיקות ההכשרה האלימות והמרוכזות, המכוונות והגלויות, ייצרה המערכת גופים בעלי יכולות חדשות, אלימות יותר, הכוללות גם יכולות של שליטה והנאה.

עוד ראינו כי הביטוי הגופני של ההביטוס, המכונה אצל בורדייה Body Hexis, אינו אלא פן נוסף של חשיפת הערכים החברתיים והתפיסות התרבותיות המגולמים בגוף. במילים אחרות, זהו אינו מחקר של הגוף, אלא ביטויי החברה מגולמים בין היתר גם בגוף. ההביטוס מדגיש את "התרבותי שבגוף", הוא מחפש את ההיבטים התרבותיים המשוקעים בגוף. התבוננות זו מניחה לכאורה כי ההביטוס הוא חברתי-תרבותי שבא אחרי הביולוגי האוניברסלי. כאן מצטרפת טענתה של לוק (Lock, 1998, 2001) שכתבה על ביולוגיות מקומיות וחרגה מן השיח האנתרופולוגי הרווח שאינו מערער על האוניברסליות הביולוגית (בניגוד לנחרצות שלו בדבר העדר אוניברסליות תרבותית). היא מציעה את המושג ביולוגיות מקומיות כביטוי לביטול האוניברסליות הביולוגית ומבקשת להניח כי בכל חברה מתפתחים תנאים ביולוגיים מקומיים בתהליכים היסטוריים, אבולוציוניים וחברתיים. השפעתם של תנאים אלה על ביטויים מקומיים של מחלות אינה פחותה מהשפעתה של ההבניה החברתית-תרבותית מקומית שלהן. ניתן יהיה לומר כי לוק לוקחת צעד אחורה ושואלת אם הגופני הוא אוניברסלי.

מכאן עולה התרומה שתורם לדיוננו מושג הביולוגיות המקומיות של לוק. מושג זה, המרמז על הצורך לאתגר את הבנתנו אודות הגוף, יכול להאיר באור חדש את השינוי שעברו החיילים. במקום לדון ביצירת הטבע השני שלהם, ארצה לשאול אם השינויים האינהרנטיים וארוכי הטווח יכולים לרמז על חדירה של המקומי-חברתי למה שנתפס עד כה כנתון, אוניברסלי וקבוע – הגוף. ואם כן, האם ניתן יהיה לתאר במחקר זה את השתנות הגוף של החיילים במונחים של "ביולוגיה מקומית חדשה", או שמא נכון יותר להתנסח במושגים של "הביטוס"?

במושג ביולוגיה מקומית הניחה לוק הנחה פְּרָה־מחקרית שאותה עלינו להביא בחשבון כשאנו מתבוננים בממצאים התרבותיים שלנו, ואילו במחקר זה הביולוגיה המקומית אינה הנחה מקדמית, אלא התוצאה של תהליך ההכשרה. כדי להתאים את המושג לדיוננו עלינו לומר כי בתום תהליך ההכשרה נוצרה ביולוגיה מקומית חדשה. מלבד זאת, לוק (כמו בורדייה) מניחה כי ההבדלים הביולוגיים המקומיים התפתחו בתהליך היסטורי אבולוציוני,

ואילו במחקר זה מדובר בפרק זמן קצר ואינטנסיבי. בעקבות כך עולה השאלה (כפי שנשאל לגבי ההביטוס) האם אפשר לשנות את הביולוגי (המקומי או האוניברסלי) ולהשפיע עליו דרך התנהגות יומיומית, דרך הכשרה חד פעמית, דרך הווה רגעי? האם ניתן להציע כי התחולל כאן שינוי ביולוגי מקומי, כי נוצרה כאן ביולוגיה מקומית חדשה, במסגרת זמן זו?

נוסף לכך, נראה כי גם רעיון ההתהוות הספונטנית שבבסיס ההנחה של הביולוגיות המקומיות (שוב כמו טענתו של בורדייה אודות התפתחות ההביטוס) אינו עולה בקנה אחד עם מחקר זה, שכן הכשרת החיילים היא אקט מכוון שהביא לשינוי הגופני. אם כך, מאין נובעת התחושה כי הכשרה זו וביטוייה הגופניים נוגעים הן בביולוגיה המקומית והן בהביטוס? כיצד ניתן להסביר תהליך קצר, אינטנסיבי, אקטיבי, המחולל שינויים גופניים ארוכי טווח? איזו המשגה אנליטית יכולה ליישב את הבנתנו בעניין? מחקר זה מאפשר לבנות מודל אנליטי חדש שיכיל את המושגים הביטוס וביולוגיה מקומית. אניח מבנה היררכי שבו מתקיימים מתחת לפני השטח הביולוגיה המקומית וההביטוס. מעל לפני השטח מתחוללים תהליכים ופועלים זָרוּים שונים. תהליך הכשרת החייל הוא סוג של זָרוּ עוצמתי ואינטנסיבי שהשפעתו והשינויים המתחוללים במהלכו חודרים את פני השטח ונוגעים במידת מה במה שמצוי מתחתיו, כלומר בביולוגיה המקומית ובהביטוס. הרובד שמעל לפני השטח הוא מודע, אקטיבי ומוגבל בזמן, בניגוד להביטוס ולביולוגיה המקומית שהם מובנים מאליהם ומתהווים לאורך הזמן ההיסטורי והאבולוציוני. כך ניתן להסביר כי הפעולות המתבצעות בזמן הביוגרפי של פרטים משפיעות בהיותן אינטנסיביות וגופניות (למידה דרך הגוף) וחודרות הן לרמה של ההביטוס והן לרובד בסיסי יותר של הביולוגיה המקומית. ההביטוס והביולוגיה המקומית אינם סטיים, הם מגיבים לשינויים ולתהליכים חברתיים, ובמחקר זה ניתן לראות זרו של שינוי, של עיצוב. לפי מודל זה, ההביטוס והביולוגיה המקומית, המשקפים תהליכים ארוכי טווח, מעוצבים בזמן הביוגרפי הקצר והמרוכז של פרטים ומעצבים אותו.

מקורות

- גופמן, ארווין (1973). המאפיינים של מוסדות כוללניים. בתוך: משה ליסק (עורך), סוגיות בסוציולוגיה (ע' 264–303). תל אביב: עם עובד.
- דה סביליה, הלנה סינה וראובן גל (1998). ההיבט הסלוטוגני בהשפעות מצטברות של חויית מלחמה: מחקרי גישוש. מגמות, לט, 56–79.
- לומסקי-פדר, עדנה (1998). כאילו לא הייתה מלחמה: תפיסת מלחמה בסיפורי חיים של גברים ישראלים. ירושלים: מגנס.
- ליבליך, עמיה (1987). אביב שנות. תל-אביב: שוקן.
- נוי, שבתאי (1991). לא יכול יותר, תגובות ללחץ קרב. משרד הביטחון.
- נוי, שבתאי (2000). מצבי לחץ טראומתיים. תל-אביב: שוקן.
- סמימאן דרש, לימור (2004). אלימות, שליטה והנאה: היצירה הגופנית המחוודשת. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

פוקו, מישל (1976). תולדות המיניות 1: הרצון לדעת. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
 קרין, נופר (1998). אלימות בסיפורי חיים של חיילים על שירות צבאי ארוך באינתיפאדה.
 ירושלים: האוניברסיטה העברית.
 שיאון, ליאורה (1997). דימויי גבריות אצל לוחמים: השירות בחטיבות הרגלים כטקס
 מעבר מנערות לבגרות. ירושלים: האוניברסיטה העברית, מרכז שין.
 ששון-לוי, אורנה (2000). זהויות מגדריות בצבא הישראלי. ירושלים: האוניברסיטה
 העברית.

Arkin, William & Dubrofsky, Lynne R. (1978). Military socialization and masculinity. *Journal of Social Issues*, 34(1), 151-169.

Ben-Ari, Eyal (1998). *Mastering soldiers: Conflicts, emotions and the enemy in an Israeli military unit*. Oxford: Berghahn.

Ben-Ari, Eyal (1999). *Masks and soldiering*. In: Edna Lomsky-Feder & Eyal Ben-Ari (Eds.), *The military and militarism in Israeli society* (pp. 169-189). Albany: State University of New York Press.

Ben-Ari, Eyal (with the assistance of Galeet Dardashti) (2001). Tests of soldierhood, trials of manhood: Military service and male ideals in Israel. In: Daniel Maman, Zeev Rosenhek & Eyal Ben-Ari (Eds.), *War, politics and society in Israel: Theoretical and comparative perspectives* (pp. 238-268). New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.

Blacking, John (1977). *The anthropology of the body*. London: Academic Press.

Boene, Bernard (1990). How unique should the military be? A review of representative literature and outline of synthetic formulation. *Archives Européen de Sociologie*, 31(1), 3-59.

Bourdieu, Pierre (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, Pierre (1990). *The logic of practice*. Stanford: Stanford University Press.

Bourke, Joanna (1999). *An intimate history of killing: Face-to-face killing in twentieth-century warfare*. London: Granta Books.

Bourne, Peter G. (1967). Some observations on the psychological phenomena seen in basic training. *Psychiatry*, 30, 187-196.

Csikszentmihalyi, Mihaly (1990). *Flow: The psychology of optimal experience*. New York: Harper & Row Publishers.

Csordas, Thomas J. (1993). Somatic mode of attention. *Cultural Anthropology*, 8(2), 135-156.

Douglas, Mary (1973). *Natural symbols*. New York: Pelican.

Eisenhart, Wayne R. (1975). You can't hack it little girl: A discussion of the covert psychological agenda of modern combat training. *Journal of Social Issues*, 31(4), 13-23.

Foucault, Michel (1977). *Discipline and punishment: The birth of the prison*. New York: Vintage Books Random House.

Foucault, Michel (1980). *Power/Knowledge*. New York: Pantheon Books.

- Frank, Arthur W. (1991). For a sociology of the body: An analytical review. In: Mike Featherstone, Mike Hepworth & Bryan S. Turner (Eds.), *The Body* (pp. 36–102). London: Sage.
- Geertz, Clifford (1973). *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books.
- Grossman, Dave (2000). Human factors in war: The psychology and physiology of close combat. In: Michael Evans & Alan Ryan (Eds.), *The human face of warfare: Killing, fear and chaos in battle* (pp. 5-24). London: Allen and Unwin.
- Grossman, Dave (1995). *On killing: The psychological cost of learning to kill in war and society*. Boston: Little Brown.
- Hendin, Herbert & Haas, Ann Pollinger (1984). Combat adaptation of vietnam veterans without posttraumatic stress disorder. *American Journal of Psychiatry*, 141, 956–960.
- Holmes, Richard (1985). *Acts of war: The behavior of men in battle*. New York: The Free Press.
- Hochschild, Arlie Russell (1979). Emotion work, feeling rules, and social structure. *The American Journal of Sociology*, 85(3), 551–575.
- Kleinman, Arthur (1995). Violence, culture and the politics of trauma. In: his (Ed.), *Writing at the margin: Discourse between anthropology and medicine* (pp. 173-189). Berkeley: University of California.
- Leavitt, John (1996). Meaning and feeling in the anthropology of emotions. *American Ethnologist*, 23(3), 514-539.
- Lock, Margaret (1998). Anomalous ageing: Managing the postmenopausal body. *Body and Society*, 4(1), 35-61.
- Lock, Margaret (2001). The tempering of medical anthropology: Troubling natural categories. *Medical Anthropology Quarterly*, 15(4), 478-492.
- Lutz, Catherine A. & White, Geoffrey M. (1986). The anthropology of emotion. *Annual Reviews in Anthropology*, 15, 405-436.
- Lutz, Catherine A. (1988). *Unnatural emotions*. Chicago: Chicago University Press.
- McElhinny, Bonnie (1994). An economy of affect: Objectivity, masculinity and the gendering of police work. In: Andrea Cornwall & Nancy Lindisfarne (Eds.), *Dislocating masculinity: Comparative ethnographies* (pp.159-172). London: Routledge.
- Messner, Michael A. (1992). *Power at play*. Boston: Beacon Press.
- Morgan, David H. J. (1994). Theatre of war: Combat, the military and masculinities. In: Harry Brod & Michael Kaufman (Eds.), *Theorizing masculinities* (pp.165-183). London: Sage.
- Rosaldo Michelle Z. (1984). Toward an anthropology of self and feeling. In: Richard A. Shweder & Robert A. Levine (Eds.), *Culture theory: Essays on mind, self, and emotion* (pp. 137–157). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosaldo, Renato I. (1984). Grief and a headhunter's rage: On the cultural force of emotions. In: Stuart Plattner & Edward Bruner (Eds.), *Text, play, and story: The construction and reconstruction of self and society* (pp. 178–195). Washington, DC: The American Ethnological Society.

- Scarry, Elaine (1985). *The body in pain*. Oxford: Oxford University Press.
- Scheper-Hughes, Nancy & Lock, Margaret (1987). The mindful body: A prolegomenon to future work in medical anthropology. *Medical Anthropology Quarterly*, 1(1), 6-41.
- Turner Bryan (1984). *The body and society*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wacquant, Loic (1995). The pugilist point of view: How boxers think and Feel about their trade. *Theory and Society*, 24(4), 489-535.
- Wacquant, Loic (2001). Whores, slaves and stallions: Languages of exploitation and accommodation among boxers. *Body and Society*, 7(2-3), 181-194.
- Winslow, Donna (1999). Rite of passage and group bonding in the Canadian airborne. *Armed Forces and Society*, 25(3), 429-458.
- Young, Allan (1995). *The harmony of illusions: Inventing post-traumatic stress disorder*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

רגעים דיאלוגיים

רב-שיח, מרץ-אוגוסט 2005

דברי פתיחה

רבקה ריב"ק*

הרב-שיח הבא כולל דברים שנאמרו במהלך ובעקבות חגיגה שערך החוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה לרגל צאת הספר *Dialogic Moments: From Soul Talks to Talk* מאת חברת החוג פרופ' תמר כתריאל.¹ נראה היה לנו שראוי להביא את הדברים לדפוס מתוך הכרה בתרומתו הסגולית של הספר להבנת דפוסי תרבות ותקשורת בארץ; מתוך הכרה בחשיבותו של הדיון האינטלקטואלי הביקורתי בנושאים שבהם עוסק הספר; ומתוך הכרה בנחיצותו של שיח עברי-מקומי על התרבות הישראלית. הפרישה של הטקסטים כרב-שיח - כרגע כמעט - או כאלו-דיאלוגי - מרמזת כשלעצמה על הכמיהה התרבותית העמוקה לדיאלוג, מזה, ועל הקושי המתסכל שכרוך ביצירתו בפועל, מזה. לפנינו אפוא דברים שכתבה פרופ' כתריאל בתום המפגש, מעין אפילוג שמתווה במשיכות מכחול רחבות ומחודדות את עיקריו של הספר; והתייחסות מאת ד"ר דבורה גולדן מן החוג לחינוך, ופרופ' יורם כרמלי מן החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת חיפה, אשר הוצגו במהלכו. יחד ולחוד הם מציעים עיון מורכב ובלתי מתפשר בתיאוריה, בפרקטיקה ובגעגוע הישראלי לדיאלוג אותנטי.

* החוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה

1. Katriel, T. (2004) *Dialogic Moments: From Soul Talks to Talk Radio in Israeli Culture*. Detroit: Wayne State University Press.

החיפוש אחר דיאלוג אותנטי: מבט מכאן

תמר כתריאל*

קשה שלא להבחין עד כמה השיח הציבורי בישראל רווי ברטוריקה של דיאלוג בדמות קריאות ל"הידברות" בין מגזרים שונים של האוכלוסייה וכן בדמות הערכות שונות לגבי מידת הנכונות להידברות בין ישראל לפלסטינים, שמנוסחת במונחים של יש או אין פרטנר, יש או אין עם מי לדבר.¹ בזירה הישראלית הפנימית, הכמיהה לדיאלוג כמוזר למה שנתפס כחולי חברתי של היעדר סולידריות, ושנדון בהרחבה במונחים של "שסעים" בעם, הניבה מאמצים ממוסדים של גופים שונים בחברה האזרחית. אלו מבקשים, לעתים בגיבוי מטעם המדינה ולעתים בלעדיו, ליצור זירות להידברות, בעיקר בין יהודים לפלשתינאים אזרחי ישראל ובין דתיים לחילוניים. מאמצים אלה כבר זכו לעיון מחקרי ביקורתי² אף שהרטוריקה של דיאלוג הפכה בולטת מאוד בזירה החברתית-פוליטית בשנים האחרונות, הכמיהה לדיאלוג עומדת ביסוד האידיאולוגיה הלשונית של הזרם המרכזי בחברה הישראלית מזה שנים רבות. אי לכך, החתירה לדיאלוג אותנטי על הקשריו ומופעיו המגוונים בתרבות הישראלית יכולה להוות נקודת מוצא לתובנות לגבי זרמי עומק בתרבות ותואי ההשתנות שלהם. במונחה של האנתרופולוגית שרי אורטנר, החיפוש אחר דיאלוג אותנטי מהווה סמל מפתח שמקפל בתוכו מערך של משמעויות ותסריטים לפעולה לשונית-אקספרסיבית,³ ולכן יש עניין מיוחד לבחון אותו מנקודת הראות של האתנוגרפיה של תקשורת. תחום מחקר זה מעמיד במרכז הדיון המחקרי את אופיו, תפקידו ומשמעותו של הדיבור כפרקטיקה חברתית שמשתפת בכינון זהויות וגבולות של השותפים לשיח, ומהווה חלק ממערכת סמלים תרבותית.⁴

עדויות אתנוגרפיות מתחום האנתרופולוגיה הלשונית מעידות על כך שדימויים של דיאלוג וזירות ממוסדות למימוש דיאלוג במסגרת טקסית משמשים ליצירת סולידריות חברתית בתוך הקבוצה גם בהקשרים תרבותיים אחרים.⁵ מה שנראה לי אולי ייחודי לזירה

* החוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה

1. התייחסות נרחבת מופיעה, למשל, בדברי דיון שהתקיים ביום עיון באוניברסיטת תל-אביב על מה שמוצג שם כ"ספין" התקשורת של "אין עם מי לדבר". ראו יחזקאל רחמים (עורך), אין עם מי לדבר: מבט ביקורתי על הקשר פוליטיקה-תקשורת. מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה, אוניברסיטת תל-אביב, 2005.
2. Rabinowitz, Dan (2001). Natives with Jackets and Degrees, Objectification and the Role of Palestinians in the Co-Existence Field in Israel. *Social Anthropology*, 9, 65-80.
3. Helman, Sara (2002). Monologic Results of Dialogue: Jewish-Palestinian Encounter Groups as Sites of Essentialization. *Identities*, 9, 327-354.
4. ינאי, ניצה (2003). צו פיוס: השיח האלים של המתניבות. סוציולוגיה ישראלית, 5, 161-191.
5. Ortner, Sherry (1973). On Key Symbols. *American Anthropologist*, 75, 1338-1346.
6. Hymes, Dell (1974). *Foundations of Sociolinguistics*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
7. Urban, Greg (1986). Ceremonial Dialogues in South America. *American Anthropologist*, 88, 371-386.

הישראלית הוא המקום המרכזי שתופסת הכמיהה לדיאלוג או "הידברות" לא כמכשיר פרגמטי לכינון מסגרת חיים דמוקרטית אלא ככלי מובהק לכינון זהות תרבותית "אותנטית". יתר על כן, הכמיהה לדיאלוג אותנטי מלווה בהיעדר אתרים זמינים ומתווים מוסכמים למימוש, ואלו נוטים להסתתר במובלעות תרבותיות, שמוגדרות על-ידי סגנון לשוני, וברגעים חולפים של מבעים טקסיים כמו אלה המתוארים בספרי *Dialogic Moments* שמתמקד בחתירה לדיאלוג אותנטי כמרכיב של המהלך הציוני-אוטופי של יצירת אדם יהודי חדש וחברה חדשה. האתרים התרבותיים שבהם בחרתי לעסוק כמקרי בוחן – "שיחות הנפש" של חלוצי ביתניה עילית, ה"דוגריות" של הדורות הצבריים הראשונים, ושיחות תרפיה וסיוע ברדיו הלילי – מתארים את גלגוליה של הכמיהה לדיאלוג בנקודות זמן שונות במאה הקודמת. כמיהה זו התבטאה בניסיונות חוזרים ונשנים להגדיר מרחבים חברתיים מובחנים באמצעות פרקטיקות לשוניות שמאזנות את המתח המובנה בין סולידריות לביטוי אישי, ומאפשרות מימוש – זמני ככל שיהיה – של יחסי אחווה, הדדיות ושוויוניות בהקשרים רחבים יותר של יחסי כוח ושליטה.

המאמץ לכונן זהות תרבותית "אותנטית" במסגרת לשונית-טקסטית פנימית, שמקדשת את המשותף החברתי מוביל בהכרח גם לשרטוט גבולות של הדרה שיטתית, ומקפל בתוכו הן את הפגיעות והן את הפוגענות של הפרויקט של כינון זהות ישראלית מונוליתית במהלך המאה האחרונה. השניות הזו מאפיינת את גבולות הדיאלוג בכל אחד ממקרי הבוחן שחקרתי. היא מצטרפת לפרדוקס הבסיסי שהרטוריקה של דיאלוג יונקת ממנו ומשרתת אותו – ככל שהיא עיקשת יותר כך היא מדגישה את היעדרו של הדיאלוג ואת עצם אי-הוודאות שמתלווה לניסיונות לממשו. במונחים של הפילוסוף יון אלסטר, דיאלוג, ביטוי ספונטני וסולידריות חברתית, כמו אידיאלים חברתיים רבים אחרים, אינם יכולים להיות אלא תוצרי לוואי של פעילות חברתית מכוונת, ואין בהם כדי לשמש כמטרותיה הישירות.⁶ לכן, הרטוריקה של דיאלוג לא רק מסמנת את היעדרה של "הידברות" ואת האיום שבקונפליקט, אלא שהיא עצמה יכולה לפגוע בעצם מימוש הדיאלוג ובחתימה לסולידריות באמצעותו. מימושיהם של "רגעים דיאלוגיים", כפי שעולה ממקרי הבוחן שחקרתי, הם תוצר של חיפוש מתוח אחר אפשרויות של ביטוי אישי במסגרת של הבנייה טקסטית ובהקשרים היסטוריים ספציפיים. כוח משיכתה של הרטוריקה של דיאלוג הוא בכך שהיא מגדירה אוטופיה של מימוש אישי וחברתי באמצעות קוד לשוני משותף, אשר בתרבות הישראלית מהדהדת יחסי זיקה של "אני-אתה" נוסח בובר. אף שאוטופיה זו הפכה כבר מזמן לאתר נוסטלגיה מחד גיסא וביקורת מרה מאידך גיסא, היא ממשיכה להדהד פה ושם במפעלי הידברות שצבועים בצבע של כמיהה לדיאלוג אותנטי, אשר קווי המתאר שלהם מופיעים בפרקי הספר, ואשר במרכיבים נוספים שלהם ידונו עמיתי, דבורה גולדן ויורם כרמלי, להלן.

6. Elster, Jon (1983). *Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press. אלסטר מכנה את התפיסה שלפיה ניתן לכונן סולידריות (ומצבים חברתיים או פסיכולוגיים רצויים אחרים) על-ידי פעילות רטורית מכוונת וישירה "כשל מצוי" שמתלווה לשאיפה הפוליטית לייצר מצבים שהם "תוצרי לוואי" מעצם טיבם, ואתם הוא מכנה - "states that are essentially by-products".

על כוחה האפשרי של המילה

דבורה גולדן*

ספרה החדש של תמר כתריאל מציע פריזמה מקורית – גם עבור החוקרת עצמה וגם בנוף המקומי של מדעי החברה – שדרכה ניתן להביט על החברה הישראלית. פריזמה זו היא החיפוש אחר דיאלוג אותנטי – אותו מפגש נדיר של נוכחות מלאה והכרה הדדית, לפי תפיסתו של מרטין בובר. תמר כתריאל איננה עוסקת במהותו של אותו מפגש דיאלוגי (כפי שעושה הפילוסוף) ואיננה עוסקת בחוויה עצמה. אלא הפרספקטיבה הלשונית-תרבותית שהיא מביאה אל עבודתה תובעת בירור לגבי האופנים שבהם אנשים, בהקשר ספציפי, מבקשים להגדיר מהו דיאלוג אותנטי, לעצב לאור תפיסה זו את החיפוש אחריו, ובכך לבטא השתייכות חברתית, תרבותית ופוליטית. על פי תפיסתו של בובר, דיאלוג אותנטי עשוי לצמוח באופן בלתי מתוכנן גם מתוך שיחה מילולית וגם מתוך השתיקה שבין המילים. הספר שלפנינו מתמקד בחיפוש מפורש – ובמובן זה מתוכנן – אחר דיאלוג אותנטי שבאמצעות מילים – באידיאלוגיות ואופני שיח אשר מעצימים את המילה עצמה כמקור כוח לכונן ולשנות עולמות חברתיים, תרבותיים ופוליטיים.

כפי שכתריאל מציינת, למרות שהפרויקט הציוני ביקש לשנות דפוסי דיבור המזוהים עם חייהם של יהודים בגולה, עצם הכוח המכונן המוקנה לשפה ולמילה באותם dialogic moments, שכתריאל מזהה בהוויה הישראלית, הוא הד לתפיסה הדתית-מסורתית הרואה בשפה העברית קדושה. עם זאת, במציאות הישראלית המתהווה, הכוח המוקנה למילה איננו עוד מובן מאליו והחיפוש המפורש אחר דיאלוג אותנטי, על צורותיו השונות, מהווה הזדמנות לערער על כוחה של המילה ולנסות ולשרטט מחדש את היחסים הראויים בין דיבור לבין מעשה.

נקודת המוצא של הפרק הראשון – Community of Dialogue: Soul Talks in Israeli Pioneering Ethos – היא סיפורם של צעירי ביתניה עילית בשנות העשרים של המאה הקודמת וניסיונם לבנות קהילה המבוססת לא רק על עשייה משותפת ברוח החלוציות, אלא על דיאלוג אותנטי בינם לבין עצמם. ניסיון זה התבטא במפגשים ליליים שבהם הצעירים שטחו את הרהורי לבם אחד בפני השני, במעין טקס וידוי נפשי/רוחני. כתריאל רואה את שיחות הנפש המקוריות כניסיון לפורר את ההפרדה שבין מילים לבין מעשים במובן שגם הדיאלוג עצמו נתפס כעשייה ראויה. כך ביקשו השותפים לשיחות הנפש להציע ציונות רוחנית כאלטרנטיבה לפרדיגמה הציונית השלטת – הפוליטית והפרגמטית בעיקרה. ניסיון זה להציב פרשנות אלטרנטיבית למעשה הציוני כשל, וכתריאל מכנה אותו the road not taken (שירו של המשורר האמריקאי Robert Frost) של הציונות. אך כפי שכתריאל טוענת, גם אם דרך זו לא אומצה, הרי היא לא נשכחה, והמשך הפרק עוקב אחר התגלגלותו של הסיפור המקורי, כפי שהוא משתקף בכתיבהם של השותפים לו באותה תקופה וזמן רב לאחר מעשה, במחזות שנכתבו על אודות אותו סיפור מקורי ובהשראתו, ואחר האופן שבו אותו סיפור ממשיך להדהד בניסיונות עכשוויים לעמוד על מקומו של חיפוש רוחני/נפשי/אינטלקטואלי כחלק מהפרויקט הציוני – החל בהוצאת הספר שיח לוחמים בעקבות מלחמת ששת הימים, וכלה בארגוני מחאה בקרב חיילים בשנים האחרונות.

* הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה

גם לפרק השני - *Confrontational Dialogues: The Rise and Fall of Dugri* - ציר דיאכרוני מובהק במובן שהוא משרטט מעין "קריירה", על פני זמן, של אופן הדיבור המכונה "דוגריות", המזוהה עם האתוס הצברי. דוגריות, הן כאידיאולוגיה והן כפרקטיקה של דיבור, מושתתת על חזון מסוים של סולידריות חברתית, ומבנה אותו. סולידריות זו היא בעלת אוריינטציה פרגמטית - היא מושתתת על הבחנה חדה בין דיבורים לבין מעשים ועל יחסים היררכיים בין שני קטבים אלה באופן כזה שהיא מעניקה עדיפות למעשים. תוך אופני התבוננות שונים על מגוון מקורות, הפרק בונה מעין דיון רב-קולי העוקב אחרי האופנים שבהם הדוגריות - כמודל תרבותי לדיאלוג אותנטי ראוי - מאבדת את מקומה הדומיננטי בנוף התרבותי הישראלי. זהו סיפור של היחלשותה של קבוצה חברתית דרך סיפור הכרסום ההדרגתי במעמדו של אופן הדיבור המזוהה עמה.

הפרק השלישי - *Airwaves Dialogues: The Cultural Politics of Personal Radio* - דן באותו חיפוש אחר דיאלוג אותנטי כפי שזה בא לידי ביטוי בשתי תכניות רדיו ליליות - זו של יוסי סיאס "שיחות עם יוסי סיאס", וזו של יובב כץ "מועדון הלילה השלישי". תכניות אלו מזמינות את המאזינים להתקשר אל האולפן ולשתף את מנחה התכנית ואת קהל המאזינים בבעיות אישיות המטרידות אותם ומדירות שינה מעיניהם. שתי תכניות הרדיו מהוות זירה תרבותית אשר מבקשת להעלות את האדם - חייו, מצוקותיו, ובעיקר יחסיו - למרכז הדיון, כזירה הראויה לחיפוש אחר אותנטיות. אך כפי שכתריאל מבקשת להראות, אין אותו פרט, המקבל הזדמנות להשמיע את דבריו, "כל אדם" או "כל אישה". אלא כמו ששיחות הנפש ודיבור בסגנון דוגרי משמשים להגדיר גבולות של מי שייך ומי אינו שייך לקהילת הדוברים, כך גם כל תכנית, תוך תפיסה תרבותית שונה לגבי האופן שבו ראוי להושיט עזרה לזולת, פונה אל קהל מסוים. בו-בזמן כל תכנית בדרכה מבנה גבולות כך שאותו קהל הופך מ"קהל מאזינים" לקהילה בעלת גבולות תרבותיים, אתניים ומעמדיים. שתי התכניות, כל אחת לחוד ושתיהן גם יחד, מעמידות אלטרנטיבה רבת-תרבותית למונוליתיות התרבותית שבאה לידי ביטוי באופן הדיבור הדוגרי. כמו בפרקים הקודמים, גם כאן כתריאל עומדת על מקומם של המילה והדיבור בהתהוותם של היחסים הנתפסים כראויים בין היחיד והחברה. אם בשיחות הנפש חברי הקבוצה מביאים את סיפוריהם כמעין פעולה של הבאת קורבן לקבוצה, בתכניות הרדיו הליליות של שנות התשעים הסיפור חוזר אל המספר - החשיפה הציבורית של סיפורים אישיים משמשת אמצעי להעצמת המספר או המספרת.

צורתו של הספר הולמת את הנושא שהוא עוסק בו - הוא בנוי מרבדים של דיאלוגים. כפי שראינו, עיקרו האתנוגרפי של הספר מורכב מעיון מעמיק בשלושה *case studies* הממוקמים על ציר של זמן - משנות העשרים ועד השנים האחרונות. כל פרק עומד בפני עצמו ומהווה מעין דיאלוג פנימי - סינכרוני ודיאכרוני - בין מקורות שונים ומגוונים המתייחסים אל הסוגיה העיקרית שבמרכזו של הפרק. לפעמים המקורות השונים "משוחחים" זה עם זה באופן מפורש, לפעמים החוקרת היא המנהלת את הדיאלוג והמפגישה ביניהם. אך הפרקים גם בנויים כך שהם מנהלים מעין שיחה בינם לבין עצמם. כל פרק מהדהד בפרק שלפניו ובוה שאחריו - הבהרת דבר מסוים נעשית באמצעות העמדתו ליד וכנגד דבר אחר במעין פעולה חוזרת של juxtaposition, ואכן, כתריאל מבקשת מאתנו לקרוא את הספר כמכלול קשרי הגומלין שבין חלקיו, ומתארת את המכלול כמעין מובייל (mobile) של צלילים.

כאמור, כמכלול עוסק הספר בחיפוש אחר דיאלוג אותנטי כמוטיב מרכזי בהוויה הישראלית. לכל אורכו מתלבטת המחברת (וקוראת זו מתלבטת יחד אתה) בין אפשרויות שונות, השזורות זו בזו, לפרש ולהבין את הקשר העקרונותי שבין מוטיב זה לבין ההקשר הרחב יותר שבו הוא מתקיים.

פרשנות אחת של מקומו ותפקידו של החיפוש אחר דיאלוג אותנטי בהוויה הישראלית היא לראות אותו כניסיון מתמיד לחפש אחר עולם אבוד – מעין מסע נוסטלגי המבקש לשחזר קהילה אינטימית, כאנטי-תזה לעולם המודרני המנוכר והאינסטרומנטלי. לפי הבנה זו, אותו מודל של דיאלוג רוחני שבא לידי ביטוי בשיחות הנפש של בתניה עלית בשנות העשרים ממשיך להדהד בקבוצות שונות של ימינו כמו אלו שנקמות סביב קריאה משותפת ב"ארון הספרים היהודי", או בקבוצות דיאלוג שונות בין יהודים ופלסטינים המבקשות למצוא מילים שבעזרתן ניתן יהיה לשים בצד, ולו לרגע, את הקונפליקט הפוליטי.

פרשנות נוספת מבקשת לראות את אותו החיפוש אחר דיאלוג אותנטי לא כחיפוש תם, אלא כקשור קשר הדוק לאלימות המציפה אותנו. כפי שכתריאל מראה בכל אחד מן ה"case studies", השותפות בקבוצה חברתית/תרבותית/פוליטית מותנית ביכולת לדבר בשפתה. אופני דיבור מסמלים, אך גם מבנים, גבולות נוקשים בין מי ששייך לבין מי שאיננו שייך. אותה כמיהה עמוקה אחר דיאלוג אותנטי מניחה לא רק הודהות אלא גם זהות במובן של sameness בקרב השותפים לאותו חיפוש. במציאות שכזאת השאלה היא תמיד "are you for or against me?", ותופעל אלימות כנגד מי שנתפס כשונה – אלימות שתבקש להפוך אותו בכוח לחלק מן הקבוצה, ואם זה בלתי אפשרי – לחסל אותו כליל. במובן זה הנראות החודרנית שמתבקשת מן השותפים לחיפוש עומדת בסתירה חדה לאי-הנראות של מי שאיננו נתפס כשותף למסע.

שתי דרכים נוספות להבנת מקומו של החיפוש אחר דיאלוג אותנטי בהוויה הישראלית מעוגנות במושג "לימינליות" של האנתרופולוג ויקטור טרנר (Turner), מושג שגם הוא משמש מקור השראה לספר ומלווה אותו. על פי טרנר חברה מתקיימת בזכות דיאלקטיקה מתמדת בין המבנה היומיומי לבין מה שהוא מכנה "אנטי-מבנה", או "לימינליות" או "בין לבין" – אותו ממד, דמות, מצב או אירוע אשר מהווה אלטרנטיבה לחיי היומיום. עבור טרנר אפוא, הלימינליות היא כהכרח the road not taken – זהו עצם הגדרתה; תפקידה של אותה לימינליות הוא לערער על המובן מאליו, לקרוא תיגר על הסדר הקיים, להציק, לצחוק ולהציף אותנו בגעגועים למשהו שהיה פעם ויכול להיות עוד.

אפשר שלימינליות זו תהווה כוח שמרני ומשמר – אמנם נוכחות מתמדת אבל נוכחות שאיננה מבקשת לחולל כל שינוי במציאות החברתית, אלא דווקא לחזק אותה. השהייה הקצרה והזמנית במקומות מפלט אלה – ברגעים טקסיים ייחודיים של dialogic moments מאפשרת מעין אתגרת קצרה שבעקבותיה הסדר היומיומי חוזר אל קנו ואנחנו חוזרים להירתם לתביעותיו.

אך אפשר שלימינליות זו תהווה כוח יצירתי ומחדש. לפי תפיסה זו, החושך והשקט של הלילה – כפי שאלה באים לידי ביטוי בשיחות נפש ובתכניות הרדיו – נותנים חסות לניסיונות חיפוש אחר דיאלוג אותנטי ומגנים עליו מפני הכוח החודרני והמשתלט של הרעש והאור של היום. הימצאותם של ניסיונות חיפוש אלה היא במקומות מסתור, וזחילתם מהשוליים של הלילה אל המרחב הפתוח של היום היא אטית והדרגתית. דווקא בזכות נוכחות חמקמקה זו, שקשה ללכוד אותה במבט, שנוכחת בתודעה מבלי שנשים לב (הרי מי

שם לב לתכניות רדיו ליליות למשל?) ניתן אולי לטעון שהיא מכינה את הקרקע לשינויים – פוליטיים ואחרים – שמצליחים להפגיע, כאילו נבראו יש מאין. ברור שהחשיבות המוקנית לשפה ולמילה כמקור אפשרי של דיאלוג אותנטי היא נחלתה של כל תרבות, וודאי של כל תנועה לאומית. האם לזירה זו של שפה מקום מיוחד בתנועה הציונית? ומעניין הוא מקומם של השפה, המילה והדיבור ביחס לזירות פעולה אחרות, למשל מוזיקה, לוחמה ושתיקה, כפרקטיקות אשר נתפסות כמאפשרות אף הן צמיחתו של דיאלוג אותנטי, בהקשרים תרבותיים וחברתיים שונים. כפי שראינו, הספר שלפנינו מניח את החשיבות המוקנית למילה ומקדיש את תשומת הלב לחיפוש שונים אחר dialogic moments באמצעותה. אולי ניתן לומר שהספר עצמו מהווה מעין ניסיון להתחקות אחר הקשר בין מילים ומעשים והרהור על מקומה ומחויבותה של עבודה אינטלקטואלית בזמנים שבהם הרעש והאור של סדר היום הלאומי חודרים לכל פינה ללא רחמים. אולי בכך העבודה שלפנינו מבקשת להעלות את האפשרות שגם ספר, כעדות לחיפוש אחר דיאלוג אותנטי העשוי מילים, יוכל לחולל שינוי, לו לרגע ולו במקצת, במציאות שמחוצה לו.

בין ביקורת ומחויבות: על Dialogic Moments מאת תמר כתריאל

יורם ס. כרמלי

הספר *Dialogic Moments* חשוב ומעניין מכמה בחינות: הוא עוסק, כמו ספרים אחרים של המחברת, בתרבות הישראלית מפרספקטיבה של אנתרופולוגיה של הלשון או הדיבור, כשהדיבור והמושגים העומדים לניתוח אינם רק מנותחים בהקשר מסוים אלא הופכים תמיד גם לצוהר להבנת ההקשר.

Dialogic Moments, העוסק בדיאלוג כדרך לבניית העצמי, נוגע במשהו שהוא כנראה, אפילו כשולי או סמוי, מהותי מאוד בתרבות הישראלית. על פי המחברת, גם שיחת הנפש, גם הדוגרי וגם הדיאלוג בשיחות הרדיו, כוואריאנטים של המומנט הדיאלוגי, מצויים בלב ההווה הישראלית, מעוגנים בתוך האתוס של התרבות הישראלית ושאלות הזהות המקושרות אליה, וזאת מבלי להעמיד את התרבות הזו כמקשה אחת בשום תקופה מן התקופות שהמחברת עוסקת בהן.

בספר גם נגיעה (כמו בעבודות אנתרופולוגיות טובות) בממד כללי יותר – מקומו של הדיבור בתוך ההווה האנושית וכמרכיב מרכזי ביחסים חברתיים. מהבחינה הזו, העבודה נוגעת בשאלות המרכזיות שהעסיקו את הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית (בובר) ואת הסוציולוגיה הקלאסית (זימל, גופמן). המחברת בוחנת סוגיות אלה מתוך פרספקטיבה רב-תחומית: אתנו-לינגוויסטיקה, אנתרופולוגיה חברתית וסימבולית, סוציולוגיה דרמטוגית וביקורת ספרות – מה שמאפשר עושר של קישורים ברבדים שונים, מעבה את הניתוח ומעביר את הדיון ממשורר הדיבור והמשמעויות אל מבנים וקודים לשוניים, היסטוריה ותהליכים מקרו-חברתיים. בשילוב זה בין דיסציפלינות מצויים חיבורים מפתיעים רבים, כמו גם תובנה עמוקה לממד הישראלי ולמדד הכללי של נושאי הספר (ובשוליהם גם שיעור מתודולוגי).

הספר מעניין גם הודות למורכבות מיוחדת של הממד הרפלקסיבי. בכך כוונתי בראש ובראשונה לרפלקסיביות שהמחברת דנה בה במפורש כמרכיב מבני מרכזי של הדיאלוג: הדיבור על אודות הדיבור והדיאלוג בביתניה כחלק מן התהליך של עיצוב הקבוצה וכינון הזהות האישית – היציאה הרפלקסיבית הדוגרית של נתיבה בן-יהודה נגד מרכיבי הדוגריות, שהיא כשלעצמה ביטוי אותנטי של הדוגריות. אבל יש כאן, כך נדמה לי, ממד נוסף של רפלקסיביות סמויה שאולי מניעה ובמובן מסוים מאפשרת את הכתיבה.

הסוגיה הכללית של רפלקסיביות בכתיבה האנתרופולוגית היא סוגיה מוכרת. החל מסוף שנות השבעים ועד אמצע שנות השמונים, וכחלק מ"משבר הייצוג", אנתרופולוגים, כמו גם היסטוריונים ואחרים, נעשו מודעים לחלקיות ולסובייקטיביות ההכרחית של הידע שהם מייצרים. המודעות והדיווח על הממד הסובייקטיבי – דיווח על התקופה, השפעת הביוגרפיה של הכותב, השריטות שנחרצות בביוגרפיה האישית בתוך תהליך המחקר עצמו – כל אלה נעשו חלק ממה שנחשב כדרוש להצגה ולהבנה של "האמת" שהחוקרים מציעים. אנתרופולוגים נטו, לפעמים באופן אינפלציוני או אקסהיביציוניסטי, להפוך את הדיווח הזה לנושא בפני עצמו. בספר שלפנינו יש תזכורות לפגישות, לראיונות ולשיחות

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

שערכה החוקרת בתהליך המחקר, אבל סיפורה האישי איננו. ואולם, מה שמשתמע מהכתוב עצמו הוא מעין היכרות אינטימית של המחברת עם השדה – היכרות הנוצרת דרך השוטטות שבין מפגשים, האזנה לרדיו, ערנות לפסקה בעיתון ושיחות אישיות עם מרואיינים. היכרות קרובה זו משתלבת עם יכולת לחשוף את ה"מובן מאליו" התרבותי, שמוכרחה כשלעצמה להיות ניוזנה מחיצוניות אישית מסוימת ביחס לעולם הנחקר. זהו אפוא סיפור של "אנתרופולוגיה בבית" והיכרות שנובעת ממנה, כמו גם של שוליות המאפשרת לעבד באופן אנליטי את מושאי ההיכרות. אבל גם ההיכרות וגם השוליות פְּעולות מן הכתוב אינן קיימות רק במישור הקוגניטיבי-מחקרי, אלא מלוות בסוג של מחויבות. החוקרת מרגישה "בבית" עם הנחקרים, אבל לא כל כך "בבית" עם כל מה שהיא שומעת או מנתחת. עם זאת, וזה בולט אולי דווקא במה שאפשר לראות כמעין "מעידות" באופי האקדמי של הכתיבה, יש בכתיבה הרבה אמפתיה לאנשים. בכל מקרה, הכתיבה חפה מהתנכרות רליטיביסטית או מכל טענה "לאובייקטיביות". כלומר, מתוך הטקסט עולה דמות של חוקרת שאינה רק מעצבת את הנושא בדמותה (בנוסף הסובייקטיביות האופנתית) אלא גם מתמודדת עם נקיטת עמדה ועיצוב עצמי דרך הנושא. הדהוד זה של הביוגרפיה האישית בתוך הטקסט ועיצוב של זהות דרך הטקסט (הטקסט כשדה של התמודדות הדומה כל כך לזו המוצעת על ידי המחברת כפרשנות לכתיבתה של נתיבה בן-יהודה) נותנים לכתיבה את האופי האישי לצד אותנטיות מחקרית מיוחדת במינה. עם זאת, כפי שאעיר בהמשך, כתיבה זו גם איננה נעדרת בעייתיות; יש בה תחושה של קצוות בלתי מקושרים, יש שאלה של הזדהות עמומה עם מה שאולי מצריך ניתוח.

המורכבות בסגנון הכתיבה ובעמדת החוקרת מוצאת לה מקבילה והדים באופן שבו מטופלים מושאי הכתיבה. אני רוצה להתמקד כאן בשני ממדים הנוגעים בשאלות של מתודה ותוכן: האחד קשור בחומרים שהמחברת משתמשת בהם ולבעייתיות בעיבודם, השני קשור בחיבור של הפרקים העיקריים באמצעות התזה על אודות הדיאלוג והעצמי, כדרך מעניינת להסתכל על חברה ותרבות בישראל.

המחברת עושה שימוש בסוגים רבים של חומרים ושיטות, באופן המשרת את הגישה האינטר-דיסציפלינרית: המחברת מציעה ניתוח ביקורתי של טקסטים ספרותיים ועיתונאיים; טקסטים המיוצרים על גלי האתר; היא מראינת; היא מאזינה לדיבור של אנשים, בוחנת תרבות פופולרית ועוד. טיבם של החומרים המרכזיים משתנה בין מקרה למקרה וגם מתוך המאמץ לקחת כל מקרה כנקודת מוצא לתיאור של גלגולים מאוחרים יותר. מבין אלה אתרכו כאן בעיקר במקרה אחד – הטקסט של סיפור ביתניה וניתוחו, כפי שמופיע בפרק המרכזי הראשון.

השילוב של כתיבה רכה, אמפתית, עם הרבה אוטוריטה בפרק הזה מזכיר במובן מסוים כתיבה אחרת, זו של פרופסור יונינה גרבר-טלמון, תלמידתו של מרסין בובר. גם אצלה נמצא הסתכלות על ראשית הקיבוץ. ההתעניינות הכללית של גרבר-טלמון בדת ובתנועות מילניריות מביאה לניתוח האידיאולוגיה הקיבוצית והאסקטיזם הקיבוצי המוקדם. הרבה אהדה סמויה יש בכתיבה של יונינה, אבל אצלה, שעדיין כותבת בתוך המסורת הפונקציונליסטית וכותבת על הקיבוץ הצעיר עצמו (לא על מחנה טרום קיבוצי), היחיד מתואר כמוגדר ונוטל את מידת החופש שלו מן החברה ובתוך ההיסטוריה של התפתחות הקיבוץ. אין שם מצב היולי, מתח פנימי של התהוות כמו זה המתואר על-ידי כתיבאל, שבו

הפרט יוצר את עצמו מתוך השיח הדיאלוגי, והקהילה נוצרת או שמבקשים ליצור אותה ברוח המבנה הדיאלוגי המתואר בספר שלפנינו. מה שעמד לרשותה של מחברת *Dialogic Moments* כ"נתונים" לכתבת הטקסט שלה, הוא קודם כול הטקסט של קהילייתנו ומידע על התקופה והאנשים. בבניית הטקסט שלה עצמה המחברת ערה לעריכה המגמתית ולמגמות פוליטיות שהתערבו בייצור של קהילייתנו. מתוך קריאת הטקסט של קהילייתנו, מתוך היכרות עם המכלול שבתוכו חיו האנשים, ומתוך מחשבה במסגרת של בובר, טרנר ואחרים, מרכזת המחברת את התיאור והניתוח שלה באמצעות מושג הקומוניטס (*Communitas*). המושג האנליטי מאפשר הבחנה בין החוויה והרטוריקה הפנימית של בני החבורה בביתניה (כפי שמופיעים בקהילייתנו, מצוטטים ומשוכתבים באמפתיה רבה ב-*Dialogic Moments*), לבין נקודת המבט האנתרופולוגית על הטקסט המקורי. על הטקסט המקורי בין האמיק לאטיק. המושג מאפשר גם נגיעה בקונטקסט (המופיע בספר דרך תיאור הניתוק, הריתוק, הגיל הצעיר) וקישורם של הדיאלוג והיחסים החברתיים המיוחדים לסיטואציה החברתית והקיומית שבה נמצאת חבורת ביתניה.

המושג קומוניטס כפי שהוא משמש אצל טרנר מופיע תמיד בהקשר של ניתוח חברתי כולל (שהמצב הלימנילי והקומוניטס הם חלק ממנו). הקומוניטס, כשהוא מיוצר ומתהווה כחלק מטקסי ההתבגרות שטרנר מתאר, נשלט מבחוץ ונתון כולו ליחסי עוצמה, להבניה חיצונית של מעגלי חיים ושל זהויות, הנתונה ביד הנציגים הבכירים של השבט. כך באופן בסיסי מוצגות תופעות של קומוניטס גם כשהמבט האנתרופולוגי והטרמינולוגיה מוכללים אחר כך אל מה שטרנר מכנה מבנה ואנטי-מבנה והדיאלקטיקה שביניהם: המבנה מעורר את המחאה, הכריזמה והקומוניטס.

הבחירה של המחברת לראות בתהליך המתואר בקהילייתנו קומוניטס מאפשרת להסתכל לא רק בתהליך הפנימי המתרחש בקרב בני החבורה של ביתניה, אלא גם במשמעויות התנועות והפוליטיות של הישיבה על ההר, ובעצם ייצורו של הטקסט כאקט פוליטי. אנו שומעים כי בני החבורה עבדו מאוד קשה. ביתניה היא מחנה עבודה, הכנה תנועתית, ציפייה בין הזמנים למה שיבוא אחר כך. עוד אנחנו שומעים על כך שהם שרו ורקדו הרבה. הטקסט של קהילייתנו כפי שמתואר ב-*Dialogic Moments* אינו מספר אילו ריקודים רקדו ואילו שירים שרו. הם שרו ורקדו יחד כביטוי לקומוניטס ובתוך הקומוניטס. אבל השירים והריקודים היו, יש לשער, ריקודים מוכרים, משותפים, תנועתיים. התנועה כולה, כפי שמתארים חוקרים שונים שכרתיאל מתייחסת אל עבודתם, כוללת אלמנטים של כריזמה ואקסטטיות, דמויות מופת, הקרבה, סגפנות, התלהבות קבוצתית (ראו למשל וילר, 1998, 2001). עוד אני קורא בתיאורים כי הספר קהילייתנו נכתב וקובץ לאחר הירידה מביתניה עילית. החברים מונעים לכתוב ולפרסם את שיחות הנפש כטקסטואליזציה של חוויות אישיות וקומונליות, אלא שהדבר נעשה על-ידי התערבות של גורמים חיצוניים ומתוך מחשבה שיש פה עניין לציבור רחב יותר. מבחינת של ביסטרצקי ואולי אחרים המעורבים בחיי הקבוצה ובחיים התנועתיים, תהליך הטקסטואליזציה ופרסום הדברים מהווה אקט סימבולי ראפיקטורי. טקסט אינו רק ייצוג – הוא גם punctuates ומקבע היסטוריה ותוחם אותה. הוא סוג של במה. הוא מודל. ייתכן שתיאורי הבדידות והדיאלוג מופיעים ומובלטים בטקסט במידה מסוימת כדגם, כהקצנה האופיינית לאנטי-מבנה, נגיעה בקודש הקודשים התנועתי. ייתכן שהטקסטואליזציה של הקומוניטס, שיוצרה והודרכה לאחר מעשה כחלק מאתוס תנועתי, מהווה קיבוע של מיתוס "השהות על ההר", המכונן כלפי

פנים ומגדיר כלפי חוץ. גרבר-טלמון הייתה אולי מקבלת הדגש כזה. תוספת שיכולה להיות מעניינת כבדיקה רטרופקטיבית למשמעותו של הקומיוניטס בקהילייתנו היא ההתפתחות המאוחרת יותר של "הקולקטיביות הרעיונית", הגיבוש של השפה האידיאולוגית ועמדתו של יערי כמנהיג רוחני תנועתית.

אם כן, השימוש במושג קומיוניטס מאפשר גם לקרוא את הטקסט בהדגש שבחרה בו המחברת וגם לחשוב על כיוונים של קריאה המדגישה את הקומיוניטס ביחס להקשרים רחבים יותר. השימוש בטקסט של קהילייתנו מעורר אפוא את השאלה הכללית בדבר מורכבותם של טקסטים כתובים כמקור וכחומר גלם, ואת שאלת הרבדים השונים ואת רמות המשמעות המשולבים בתוך המונחים הדיאלוגיים. ובעצם, כל סוג של חומר או מקור המשמש ב-"*Dialogic Moments*" מעורר כשלעצמו מחשבות על כיוונים של שאלות ואופני ניתוח הנוגעים בלב העניין התוכני.

בהקשר זה אולי הערה אחת על שיחות רדיו. אם ניתוח הדיאלוג על פי קהילייתנו וגם הניתוח של סגנון ה"דוגרי" בחלק המרכזי השני של הספר עוסקים במקום של דיבור ודיאלוג, של פנים אל פנים, ביצירת אותנטיות וביצירת זהות, הרי שהמחקר על שיחות רדיו מעלה את שאלת מקומו של הדמיון. בנדיקט אנדרסון מדבר על קהילות מדומיינות בעולם שבו אין שייכות והגדרות נתונות. שייכות, שאיפות לשייכות ולזהות נשענות במידה רבה על המדיה. איך זה קורה? מה גורלו של "הדיבור" במובן הבוריאני בתוך הדיאלוג מעל גלי האתר או בצ'טים באינטרנט? איזו מין "אינטימיות" נוצרת כאן? מהו מעמדן האונטולוגי של זהויות מתקשרות? המורכבות של חומרים, מתודה ותוכן נפרשת בפני הקורא באופן מעורר מחשבה.

סוגיה כללית שנייה שאני מבקש לדון בה היא שאלת החיבור בין שלושת המקרים שבספר, והיא בעצם שאלת מקומו של הדיאלוג בתוך ההווה הישראלית, ושאלת יכולתו להוות ציר להתבוננות על השדה החברתי לאורך זמן.

בשאלת מרכזיותו של הממד הדיאלוגי בתרבות הישראלית המחברת אינה טוענת לגילוי של "מבנה עומק" או אתוס מרכזי. זוהי, כך נראה, סוגיה הנשארת להחלטת הקורא. המחברת גם אינה טוענת להצגה של ניתוח היסטורי רצוף היכול לבסס טענה בדבר קיומו של אתוס כזה. התיאור ההיסטורי מתרכז יותר בהקשרים הקרובים של כל אחד מן המקרים. כך, למשל, בסיפור ביתניה שדנו בו קודם נאמר לנו כי היו כאן השפעות מן החסידות, מתנועת הנוער הגרמנית ומהנרודניה ווליה, אבל אין לדברים האלה המשך. גם העניין ההיסטורי הרחב יותר של משבר המודרניזם משמש כמסגרת כללית בלבד. חיפוש העצמי בתוך העולם המודרני מתואר יותר על הרקע המקומי של הגירה, של גיל צעיר, של הטראומה של הגלות.

המחברת מציעה אנלוגיות, מציעה לראות המשכיות בתוך הפרקים וגם ביניהם, אך אינה כופה ראייה כזו על הקורא. בניית הקישורים והגנאולוגיות נשארת, לפחות כך נראה, בידי הקורא כממד אינטראקטיבי. אך יש בכל זאת חוט מקשר: מונחים דיאלוגיים, מבנם והופעתם בהקשר של עיצוב יחסים וזהויות בורם המרכזי כמו גם בשוליים, בתקופות היסטוריות שונות. המחברת מדגישה את ההבניה החברתית הדינמית של המצבים הדיאלוגיים הללו, את הנוזליות שלהם וגם את הפוליטיקה שלהם – את היותו של הדיאלוג כלי של הדרה והכלה על הגמוניה פוליטית ותרבותית בהגדרה של זהות הפרט וזהות

הקולקטיב.

המקרה הראשון מדגים את הדינמיקה והגבולות של הדיאלוג מתוך הדרת הפלסטיני (המחברת מקדישה פרק שלם לשיח ולדיאלוג הערבי בדיון במוסיררה. אצל הקורא מהווים הפרק על המוסיררה וקטעים נוספים אחרים לא רק פרקים השוואתיים המתארים אופציות לשוניות ותרבותיות אחרות, אלא אמצעי להדגשה של הגבולות בין השיח של ביתניה, השיח של ה"דוגרי" והשיח האנליטי של הספר עצמו).

אגב, השיח של ביתניה הוציא קבוצה נוספת מכלל הדיון. סמי שלום-שטרית בספרו המאבק המזרחי בישראל המסתמך על ספרו של ניני ההיית או חלמתי חלום בתיאורו את קיפוח עולי תימן (שלום-שטרית, 2004; ניני, 1996). גם התימנים, כמו הפועלים הצעירים האחרים, עבדו בייבוש הביצות ובעקירת צמחי סידריות. בעניין אחד היו שונים: "[הם] לא ידעו כי הם עושים 'היסטוריה לאומית', לא כתבו שירים ולא זיכרונות שהצטרפו לכדי אפוס לאומי" (ניני, ע' 93, אצל שיטרית ע' 95). ניני מתאר את הקיפוח של התימנים במקומות שונים שבהם פגשו ועבדו כתף אל כתף עם הפועל האשכנזי בכנרת, בדגניה ובביתניה (אנו פוגשים כאן את חבורת ביתניה לאחר הירידה מן ההר והתיישבות במקום קבע). שטרית מוסיף כי "מי שהעלו את סיפור הפועלים על הכתב התעלמו לחלוטין מן התימנים או שתיארו אותם באור שלילי וחסר חשיבות" (שיטרית, שם).

בהמשך לדיון בשיחות נפש של ביתניה עוסקת המחברת בניתוח הטקסט של הספר שיח לוחמים. שם אנו קוראים על הדרה אחרת: על העריכה הפוליטית המאוד קפדנית שנעשתה לטקסט ועל הדרה והעלמה של עמדות נוסח "גוש אמונים" מתוך הטקסט הדיאלוגי. עורך שיח לוחמים עצמו הסביר כי הסיבות היו טכניות. ציטטות אחרות שמביאה המחברת מדברות על הדרה פוליטית גלויה. ועם זאת, למרות העמדה הביקורתית של המחברת, מתערפלים כאן קצת הגבולות בין *Dialogic Moments* לבין השיח שעיצב את שיח לוחמים. המחברת מקבלת את ההדרה הפוליטית כמות שהיא; היא איננה חוקרת את השיח האמוני האלטרנטיבי, גם לא את הדיאלוג שבודאי מתקיים שם. היא מעמידה שיח מסוים או מחנה מסוים כנוכחות מרכזית. מוקי צור ועמוס עוז מופיעים כאינפורמנטים מרכזיים אבל לא פחות משהם ודבריהם נדונים כ-emic מופיעות הציטטות מדבריהם כחזיון לדברי המחברת עצמה ולניתוח האנליטי שלה.

קיימים כמובן שיחים נוספים שהתקיימו בארץ במאה שהספר עוסק בה, כמו שיח העלייה הרביעית והמעמד הבינוני, השיח החרדי ואחרים. יש להניח שגם כאלה ניתן למצוא ממדים של דיאלוג. עניין מיוחד בהקשר זה הוא שיח היהודים המזרחים שאליו אנו מגיעים בחלק השלישי של הספר. בשעה שהשיח האשכנזי, הדוגרי, מוסבר דרך המאמץ לבניית היהודי החדש כהנגדה ליהודי הישן, הגלותי הנרדף הנתון לפורענויות, אין בחלק הראשון והשני של *Dialogic Moments* דיון בשיח המזרחי על אודות היהודי הגלותי, הנרדף (שהרי גם שם נרדפו), כ"אחר". ההגמוניה ההיסטורית של האשכנזים והשיח האשכנזי כאילו משועתקים ומתקבלים אל תוך האנליזה ואל תוך היעדר הדיון בשיח המזרחי עד לחלק האחרון הדן בשיחות הרדיו. שם (מבחינה היסטורית) הגבולות וההפרדות הפוליטיות עצמם כבר נפרצו, ובספר – כמו במציאות – מוצג השיח המזרחי כשיח אלטרנטיבי. מבנה הספר מלמד אפוא על בחירה להעמיד במרכז השיח את הזרם המרכזי (האשכנזי, חילוני, שמאלני) כציר המקשר שבין הפרקים. הספר בודק את גבולות השיח של הזרם המרכזי (למשל ההכלה

של השיח הצבאי בתוך שיח ה"דוגריי", מבקר אותו מבפנים (למשל בדיון על שיח סרבני הגיוס), דן בהריסותיו (למשל בדיון על "כסאח" ועוד יותר מזה בדיון על הרוע עצמו – "בוגד", "נאצי") אבל נשאר אתו ומשעתק אותו. זוהי כמובן בחירה לגיטימית, ובלבד שהיא מוסברת ומוצדקת והשיח עצמו מואר דרך היחסים שבין הזרם הזה ובין זרמים אחרים. עם זאת ברור לגמרי כי המסגרת המושגית והאנליטית שמציעה המחברת בספרה מהווה נקודת מוצא פורייה ומורכבת ביותר לדיון בדיאלוגים האלטרנטיביים כמו גם לבחינת התחרות ויחסי העוצמה המתקיימים ביניהם.

סיכום הדברים חיובי מאוד: מחברת הספר, מלבד מה שהיא מלמדת אותנו, מביאה את הקורא להסתכלות עצמית מורכבת. דרך העמדת הדיאלוג במרכז גילפה מחברת *Dialogic Moments* תחום מחקר חדש. הארכיטקטורה והסגנון של העבודה הזאת מביאים אתם גם רף חדש של כתיבה. לדעתי הספר יהפוך לאבן פינה של מחקרי התרבות בישראל, ויישמר לו מקום של כבוד בתוך הספרות האנתרופולוגית הכללית.

מקורות

- גרבר-טלמון, יונינה (1970). יחיד וחברה בקיבוץ. ירושלים: מאגנס.
 וילר, יעל (1999). הקסם של השומר הצעיר. בתוך: קתדרה, 88, 73-94.
 וילר, יעל (2001). הרעות של 'השומר הצעיר'. בתוך: קתדרה, 102, 63-96.
 טרנר, ויקטור (2004). לימינליות וקומיוניטס. תל-אביב: רסלינג.
 ניני, יהודה (1996). ההיית או חלמתי חלום. תל-אביב: עם עובד.
 שלום שיטרית, סמי (2004). המאבק המזרחי בישראל 1948-2003. תל-אביב: עם עובד.

ביקורת ספרים

Meir Yaish, *Class Mobility Trends in Israeli Society, 1974–1991*.

Lewiston N.Y.: Edwin Mellen Press. 2004. 306 pages.

מיכאל שלו*

בדומה למרבית המחקרים הסוציולוגיים העוסקים בישראל ומתפרסמים בחו"ל, הספר הנוכחי מתייחס לחקר החברה הישראלית הן כבסיס לבדיקת תיאוריות כלליות והן כמטרה בפני עצמה. סדר היום ה"קוסמופוליטי" של מאיר יעיש הוא להוסיף את המקרה הישראלי לממצאים של מחקרים השוואתיים בריבוד שביצעו בשנות השמונים ג'ון גולדתורפ, רוברט אריקסון ועמיתיהם. אסכולה מחקרית זו הציעה חלוקה לקטגוריות תעסוקתיות במטרה למדוד ניצות מעמדית בין-דורית. מסקנתה העיקרית הייתה שניצות חברתית איננה מתפתחת בכיוון ברור לאורך זמן, אולם קיים דמיון לא מבוטל במידת פתיחותן הריבודית של חברות מתקדמות.

אופן הצגת התיאוריה והמתודולוגיה, כמו גם עיקרי הממצאים בספרו של יעיש, דומים מאוד לספרם רב ההשפעה של אריקסון וגולדתורפ *The Constant Flux* (1992). הקורא הישראלי ימצא עניין בעיקר בסדר היום המקומי של יעיש; באמצעות הכלת מושגים, היפותזות ושיטות אנליטיות "אוניברסליות" על המקרה הישראלי מבקש יעיש לעורר את המחקר הישראלי בסוגיית אי-השוויון החברתי, השעתוק שלו לאורך זמן, והזיקה בין אי-השוויון לבין השסעים בין יהודים וערבים ובין מזרחים ואשכנזים.

הניתוח של יעיש מתייחס לגברים בלבד, ומתבסס על שני סקרי מוביליות שנערכו בישראל בשנים 1974 ו-1991. הניתוח מחזק ממצאים של מחקרים קודמים שניזונו מאותם נתונים, אשר גילו מידה רבה של ניצות חברתית בין-דורית בישראל. על בסיס חלוקה לשבעה מעמדות מהסיווג המעמדי של גולדתורפ, יעיש מוצא כי בשנת 1974, למעט גברים שאבותיהם עסקו בעיסוקים ניהוליים, פרופסיונליים, או טכניים (ה-"service class" אצל גולדתורפ), בקרב יותר משני שלישים מהנבדקים הייתה ניצות מעמדית – כלומר הבן לא נשאר במעמדו של אביו (טבלה 5.3). כעבור כמעט שני עשורים, עדיין נמצאו הבדלים גדולים בין מעמדם של אבות למעמדם של בנים.

ממצאים מרשימים אלו מתייחסים לשיעורי ניצות גולמיים, ולכן הם משקפים את מידת הפתיחות של המשטר הריבודי באופן חלקי בלבד. שינוי המיקום המעמדי של משפחות בין הדורות עשוי להיות בחלקו או אף במלואו תוצאת שינוי במבנה העיסוקים, והדבר נכון במיוחד לישראל. לפני הגירתם לארץ היו היהודים בעיקר מה שכונתה בונסיץ' (Bonacich) "middleman minorities", ואילו מרבית האזרחים הפלסטינים, לפני הפקעות האדמות עם קום המדינה, היו פלאחים. דור ההמשך של כל אחת מהקבוצות הלאומיות השתלב בתוך מבנה עיסוקי שונה. רק כאשר הניצות המעמדית נמדדת לאחר שליטה על השינוי במבנה

* האוניברסיטה העברית בירושלים

העיסוקים ניתן להעריך את הניעות היחסית, מה שגולדתרופ מכנה social fluidity. מניתוחו של יעיש עולה כי בישראל, בדומה למקומות אחרים, הניעות החברתית נשענת פחות על fluidity מאשר על שינויים במבנה העיסוקי. ואולם, הספר איננו מציע מדד אינטואיטיבי של fluidity. יעיש נשען על שיטה סטטיסטית (לוג-ליניארית) אשר משמשת ומובנת בעיקר למומחים בתחום הריבוד החברתי. על בסיס ניתוח זה הוא מסיק כי ה־fluidity בישראל היא יחסית גבוהה ויציבה לאורך זמן.

השימוש שעושה יעיש בניתוח מעמדי להבנת הניעות החברתית בישראל הוא חדשני, ויש לקבלו בברכה. ואולם הוא מעלה נושאים ובעיות אשר יש לתת עליהם את הדעת. הסיווג המעמדי של גולדתרופ מגדיר מעמדות במונחים של "יחסי העסקה" בין עובד ומעביד. הטיפולוגיה שלו נשענת על הבחנה ראשונית בין מעסיקים, עצמאים ועובדים שכירים. האחרונים נחלקים למספר קבוצות על בסיס ההבחנה הקלאסית בין צווארון כחול – שכירים בעלי ביטחון תעסוקתי מוגבל ופיקוח צמוד – ובין צווארון לבן (ה־"salariat") – שכירים בעלי יותר אוטונומיה וביטחון תעסוקתי. יעיש נשען על חלוקה של עיסוקים למעמדות על פי סיווג זה, אשר בוצעה בישראל ב־1992 בשיתוף עם גולדתרופ.

למרות התייחסות החוקרים לתנאי תעסוקה מקומיים, אופייה של כל סכמה כללית להמרת עיסוקים למעמדות הנה נטולת הקשר, הן מקומי והן היסטורי. יעיש אינו מגלה רגישות ביקורתית לנקודת תורפה זו בגישתו של גולדתרופ. למשל, לטיפולוגיה של גולדתרופ יש מאפיין מפתיע מבחינה תיאורטית; הבחנה בין היררכיות מעמדיות מקבילות במגזר החקלאי ובמגזר הלא־חקלאי. מחד גיסא, למה לעצור כאן, למה לא לערוך הבחנות מגזריות אחרות רלוונטיות יותר לישראל, כמו בין המגזר הפרטי למגזר הציבורי, או בין האזרחי לצבאי? מאידך גיסא, ההתייחסות לחקלאים כקטגוריה אחידה ונפרדת מתאימה יותר לאירופה מאשר לישראל, שבה ניכרות הבחנות חברתיות, כלכליות ופוליטיות עמוקות בין חקלאות יהודית וערבית, ובקרב הראשונה בין בעלי חוות פרטיות ובין קיבוצים ומושבים. אכן, יעיש מצליח להעניק משמעות לממצאיו רק על־ידי הבחנה בין חקלאים יהודים וערבים. מקרה נוסף להכללת יתר הוא אימוץ חוסר ההבחנה של גולדתרופ בין צווארון כחול לצווארון לבן בקרב קבוצת העצמאים. אמנם הטיפולוגיה אינה מערבת רופאים ועורכי דין עם בעלי בסטות בשוק (הראשונים מקוטלגים ביחד עם הפרופסיונלים השכירים), אך עצמאים של הצווארון הלבן הלא־אקדמי, כמו גם בעלי עיסוקים טכניים, כן נכללים ביחד באותה קטגוריה מעמדית עם נהגי מוניות ורוכלים, מה שמטשטש את הניעות המעמדית אל תוך "מעמד" זה והחוצה ממנו.

מאפיין חיובי אשר ראוי לתשומת לב בספר הוא התעקשותו של הכותב לחקור את סיכויי החיים בקרב כל אזרחי ישראל, היהודים והערבים כאחד. מעניינת במיוחד התמונה שעולה מממצאיו של יעיש על נתיבי הניעות השונים בקרב יהודים וערבים. בקרב היהודים, בנים לאבות סוחרים או רוכלים נקלטו בשוק עבודה בעל הזדמנויות תעסוקתיות בבנייה, בתעשייה ובשירותים ציבוריים. בקרב הערבים, חלק ניכר מבניהם של האיכרים ועובדי האדמה נעקרו מעבודתם המסורתית ונהפכו לפרולטריון. בנוסף, היהודים נחלקו על פי מה שנהוג לכנות "הפער העדתי". הסקטור החקלאי מהווה דוגמה לייעוד המעמדי השונה של

1. יש לציין שיעיש כן מתייחס לאחד ההיבטים של הסקטור הצבאי, ראו ע' 103–105.

דור הבנים שאפיין כל קבוצה: הערבים נכנסו למעמד הפועלים הלא-מיומנים, המזרחים למעמד הפועלים המקצועיים, ואילו האשכנזים לבורגנות הזעירה (ע' 155).

חלק נרחב מהספר מציג נתונים מפורטים בנוגע לשסע העדתי, ואלו תומכים בטענה הידועה של סוציולוגים ביקורתיים שלפיה הפער העדתי בהרכב המעמדי נוצר ברובו בישראל. בסקר המוביליות של 1974, יותר מ-60% מהמשיבים היהודים, כמעט ללא הבדל בין העדות, היו בנים לאבות שעבדו כעצמאים או כמעסיקים קטנים (טבלה 6.1). שיעור השכירים שאינם עובדי כפיים עלה משמעותית בין הדורות, אך בעיקר בקרב האשכנזים (18% ← 49%, לעומת 10% ← 18% בקרב המזרחים). מהסקר של 1991 עולה ששיעור המזרחים בעיסוקים אלו המשיך לעלות והגיע ל-25%. למרות זאת סיכונים לחדור לעיסוקים הפרופסיונליים, סמי-פרופסיונליים, והמנהליים (service class מורחב) היה כשליש בלבד מזה של האשכנזים, לעומת סיכוי של פי 2.5 להיות מועסקים כפועלים לא-מיומנים.

יעיש מראה כיצד המעבר מדור המהגרים לדור שנולד בארץ לא לווה בהפחתת אי-השוויון העדתי, הן על-ידי השוואת מעמד האב לבן והן על ידי מודלים פורמליים של social fluidity. ואולם, אחת המסקנות החשובות ביותר בספרו של יעיש היא ההצבעה על הנחיתות המעמדית של המהגרים האשכנזים והמזרחים כאחד לעומת הוותיקים שהגיעו לפני קום המדינה. הפער בין המהגרים לא נולד כעדתי, אלא ש-"In time differences in fluidity patterns between immigrants were transformed into ethnic differences" (ע' 206). מסקנה זו מאתגרת את העבודות הביקורתיות הקלאסיות של ברנשטיין, סבירסקי, סמוחה ואחרים. אולם הספר אינו מתיימר להסביר תהליך זה של "ethnicization" של אי-השוויון. עם זאת, הוא כן מוציא מכלל אפשרות טיעון לא סביר אשר נשמע בעבודות קודמות על ריבוד בישראל (בעיקר בספרם של קראוס והודג'), שהשכלה מתווכת (ולכן מסבירה) את כל הקשר בין עדה לעיסוק. שני הפרקים של יעיש על ההשכלה דוחים "תזה מריטוקרטית" זו. בפועל, בדיון על בנים לאבות ממעמד ה-service class, יעיש מאפיין אותם כ-"protected from failure in school" (ע' 204), בעוד שמערכת החינוך איננה מפצה על חסכים של נערים מרקע מקופח.

לסיכום, יעיש מרים תרומה חשובה בניתוחו השיטתי והמקיף של שני סקרי המוביליות בישראל ובשימושו בפרדיגמה מושגית ומתודולוגית חשובה שטרם חדרה לניתוח הסוציולוגי בישראל. ואולם פרדיגמה זו מתגלה כבעלת שלושה חסרונות בולטים: ראשית, החלוקה לקטגוריות מעמדיות רחבות מסתירה שונות תוך-מעמדית משמעותית. לכך מתווסף הקיבוע של הסיווג המעמדי אל מול שינויים שעשויים להתרחש באופי העיסוקים לאורך זמן. מגבלות אלה מרחפות מעל רבים מן הממצאים, אשר נשענים על השוואות בין מעמדות או לאורך זמן. שנית, ההקצאה של קטגוריות מובחנות למגזר החקלאי מערבת הבחנות היררכיות עם חלוקה מגזרית ומבליטה את הזנחתן של חלוקות מגזריות אחרות. שלישית, בשעה שיתרונם של מחקרי ניצות מעמדית הוא ללמד אותנו על היחסים החברתיים בין קבוצות שיוכיות, שתי קבוצות מרכזיות - נשים בכללותן, וגברים שאינם אזרחים (בעיקר פלסטינים בשנות המחקר של יעיש) - נעדרים לחלוטין ממחקרו של יעיש, ולכן מהמבנה המעמדי שהוא מציג ומנתח. היעדרן של הנשים משקף החלטה מודעת של המחבר לא לחרוג מהתקדים המצער שקבעו בזמנו אריקסון וגולדתורפ, ואילו היעדרם של הפלסטינים מהשטחים נובע מחוסר נתונים. שתי המגבלות הללו כמעט ואינן זוכות להתייחסות בספר.

ולבסוף, לא ניתן להתעלם מכך שהספר איננו מצליח להתמודד עם שאלות חשובות הנוגעות למעמד ולאתניות מנקודת המבט של שנות ה-2000. האם היווצרותה של הטרוגניות מעמדית בקרב מזרחים והגירה אשכנזית חדשה מברית המועצות שינו באופן משמעותי את הריבוד האתני? מהו מיקומם המעמדי של נכדיהם ונכדותיהם של מהגרי שנות החמישים והשישים? (דור שלישי זה מהווה היום למעלה משליש מהאוכלוסייה הלא-ערבית בשנות העשרים לחייהם). האם "הדור הזקוף" של האזרחים הפלסטינים מצליח להגיע להישגים גבוהים יותר מאבותיו? ניתן רק לקוות כי יעיש או חוקרי ריבוד אחרים יקחו על עצמם לערוך סקר מוביליות שלישי ואף יודרוזו לנתח ולהגיש לנו את ממצאיו.

יובל דרור, דוד נבו ורנה שפירא (עורכים) תמורות בחינוך – קווים למדיניות החינוך בישראל לשנות האלפיים. תל-אביב: הוצאת רמות. 2003. 484 עמודים.

דבורה קלקין-פישמן*

בכרך זה, המכיל 484 עמודים, מאוגדים עשרים מאמרים אשר נכתבו על-ידי עשרים ושמונה חוקרים, כולם קשורים באופן ישיר או עקיף בבית-הספר לחינוך של אוניברסיטת תל-אביב. לספר ארבעה שערים: "מדיניות של צמצום פערים?"; "תוכניות לימוד – אחדות ו/או פלורליזם"; "מדיניות בית-ספרית בתנאים של העצמה ואחריות" (accountability); "פיתוח מדיניות חינוך פנים-מערכתית וחץ-מערכתית". כותרות אלה מאפשרות לעורכים לקבץ עבודות אשר כולן אכן תורמות להבנת התרחשויות חינוכיות בישראל, וכן הן מרמזות על התכנים המוצגים במאמרים. מטבע הדברים, המאמרים בכל שער מתיימרים "לכסות" רק חלק מהיבטי הנושא הנקוב. בכותבם על נושאים המעסיקים אותם זה זמן רב, החוקרים מעלים מסקנות מבוססות וגוזרים את ההמלצות המתבקשות לדעתם עבור אותו תחום. המלצות אלו מתייחסות להיבטים מגוונים ביותר של מערכת החינוך. כך, למשל, גוזרים אריאלי ושחור המלצות באשר להעסקת מומחים מחוץ למוסדות חינוך בבת-ספר; דניאל בר-טל גוזר המלצות על "מדיניות רצויה של חינוך לשלום במדינת-ישראל"; אמציה ויזל גוזר מסקנות באשר ל"בחירת הורים בחינוך של תלמידים חרשים וכדי-שמיעה"; ודוד זיסנווין מסכם את "מדיניות החינוך היהודי בישראל מימי היישוב ועד ימינו".

כדי לבסס את השערותיהם או לענות על שאלות המחקר שהם מציגים, החוקרים מגייסים מגוון רחב של מתודולוגיות – הן כמותניות הן איכותניות. במאמרו "ריכוז של מחסור במשאבים", ונגישות לתעודת-בגרות ביישובים ערביים ויהודיים בישראל" מנצל אנדרה מזאוי עיבודים סטטיסטיים מורכבים על מנת להראות בבירור כיצד נוצר קיפוח מצטבר בחינוך הערבי. מאמרים אחרים מביאים נתונים סטטיסטיים – בין אם בטבלאות המסכמות תשובות לשאלוני עמדות ("תקשוב מערכת החינוך בישראל" מאת מידורסר, נחמיאס, וזובסקי וברוך), בין אם בסיכומי הפרסומים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה על אודות השקעות בחינוך ("השקעה בהון אנושי: איך נדע מה לעשות?" מאת מארק), ובין אם כדי לסקור את מצבה של הוראת המדעים ואת ההישגים הלימודיים במדעים במערכת החינוך הישראלית ככלל ("החינוך המדעי לקראת המאה העשרים ואחת: ממשאלות לב למדיניות רציונלית" מאת דוד חן). מאמרים אחדים מדווחים על ממצאים ממחקרים איכותניים, דהיינו מחקרים שבהם הופעלו ראיונות פתוחים יחסית (בין השאר, "בחירת הורים בבת-ספר אוטונומיים כאסטרטגיה להבניה מחדש של מערכות חינוך – המקרה של תל-אביב ולקחיו" מאת היימן ושפירא). כמו כן ישנם דיווחים על מחקרים היסטוריים; כך, במאמרו "השותפות של האקדמיה ו'השדה' במערכת החינוך" סוקר יובל דרור את עליותיהן ומורדותיהן של תרומות המחקר לבתי-הספר, ומצביע מחדש על חשיבות הידע האקדמי לקידום החינוך, ומכאן על הצורך במחקרים נוספים. רחל ארהרד, הכותבת בהרחבה על "התפתחות השירות הפסיכולוגי-היעוצי (שפ") בזיקה לתפיסת 'הרווחה הנפשית של התלמיד' במערכת החינוך", רואה הקבלות בין השינויים בגישות טיפוליות ובין השינויים

* אוניברסיטת חיפה

"בחברה הישראלית בכלל ובמערכת החינוך בפרט" (ע' 333). בספר מצויים גם מאמרים הנוקטים גישה השוואתית לחומרים מתחום המשפט: דן גבתון מתייחס לחקיקה חינוכית ולאופן שבו בתי-משפט מחזקים או מחלישים מטרות חינוך מוצהרות (ראו "אוטונומיה, אנומיה, אינטגרציה ואנרכיה: חקיקה ופסיקה כמכשירים להפעלת רפורמות חינוכיות וליישומה של מדיניות החינוך בישראל"). מבט נרחב על פסקי-דין הנוגעים לאיזון גזעי בבתי-ספר "מגנטיים" בשני מחוזות בארצות-הברית מובא על-ידי גולדרינג וסמריק במאמרם "בתי-ספר מגנטיים והחתימה לאיזון גזעי".

חוקיו של הספר נובע מהיותו אוסף מגוון של עבודות מחקר המעלות סוגיות שהן ללא ספק בעלות חשיבות רבה לציבור ה"לקוחות" של בתי-הספר בישראל, והשוני הרב בין המאמרים המופיעים בספר אינו פוגם בטיבו של כל אחד מהם. המאמרים כתובים בסגנון רענן; הם מעוררים עניין ומעלים לקחים הגיוניים במסגרת התחומים הנדונים. ואולם על אף החיוב הרב העולה ממנו בולטות חולשותיו של הספר כאוסף. בראש ובראשונה יש קושי לחלץ ממנו מסר כולל, לא כל שכן מסר חדשני. אמנם במבוא מוסבר כי חוקרי בית-הספר לחינוך פועלים בכפיפה אחת עם ה"שדה", כלומר מעורבים במרחש במשרד החינוך והתרבות ובבתי-הספר הקיימים, בהפעלת תכניות הלימודים, במערכת הפיקוח וכדומה. אך נראה כי מעורבות זאת כובלת את החוקרים לחשיבה הקשורה לקטגוריזציה המקובלת של המשרד. אין תמה כי רוב ההמלצות באות להדגיש מטרות שמשמעות מהתפיסות הרווחות במערכת ממילא. שוהמי וספולסקי למשל, במאמרם "מדיניות לשונית חינוכית חדשה בישראל: מחד-לשוניות לרב-לשוניות?", סוקרים באהדה את השינויים שחלו במדיניות הלשונית של משרד החינוך – ומחייבים אותם. בסיום מאמרם, כמו בכותרתו, הם מסתפקים בהעלאת סדרת שאלות על אודות השפעותיהן של החלטות אלו על שינויים נוספים בעתיד. בר-טל מפתח "מחשבות" על חינוך לשלום שאותן הציג לראשונה בפני ועדה של משרד החינוך. בשעתה הייתה הוועדה אמורה לטפל בגיבוש תכניות לימוד ומיזמים אשר יקדמו את החינוך לשלום. כיוון שהחוקר הורשה לא לשנות את המאמר עבור הספר, הקורא מתבקש לעקוב אחר טיעון מקוטע המציין רק את קיומן של תיאוריות פסיכולוגיות. יוצא אפוא שהמאמר מדגיש עמדה ערכית ונושא אופי של פולמוס. כתיבה כזאת, אחראית ככל שתהיה, מתאימה יותר למאמר בעיתון מאשר לשיבוץ בספר המתיימר להמציא המלצות הנובעות מעבודה אקדמית צרופה.

גם במאמרים מחקריים חסרה עקביות; בכל אחד ואחד מהם נדרש הקורא להסתגל לנושא חדש, לנתונים מסוגים שונים, וחשוב מכול – למסגרות תיאורטיות שונות. חלק מן המאמרים סוקרים ספרות מחקרית ענפה בתחום מוגדר. כך במאמר שצוין לעיל סוקר דוד חן את ספרות הוראת המדעים בעולם, מסכם את המדיניות הישראלית וגזור המלצות על סמך ניתוח ממצה. מאמרים אחרים מסתפקים בדיווח על מה שהתרחש בארץ (ראו מטיאש, "הוראת ההיסטוריה במערכת החינוך בישראל – בין המשכיות לתמורה"). יש מי שגזור המלצות ממחקר משווה: גבתון מביא נתונים מארצות-הברית (שם יש חקיקה חינוכית יחד עם הסתמכות נרחבת על פסיקות בתי-המשפט) ומאנגליה (שם החקיקה החינוכית נוקשה יחסית וההזדקקות לפסיקות בתי-המשפט מצומצמת למדי) על מנת להבהיר את המצב בישראל, שבה אין חקיקה ראשית בעניין רפורמות בחינוך, והחלטות גורליות נתונות לבתי-משפט. לצד מחקרים רחבי היקף מופיעים מאמרים אחדים המציגים "חקר מקרה". ראו למשל את המאמר "תקשורת ועיצוב מדיניות: השפעתה של העיתונות על קבלת

החלטות בחינוך" מאת שרי בר-און ויצחק קשתי, ואת המאמר של היימן ושפירא שצוין לעיל. כנראה מתוך רצון לתת ייצוג נאות לכל סגל בית-הספר, לפחות אחד המאמרים דן בנושא שאינו נוגע לבעייתיות המיוחדת של מערכת החינוך בישראל ("בתי-ספר מגנטיים והחתיכה לאיזון גזעי" מאת גולדרינג וסמריקר).

כל מי שחפץ ללמוד על אחד הנושאים שהספר מעלה יצא נשכר מקריאת המאמר או המאמרים הדנים בו. כל מאמר לחוד, וכולם יחדיו, מעידים על רצינות עבודתם של חוקרי בית-הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב. בתור הפגנה של יכולת ושל חריצות, הספר מהווה תרומה מעניינת למדף הספרים על החינוך בישראל. עם זאת, כאמור, כתרומה לדיון על מדיניות או לאפיון מדיניות החינוך במאה שלפנינו, לספר ליקויים בולטים. אין להתכחש לכך שההמלצות המתקבצות לאורך הספר מסגירות גישה פתוחה לחינוך ולחיפוש פתרונות לבעיות המסתמנות בו, ואולם אין לחוקרים המופיעים בספר עמדה משותפת ברורה באשר לכיוון הרצוי של המדיניות החינוכית או ליסודות האידיאולוגיים ההכרחיים למדיניות כזו. נראה לי כי פגם זה נובע בין היתר מן העובדה המבורכת לכאורה שלחוקרי בית-הספר לחינוך יש יד במתרחש ב"שדה". בהיותם מעורבים במערכת כפי שהיא, ייתכן שאין להם שהות להפוך את השאלות הדחופות שבהן הם עוסקים לבעייתיות (problematization). אין ספק כי המאמרים חסרים הצעות ממשיות לתיקון מעבר לבעיה שכבר הוגדרה; החוקרים אינם מתייחסים כלל לשבירת מסגרות קיימות, והרעיונות המוצעים במאמרים חסרים מעוף. באשר לספר, שורש החסר נובע מן ההמשגה שהדריכה את העורכים; חסרה הגדרת תפיסה כוללת ביחס למהותה של מדיניות חינוכית, וזאת למרות שכבר בעמוד 13, בתחילת המבוא, הקורא מתבשר כי "מדיניות חינוכית קשורה לתהליך מתמיד של שינוי", ויתרה מזאת – "היא [מדיניות חינוכית] צריכה להיקבע על-פי התמורות החברתיות והחינוכיות התכופות בישראל, ולהסתייע בתיאוריה ובמחקרי חינוך עדכניים מהארץ ומהעולם" (שם). עצם ההכרה ביחסי הגומלין בין ה"חברה" וה"חינוך" מחייבת התייחסות לתיאוריות סוציולוגיות העשויות לתאר ולהסביר את מקומה של מדיניות החינוך כמפעל חברתי, וכיצד היא נוצרת על-ידי "חברה" מסוימת. ההסבר המתלווה להצהרת המבוא אינו ממקד את התפיסה אלא ממשיך בהיגדים כלליים שעל-פיהם החינוך מושפע על-ידי החברה והחברה מושפעת על-ידי החינוך – כאילו מדובר בשתי ישויות שקולות ואוטונומיות. ספר המתיימר להציג "קווים למדיניות" חייב להבהיר את משמעויות הקשרים בין חברה ובין חינוך, ולפרוש את המשמעויות המקומיות הייחודיות של החינוך בחברה הישראלית. הצהרות כלליות המקבלות את צביון משיח הבריות בחיי יומיום אינן אלא התחמקות מהתמודדות עם השאלות הנוקבות של מדיניות חינוכית. ספר זה אינו מתייחס כלל לסוגיה הרחבה. הקורא ניזון מהיגדים על הקולקטיביזם או האינדיבידואליזם של החברה הישראלית, כאילו אתוס זה או אחר צומח באקראי. אף על פי שחוקרים אחדים מציינים כי יש הקבלות בין התפתחויות בחינוך הישראלי ובין החינוך "בעולם", ואחרים מצביעים על שינויים כגון "המהפך" בבחירות של 1977 כ"גורם", בכל זאת אין ניסיון להתחקות אחרי מנגנונים ספציפיים הקושרים בין התפתחויות כלכליות ופוליטיות מרכזיות ובין התפתחויות בחינוך. ללא ניסיון כזה, מטרת הספר נותרת מעורפלת. פרט ליד המקרה, אין הקורא יודע מדוע הנושאים המוצגים בו, דווקא הם החשובים. כל חוקר מביא טיעונים פסיכולוגיים, אינטראקציוניים, סוציולוגיים ואידיאולוגיים אשר, מכובדים ככל שיהיו, אינם מתחברים למערכת של המלצות משמעותיות ועקביות (קוהרנטיות).

אלמלא יומרת כותר הספר, ייתכן והסתייגויות אלו היו זניחות. חשוב להדגיש כי אין הביקורת מפחיתה מערכם של רוב המאמרים המרכיבים את האוסף. כל אחד על-פי דרכו יכול לשמש מקור מועיל למתעניין בנושא הינוך כאן ועכשיו. אשר למאה ה-21 – הבטחתיה עדיין מצועפות.

דפנה גולן-עגנון (עורכת) אי־שוויון בחינוך
הוצאת בבל, 2004, 240 עמודים.

אורית איכילוב*

ספר זה הוא אסופה של אחד־עשר מאמרים המכונסים תחת שלושה שערים. עורכת הקובץ מתארת את האסופה כ"חלק מתהליך חשיבה שלקחו בו חלק עשרות אנשים: מורות, מנהלות, אנשי חינוך ממוסד החינוך ומהאקדמיה". טיבו של תהליך חשיבה זה אינו מוסבר, אך כותרי השערים מלמדים כי הספר אמור לדון באי־שוויון בהקצאת משאבים; להביא "קולות אחרים" על דרכי החינוך; ולהצביע על "קולות שונים, זהויות שונות, ורבי־תרבותיות" בתוכני החינוך. העורכת פורשת אפוא יריעה רחבה המעוררת ציפיות לתובנות חדשות ולמצאים חדשים. אולם, מי שיחפש חידושים בספר זה עלול להתאכזב: הנתונים ידועים היטב והטיעונים המעוגגים בעיקר בגישות סוציולוגיות רדיקליות ובפמיניזם מוכרים אף הם. זהותם של המחברים מלמדת כי הייחוד של רבים מהם, ובהם של העורכת עצמה, הוא בהיותם אנשי שדה העדים לאי־שוויון בשטח, ומתמודדים בפועל עם תוצאותיו החינוכיות והחברתיות. אחדים מהכותבים אף חוו אפליה וקיפות באופן אישי. ממד זה של עדות מהשטח וחוויות אישיות אכן עולה בהקדמה לספר ובאחדים מהמאמרים. התוצאה היא שהספר מחזיק אוסף מאמרים השונים זה מזה גם בהיקפם וברמתם והם נושאים אופי תיאורי יותר מאשר ניתוחי, ומבטאים הרבה "אכפתיות" ורצון עז לגרום לכך שהמדינה תעניק לכל ילדה וילד חינוך איכותי על בסיס שוויוני.

השער הראשון מחזיק ארבעה מאמרים. ד"ר שלמה סבירסקי, מפורצי הדרך בחקר אי־שוויון בחינוך, מתמצת במאמרו את תפיסתו, שאותה ניסח בהרחבה בספריו השונים, בדבר הקשר בין פערים בחינוך לבין תמורות במדיניות הפיתוח הכלכלי־חברתי בישראל. המחבר טוען כי המעבר מחזון פיתוח אוניברסלי, שתכליתו הייתה ליצור מעמד בינוני רחב שיחבוק את כל מגזרי החברה, למודל פיתוח של צמיחה בלתי שוויונית, עומד בבסיס ההשלמה העולה בשני העשורים האחרונים עם אי־שוויון בחברה הישראלית ועם חוסר הנכונות להקצות את המשאבים הדרושים לצמצום הפערים החברתיים.

מרסלו וקסלר רואה בקיומו של חינוך ממלכתי שהוא בבעלות ובאחריות המדינה תנאי הכרחי להענקת חינוך איכותי על בסיס שוויוני. מאמרו דן בגילויי הפרטת החינוך בישראל הכוללים, לדוגמה, הקמת בתי ספר ייחודיים מעין־פרטיים במימון ציבורי, פתיחת אזורי הרישום ואוטונומיה בית ספרית, וכן הוא מצביע על הנזקים החינוכיים והחברתיים של ההפרטה. המחבר מייחס את הפרטת החינוך לגישות נאו־ליברליות הרווחות כיום לא רק בישראל, והמחילות על מערכת החינוך כללי התנהלות ואתוס ניהולי שמקורם בעולם העסקים.

מאמרה של סילביה טסלר־לזוביק סוקר תמורות מרכזיות בישראל לגבי מימוש הזכות לשוויון של תלמידים עם מוגבלויות לסוגיהן. השינוי מתרחש דרך מגמת ההתנערות מגישה פטרנליסטית כלפי אנשים עם מוגבלויות, ושילובם במסגרות חברתיות תחת בידודם במסגרות נפרדות.

* אוניברסיטת תל־אביב

תמורות אלו התחוללו בעיקר בעקבות חקיקה, עתירות לבג"ץ, והמלצות "ועדת מרגלית" על מתן עדיפות לשילובם של תלמידים עם צרכים מיוחדים בבתי ספר רגילים. מסקנת הכותבת היא כי חרף ההתקדמות עדיין יש מקום רב לשיפור, בעיקר במגזרים הערבי והבדואי שבהם יש מחסור בתשתיות ובכוח אדם מקצועי לצורך טיפול בתלמידים עם מוגבלויות.

את המאמר האחרון בשער הראשון כתבה עורכת הקובץ הפנה גולן-עגנון. המחברת טוענת כי לאפלייתם של תלמידים ערבים בישראל על גילויה השונים יש שלושה מקורות: אפליה בתקצוב; חוסר ייצוג הולם לערבים בהנהלת משרד החינוך, דבר המביא להדרתם של ערבים משותפות בהליכים של קבלת החלטות; ואפליה בתוכני הלימוד שאיננה מאפשרת לתלמידים ערבים להתוודע לתרבותם.

את המאמר הפותח את השער השני, "איך מלמדים?", כתבה לאה שקדיאל. שם המאמר – "פמיניזם וחינוך: חשיפת הפער המגדרי המוכחש – מנוף לצמצום כל הפערים הנלווים" – מרמז לתזה של המחברת, הטוענת כי עיצוב תכנית עבודה חינוכית ברוח הפמיניזם כהשקפת עולם כוללת, יביא בהכרח לא רק לצמצום פערים מגדריים, אלא גם לצמצום פערים מעמדיים, עדתיים ואחרים בחינוך ובהכרה בכללותה.

במאמרה "הוויכוח על שיטות הוראת הקריאה בראייה של הפדגוגיה הביקורתית" דנה חגית גור בתנועת המוטלת בין שיטות מקובלות של הוראת הקריאה, וטוענת כי בכל אחת מהשיטות הללו ילדים עניים נכשלים ברכישת מיומנות הקריאה יותר מילדים מבתיים מבוססים. המחברת טוענת כי שיטות הוראת הקריאה אינן בגדר אסטרטגיות ניטרליות, אלא הן מייצגות השקפת עולם ופילוסופיה חינוכית. יתר על כן, בוויכוח על שיטת הוראת הקריאה היעילה מעורבים אינטרסים כלכליים הקשורים לשוק ספרי הלימוד, מאבקים על יוקרה מקצועית ועוד. המחברת, המסתמכת על גישת הפדגוגיה הביקורתית ומצטטת בהרחבה את עבודתו של פאולו פריירה, טוענת כי הוויכוח והמחקר על זיהוי שיטת ההוראה הראויה מסיטים את תשומת הלב מגורמים חברתיים הקובעים את רמות ההצלחה ברכישת הקריאה. המשתנים הקובעים הצלחה ברכישת קריאה ובלמידים בכלל הם בראש ובראשונה הוראת תכנים בעלי משמעות לעולמם התרבותי של הילדים. כאשר עולמם של הילדים אינו זוכה לייצוג, הם חשים ניכור ומתקשים ללמוד לקרוא. גורם מרכזי נוסף בהצלחת הוראת הקריאה הוא הכשרת מורים ברוח הפדגוגיה הביקורתית-פמיניסטית, והפיכתם למקצוענים רפלקסיביים חדורי אידיאולוגיה שוויונית. המורים חייבים גם להאמין שכל תלמיד יכול ללמוד.

נייר העמדה הקצר של ח'אלד אבו-עסבה הכלול, משום מה, בשער "איך מלמדים?", גורס כי מה שיביטח את תיקון מצבה של מערכת החינוך הערבי הוא הקמתו של מנהל חינוך עצמאי ואוטונומי לחינוך הערבי. אוטונומיה חינוכית, כמו זו של החינוך הממלכתי-דתי והחרדי, תבטא את שאיפת הציבור הערבי לאוטונומיה תרבותית. אולם כדי שזה יתאפשר צריכים, לדעתו, הציבור היהודי והציבור הערבי להסכים לרעיון האוטונומיה התרבותית ולקבוע את גבולות האוטונומיה, את מוסדותיה ואת זיקתם למוסדות השלטון. מאמרה של גליה ולמנסון-לוי "הנשרה וניתוק של נוער ממערכת החינוך – אפשר גם אחרת" חותם את השער השני. המאמר מתמקד בניתוח מאפייניה של תכנית היל"ה המופעלת על ידי היחידה לקידום נוער במשרד החינוך במטרה להקנות השכלה לנוער שנשר/הונשר

ממערכת החינוך הפורמלית. טענתה המרכזית של המחברת, הבוחנת את התכנית דרך הפריזמה של הפדגוגיה הביקורתית, היא שתכניות המבקשות לתת לנוער מנותק הזדמנות להשתלב בחברה באמצעות רכישת השכלה חרף נשירתם/הנשרתם ממערכת החינוך הפורמלית יכולות לפעול בו־זמנית הן לשימור מעמדם השולי של בני הנוער בחברה והן לשילוב חברתי וצמצום פערים. המחברת מדגימה את טענתה זו תוך בחינת מיקום התכנית במשרד החינוך, בחינת מבנה התכנית ודרכי הפעלתה, והתבוננות בדפוסי הקשר בין מורים לבין בני הנוער המשתתפים בתכנית.

השער השלישי – "מה לומדים ומה לא לומדים?" – המחזיק שלושה מאמרים, הוא החלק החלש והמאכזב בספר. מאמרו של רמזי סולימאן "על זהותם הלאומית והאזרחית של הפלסטינים אזרחי ישראל" עוסק בסתירה הקיימת בין זהותם הלאומית והאזרחית של הפלסטינים אזרחי ישראל ובין האופן שבו הרוב היהודי והמיעוט הפלסטיני תופסים את זהויות הללו. המחבר טוען כי הפלסטינים הישראלים מצליחים לטפח גאווה לאומית במדינה שאיננה מכירה בקיומם הלאומי תוך שימוש במנגנון פסיכולוגי של מידור בין זהות הלאומית לבין זהות האזרחית, וזהויות המתעמתות זו עם זו.

מאמרו של אילנה יונה וגליה זלמנסון-לוי "גם וגם – תכניות הלימוד בקדמה" מספר בקצרה את תולדות בית הספר הייחודי "קדמה" בירושלים, ומתאר את התפיסה החברתית-חינוכית המנחה את התנהלותו. בית הספר, הממוקם בשכונת מצוקה המאוכלסת בעיקר בבני עדות המזרח, שואף להעניק לילדי השכונה הזדמנות לרכוש חינוך עיוני ברמה גבוהה, הזדמנות החסומה בפניהם לעתים קרובות כשהם מנסים להיקלט בבתי ספר עיוניים סלקטיביים. "קדמה" מקבל את כל התלמידים הפונים אליו, ללא מיון, ופועל ברוח של חיבור לקהילה, לתרבותה ולמסורותיה, ומתוך אמון ביכולתם של תלמידים המגיעים אליו עם חסרים עמוקים להגיע להישגים לימודיים. המאמר מביא תמליל ראיונות עם שבעה מורים, ומן הראיונות עולה אופן יישומם של העקרונות המנחים את בית הספר כפי שהם באים לביטוי בעמדותיהם ובדפוסי עבודתם של המורים ובקשריהם עם התלמידים.

מאמרו של מאיר בוזגלו "מזרחיות, מסורת, כור היתוך – עיון פילוסופי-פוליטי" חותם את האסופה. המאמר פותח ברפלקסיה על מושג המזרחיות ומעלה את הטענה כי מדיניות כור היתוך לא ביטלה את ההבדלים בין מזרחים לאשכנזים אלא יצרה אותם והעניקה למושג "מזרחי" ממד של פריפריאליות גיאוגרפית ומעמדית. המחבר דן גם בייחודה של ההווה היהודית המסורתית של בני עדות המזרח, השונה מן האוניברסליות הקרטזית מחד גיסא, ומן המסורתיות האשכנזית שנתפרדה לחילוניות, להרדיות, לרפורמה ולקונסרבטיביות מאידך גיסא. בחלקו האחרון של המאמר מנתח המחבר טקסטים, בעיקר משל מעצבי מדיניות הטיפוח, המבטאים להערכתו באופן הטוב ביותר את מדיניות כור היתוך בחינוך על הסטריאוטיפים השליליים של התלמיד בן עדות המזרח, של משפחתו, ושל תרבותו.

לכל אחד משלושת שערי הספר יש "פתיח" הכולל לעתים נתונים מדגמיים על פרמטרים שונים של אי-שוויון, לעתים סדרת שאלות בנושא השוויון, ולעתים קטע ספרותי כמו זה של סמיה שרקאוי "שמש לא מסתירים ברשת". את האסופה חותם שירו של מהמוד דרוויש "תעודת זהות". תכליתם של פתיחים אלו אינה ברורה; הם אינם מהווים "מוטו" של השער, והמאמרים הכלולים בכל שער אינם מנסים להשיב על מרבית השאלות שנוסחו.

Devorah Kalekin Fishman *Ideology, Policy and Practice: Education for Immigrants and Minorities in Israel Today*

Kluwer Academic Publishers, 2004. 452 pages.

תמר הורוביץ*

ספר זה מהווה ניסיון חשוב לבדוק את מדיניות מערכת החינוך בישראל כלפי מיעוטים שונים: עולים-מהגרים, עובדים זרים וערביי ישראל. בכתבת ספר זה עמדה הכותבת בפני שני אתגרים תיאורטיים ומתודולוגיים: האחד מתמצה בשאלה אם ניתן לכרוך בכריכה אחת את שלוש הקבוצות, והשני מתמצה בשאלה אם ניתן לראות את רמת המיקרו - כמתיישבת עם רמת המקרו, כלומר אם ניתן לראות קשר ישיר בין הפרקטיקות, המדיניות והאידיאולוגיות.

קלקין מגדירה את מרכיביה של האידיאולוגיה כהערכת המציאות, הגדרת החברה הטובה, הגדרת הקולקטיב ואסטרטגיות ודרכים להשגת המטרות של החברה הטובה. נקודת המוצא שלה בכריכת שלוש הקבוצות נובעת משינוי תפיסות במחקר הסוציולוגי בנושא אתניות והגירה - תפיסות הממקדות את תשומת הלב אל הקשר שבין מדינת הלאום ובין אוכלוסיות שאינן אוכלוסיות הרוב.

בשנים קודמות הדגש היה על הסתגלותן של קבוצות מיעוט לקבוצת הרוב, בעיקר הסתגלות של פרטים למרכז. כיום כשמדובר בהגירה הדגש הוא על משמעות מגע הגומלין בין הרוב לבין המיעוט - יהיה זה קבוצת מהגרים, מיעוטים אתניים, עובדים זרים ואפילו תיירים. פרספקטיבה זו נותנת לנו תמונה מלאה יותר על תהליכים חברתיים בארצות דמוקרטיות.

ואולם נראה שלמרות הפרספקטיבה החדשנית הכותבת לא עשתה את כל הדרך במלואה. מצד אחד הקורא מצפה מצד אחד למערכת מושגית שתצדיק את החיבור של שלוש התופעות האלו גם יחד, ומצד אחר הוא מצפה לקבל כלים לבדוק את המקרה הישראלי בפרספקטיבה משווה של ארצות הגירה אחרות או לחלופין של ארצות בעלות שונות תרבותית וכלכלית. בספר יש הרבה התייחסויות לספרות עדכנית מהעולם, אך אין בו התייחסות לספרות שמנסה להכליל את התופעות של שילוב קבוצות שונות במדינת הלאום למודלים או לדמוי-מודלים. במיוחד חסרו לי התיאוריות של פארק (Parekh, 2000), גרילו (Grillo, 1998) ובאובק (Baubock, 1996).

באשר לאתגר השני שהציבה לעצמה הכותבת, האתגר של הולכת הקורא מרמת המקרו לרמת המיקרו, כלומר מן האידיאולוגיה והמדיניות אל הפרקטיקה, הרי שהולכה זו איננה תמיד משכנעת.

בניתוחי אתיחוס לנושא קליטת העלייה. אין שום ספק כי קליטת העלייה עומדת במרכז האידיאולוגיה הציונית - כל ממשלות ישראל, החל מיום הקמת המדינה, הצהירו בקווי היסוד של ממשלתם על קליטת עלייה כערך מרכזי, וכמו כן במשרד החינוך בכלל ובחוזרי מנכ"ל בפרט ישנה התייחסות לערך קליטת העלייה ונקבעת מדיניות התואמת את חשיבותה. אך כפי שטוענים כפיר ופרידברג (1992) במאמרם בעיתון מדינה וממשל בראשית

* אוניברסיטת בן-גוריון

שנות התשעים, מעבר להצגת האידיאולוגיה הבסיסית לא הייתה מדיניות הקליטה מגובשת וברורה, וכן היא לא נבעה בצורה ישירה מהאידיאולוגיות של החברה הישראלית בימיה הראשונים של המדינה, ובייחוד נכון הדבר ביחס לגלי העלייה של שנות התשעים.

החלקיות וחוסר הגיבוש של המדיניות נבע בין השאר מריבוי הגורמים שהיו קשורים בקביעת המדיניות – הסוכנות היהודית, הרשות המשותפת למשרד הקליטה ולסוכנות היהודית, ועדת השרים לענייני קליטה, משרד השיכון, משרד הבריאות, משרד הפנים, משרד החינוך, הרשויות המקומיות והמגזר השלישי – לא פעם המדיניות שעוצבה על ידי גוף אחד מביניהם סתרה את המדיניות שקבע גוף אחר ואף לא עמדה ביחס ישיר לאידיאולוגיה המרכזית של קליטת העלייה. הייתה כאן כעין מטוטלת בין דבקות באידיאולוגיות שהתגבשו בשנות החמישים עד כמעט פרגמטיזם נטול אידיאולוגיה.

אם נבחן את המדיניות ואת הפרקטיקות של קליטת העלייה בשנות התשעים נראה כי מעבר לאידיאולוגיה הבסיסית, השיקולים בגלי עלייה אלו היו יותר פרגמטיים ופחות אידיאולוגיים, ובמיוחד לגבי העלייה מברית המועצות. שני המכניזמים החשובים לקליטת העלייה בשנים אלו היו "קליטה ישירה" ו"סל תרבות". שניהם עמדו במרכז התפיסה של מפלגות הימין שגרסו כי יש לתת לכוחות השוק לפעול, בניגוד למעורבות הממשלה בשנים קודמות שהעידה על קשר ישיר עם האידיאולוגיה של קליטת עלייה. שר הקליטה מטעם מפלגת השמאל כינה מכניזמים אלו כסוג של "אורוליוזם", שכן הם הובילו ליצירת שוליים כלכליים וחברתיים של אוכלוסיות עולים, בעיקר עולים מברית המועצות.

הכותבת ניסתה לפרש את קליטת העלייה האתיופית במרכזי הקליטה אל מול קליטת העולים מברית המועצות כאפליה לטובת העולים הרוסים, אך נראה כי היא אינה מתבוננת בתופעה מנקודת מבט היסטורית. מרכזי הקליטה נבנו בסוף שנות השישים לעולים מארצות הרווחה ולעולים מברית המועצות. הכוונה הייתה לתת לעולים מסגרת תומכת ולהעמיד לרשותם את כל השירותים הנדרשים בתקופה הראשונה מרוכזים במקום אחד. פתרון זה היה פתרון יקר במיוחד אך הוא היה יעיל כשגלי העלייה היו קטנים יחסית. בשנות התשעים, עם בוא העלייה האתיופית, המחשבה הייתה שמרכז קליטה עשוי להיות יעיל עבורם לתקופת מעבר, כיוון שהם מגיעים מחברה שאינה מערבית מודרנית, בניגוד לעולי ברית המועצות שיכלו למצוא את דרכם ללא תמיכה מעין זו כיוון שבאו מחברה תעשייתית מודרנית. המעניין הוא שהעולים מברית המועצות הרגישו מופלים כיוון שלא ניתנה להם האופציה של מרכז הקליטה, ולעומתם טענו חלק מיוצאי אתיופיה כי קליטה ישירה מתאימה להם יותר וכי היו רוצים להחליט על גורלם ולא להיות תלויים במסד הקליטה.

במדיניות פיזור האוכלוסין, שהיא אחת מאבני היסוד של אידיאולוגיית הקליטה, גברו השיקולים הפרגמטיים בכל הנוגע לעולים מברית המועצות. התפיסה הייתה שיש לתמוך בהם גם אם הם רוצים להיקלט במרכז הארץ בניגוד לאידיאולוגיה הציונית, כיוון שהם עתירי הון אנושי.

בנושא שימוש בלשונות אחרות מול העברית התגברה מגמה של סובלנות לגבי השפה הרוסית, בניגוד למדיניות הרואה את ההגמוניה של העברית כחלק מהאידיאולוגיה הציונית. שלילת הגולה התקיימה עד שנות החמישים ומאז ואילך התפיסה השלטת היא שיש לקיים קשר עם הגולה וכי הפתרון של עלייה לארץ איננו הפתרון הבלעדי לעם היהודי. ואמנם מדינת ישראל תורמת כיום לחיים היהודיים בגולה הן משאבים כספיים והן משאבי כוח אדם.

נראה אפוא שלא נוכל לראות את מדיניות קליטת העלייה ואת פרקטיקות הקליטה כעומדות בקשר ישיר עם אידיאולוגיית קליטת העלייה כפי שנוסחה עם הקמת המדינה. היעדר הקשר הישיר בין אלו בולט במיוחד כשמדובר בעלייה מברית המועצות ופחות כשמדובר בעלייה מאתיופיה; לגבי העולים האתיופים הופעל המודל הציוני באינטנסיביות רבה יותר.

תפקידם של ארבעה גורמים בגיבוש המדיניות ויישומה לא הודגש דיו. הגורם הראשון הוא הרשויות המקומיות, שתפקידן לקבוע מי יגיע ליישוב, כיצד יחולק התקציב לחינוך, איזו תמיכה תקבל מערכת החינוך מעבר לתקציב השוטף ולאיוזו תמיכה יזכו העולים. הגורם השני הוא בתי הספר; הללו פעלו פעמים רבות בניגוד לתפיסות הבסיסיות, למשל כשיצרו הפרדה בין העולים לבין התלמידים הוותיקים – הפרדה שלעתים לוותה במחשבה ולעתים הייתה תוצאה של שרירות לב. ריטה סבר (1999), במחקרה על קליטת ילדי עולים בבית הספר, בנתה פרמטרים לאיבחון בתי ספר בהקשר של קליטת עלייה. הפרמטרים הם: הגישה הבסיסית לשינוי, סדרי העדיפויות שמציב בית הספר, וראיית העולים כורזו לשינוי בית ספרי בתחום האסטרטגיות מול ראיית העולים כבעיה חברתית (בספר יש התייחסות למחקריה של ריטה סבר אך לא לטיפולוגיה). גורם שלישי הוא קרן קרב. קרן קרב פיתחה את הקונצפציה של מגשרים בבתי הספר, קונצפציה שעמדה בקשר ישיר עם אידיאולוגיית הקליטה הבסיסית ובמספר רב של בתי ספר כניסתה של קרן קרב יצרה שינוי משמעותי. גורם רביעי וחשוב במדיניות החינוכית היו העמותות למיניהן שהקימו העולים: עמותות לעידוד תרבות ישראלית-רוסית, עמותות לעזרה הדדית ועמותות ספורט. חלק מהללו הפכו בהמשך לתשתית להקמת הרשתות החינוכיות הרוסיות.

בשלושת הפרקים בספר העוסקים בעולים, בעובדים הזרים ובערבים יש חומר מעניין רב, אם כי לא תמיד הוא מוצג בצורה שיטתית. החומר על האתיופים הוא הטוב מביניהם, אך חסרה לי עבודתה של מלכה שבתאי על גוער אתיופי. באשר לשימוש במקורות, העבודה עשירה במקורות ראשוניים ובמחקריים, אך החומר הפובליציסטי איננו מעור אחד ולא תמיד יכול להוות אסמכתא לפרשנות. החומר המחקרי מעודכן יחסית אך יש לזכור שבחמש השנים האחרונות נכתבו עשרות עבודות, במיוחד בנושאים הקשורים בקליטת עלייה ובעובדים הזרים. מקומן של עבודות אלו נפקד מן הספר שלפנינו, ייתכן שמטעמים מעשיים ומטעמי עיתוי בלבד.

הספר נותן משקל רב מדי להתבטאויותיהם של חברי הכנסת בנושא קליטת העלייה, אף שאלו לא היו שותפים לקביעת מדיניות הקליטה לאורך השנים. ועדת העלייה והקליטה, ומבחינה מסוימת גם ועדת החינוך של הכנסת, לא נהנו מיוקרה גבוהה ולא פעם דיונים מכריעים על קליטת עלייה התנהלו בנוכחות חברי כנסת ספורים. כל זה להוציא את סוגיית "מיהו יהודי" ואת סוגיית תיקון חוק השבות.

לסיכום, הספר עשיר בחומר ומנסה להתמודד עם נושא העולים והמיעוטים לא רק מנקודת מבטן של אוכלוסיות אלו אלא גם מנקודת מבטה של החברה הקולטת. ואף על פי שהמערכת המושגית איננה חדה, בכל זאת יש בה כדי לעורר חשיבה מחודשת על הנושאים המרכזיים שמעסיקים את החברה הישראלית ועל מקורות השסע והקונפליקט בין האוכלוסיות.

מקורות

- כפיר, אהרון, פרידברג, אשר (1992). קביעת מדיניות בתחום קליטת העלייה בישראל. *מדינה וממשל ויחסים בינלאומיים*, 36 (5-27).
- Sever, Rita (1990). "Patterns of coping with the Task at Schools". In (Ed.), horowitz, Tamar, *Children of Perestroika in Israel*, Lanham: University Press of America (pp. 198-190).
- Parekh, Bhiku (2000). *Rethinking multiculturalism*. London: Macmilan Press, Ltd.
- Grillo, Ralph (1998). *Pluralism and the politics of difference*. Oxford: Clarendon Press.
- Baubock, Rainer., Heller, Agnes., Zolberg, Aristide., (1996). *The challenge of diversity*. Vienna: Avebury.

אורית קמיר שאלה של כבוד: ישראליות וכבוד האדם.
ירושלים: הוצאת כרמל. תשס"ה, 2004. 250 עמודים.

נוייה רימלט*

ספרה של אורית קמיר שאלה של כבוד לוקח על עצמו משימה נכבדה, מעניינת וייחודית. הוא בוחן ומציג את המשמעויות התיאורטיות השונות ולעתים הפוכות של מושג הכבוד או "כבוד האדם", הזוכה בשנים האחרונות להתייחסות גוברת והולכת בשיח המשפטי והציבורי בישראל. לאחר מכן מנתח הספר את ייצוגיו ההיסטוריים והעכשוויים של מושג זה ואת ביטוייו השונים בהגות הציונית, בתרבות ובמשפט בישראל.

בזירה המשפטית, זכה עקרון "כבוד האדם" למעמד פורמלי מפורש בשנת 1992 עם חקיקתו של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. חוק זה הציב את ערך "כבוד האדם" במרכז מגילת זכויות היסוד החוקתית הישראלית ושינה את פניו של שיח הזכויות בישראל לבלתי הפך. כיום אין כמעט פסק דין או דיון משפטי העוסק בשאלה של זכויות שאינן מפנה לערך "כבוד האדם" כבסיס להכרה בזכות חוקתית כזו או אחרת. עם זאת, כפי שמציינת קמיר בספרה, השאלה מהו כבוד האדם היא שאלה שטרם בוררה כנדרש, שכן לחקיקתו של החוק לא קדם דיון ציבורי משפטי מקיף במשמעותו של עיקרון זה ובהשפעה שאמורה להיות לו על שיח הזכויות בישראל. בשל הדברים הללו נטלה על עצמה קמיר את המשימה להתחיל בדיון רציני מסודר במושג הכבוד. הנחת המוצא שלה היא כי יש להתייחס ברצינות לבחירה הישראלית דווקא בערך הכבוד ולהעמדתו במרכז מגילת זכויות האדם המתהווה. היא רואה בחירה זו כמבטאת את הדימוי העצמי הישראלי הקולקטיבי, ומכריזה על מחויבותה האידיאולוגית של המדינה.¹ דהיינו הטענה היא כי גם לפני שזכה למעמד חוקתי מפורש היווה הכבוד ערך דומיננטי בחברה הישראלית. מתוך נקודת מוצא זו יוצא אפוא הספר שאלה של כבוד לנסות לפרק את משמעויותיו השונות של מושג הכבוד, ולעמוד על מקורותיהן, השלכותיהן ועל יחסי הגומלין ביניהן.

בשלב הראשון בוחן הספר ומציג ארבעה מושגי כבוד שונים. הטענה היא שהמונח הישראלי-עברי "כבוד" אינו מסמן משמעות אחת, אלא הוא מסתיר בחובו מספר משמעויות נבדלות, שבשפה האנגלית ניתן להבחין ביניהן בעזרת המלים: honor, dignity, respect, glory. קמיר מצייעה להבחין בעברית בין משמעויות שונות אלה באמצעות ארבעה צירופי לשון של המושג כבוד: הדרת כבוד (honor), כבוד סגולי (dignity), כבוד מחנה (respect) והילת כבוד (glory). הפרק הראשון בספר מציג ארבעה מושגים אלה בהרחבה ועומד על משמעותם המובחנת.

מושג הכבוד הראשון שקמיר דנה בו - "הדרת כבוד" - הוא מושג הכבוד המסורתי הטרום-מודרני, הנגוע בהיבטים מעמדיים ופטריארכליים ומאפיין בעיקר חברות מסורתיות. כבוד או honor בחברות כאלה הוא מעל לכול רגישות המוגברת לחוויית ההשפלה והבושה, רגישות המתבטאת בתשוקת הפרט שהאחרים יתקנאו בו, ובנטייה להתקנא בהצלחת

* אוניברסיטת חיפה

1. שם, ע' 11.

האחרים. במילים פשוטות: honor הוא הנטייה הגורמת לאדם לפעול לביוש אלה שביישו אותו ולהשפיל את אלה שהשפילו אותו.²² זאת ועוד, בהברות הדרת כבוד רבות כללי הדרת הכבוד מחילים דרישות שונות ואף הפוכות על נשים ועל גברים. אישה מאבדת את הדרת כבודה כאשר הטוהר המיני שלה מוכתם - ולא כן לגבי הגבר. יתרה מזו - חילול מיניותה של האישה מכתים לא רק את הדרת כבודה, אלא בראש ובראשונה את הדרת כבודו של הגבר המופקד על שמירת מיניות זו.

מול מושג הכבוד המסורתי הזה מציבה קמיר את מושג כבוד האדם הליברלי המודרני, שאותו היא מפרקת לשני מושגים נפרדים: "כבוד סגולי" ו"כבוד מחיה". "כבוד סגולי" מציין בספרה את הערך המודרני המינימליסטי שיש לצקת לערך כבוד האדם. מושג זה נועד לסמן לטענתה קו אדום שאין לחצות אותו ביחסי אנוש בשום נסיבות. דהיינו, המדובר על מערך זכויות היסוד הבסיסיות המהוות את המינימום ההכרחי לחיים אנושיים בסיסיים, והכוללות זכויות כגון הזכות לחיים, לבריאות, לחירות משעבוד, ועוד. "כבוד המחיה" לעומת זאת הוא מושג רחב ופולורליסטי הרבה יותר לשיטתה, המביע סבלנות כלפי כל אדם על תכונותיו וצרכיו המיוחדים. זהו סוג הכבוד שממנו ניתן לגזור רבות מן הזכויות המכונות היום זכויות חברתיות וזכויות קבוצתיות. כבוד המחיה הוא אפוא הנדבך הנוסף או הקומה השנייה של הזכויות ושל האינטרסים האנושיים מסביב או מעל הכבוד הסגולי.

לבסוף, מושג הכבוד האחרון שקמיר מתייחסת אליו הוא "הילת הכבוד", שעניינו למעשה תפיסת כבוד האדם בהלכה היהודית. כאן הכוונה להיבט של כבוד האדם הנגזר מכבוד הבורא, והכורך ללא הפרד בין כבוד האדם לבין בריאתו בצלם האל.

לאחר שהיא עומדת על ארבע משמעויותיו השונות והמובחנות של מושג הכבוד עוברת הכותבת לבחון בעזרת מושגי כבוד אלו היבטים של המחשבה הציונית המדינית ושל החברה והמשפט בישראל. בהקשרה של הציונות המדינית של הרצל ובן גוריון היא מאירה אפוא קיומן של תפיסות של הדרת כבוד לצד תפיסות של כבוד סגולי (פרק ב). בהקשרה של המורשת התרבותית היהודית היא מאירה תפיסות של הילת כבוד לצד הדרת כבוד, ומשרטטת ציוני דרך בתולדות הדרת הכבוד הישראלית (פרק ג). ברובד המשפטי היא מנתחת את שיח הכבוד בפסיקת בית המשפט העליון לפני חקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו (פרק ד) ולאחריו (פרק ה), ומייחדת דיון נפרד לשיח כבוד האדם או בעצם להיעדרו של שיח זה מפסיקת בית המשפט בעניינים הנוגעים לכיבוש (פרק ו). הפרקים החותמים את הספר עוסקים בהשקה בין מושגי הכבוד השונים לבין מעמדן של נשים בישראל, ובמסגרת זו דנה קמיר ומציגה הן תפיסות של נשים ונשיות במסגרת הדרת הכבוד הציונית (פרק ז) והן את דפוסי התפתחותו של הפמיניזם הישראלי במסגרת וכחלק מעולם הדרת הכבוד הציוני (פרקים ח ו-ט). המתודולוגיה שעליה נסמך הניתוח בפרקים השונים היא מגוונת ונעה בין סקירה וניתוח של ספרות מחקרית בתחום לבין ניתוח מקיף של פסיקת בית המשפט העליון שעליה מתבסס הדיון בפרקים המשפטיים של הספר.

היריעה היא אפוא רחבה ביותר, ומושג הכבוד על משמעויותיו השונות מספק בכל הקשר את מסגרת הניתוח היחידה לדיון התרבותי והמשפטי כאחד. מצד אחד עובדה זו מעשירה את הדיון הקיים בסוגיות אלה, שכן היא מסייעת להמשיג מחדש תופעות ואירועים

במונחים של שיח של כבוד ומספקת בכך פרספקטיבה שונה להבנה וניתוח של תופעות ואירועים אלה. מן הצד האחר, הניסיון להציג ניתוח תרבותי ומשפטי מקיף במכלול עניינים, אך ורק מתוך פריזמה של כבוד, מתגלה בסופו של דבר גם ככזה המגביל את הדיון המוצג בספר ואת כוחן של המסקנות הנגזרות ממנו, שכן מושג הכבוד לבדו אינו יכול להסביר או להאיר תהליכים תרבותיים ומשפטיים מורכבים שהספר נדרש להם. קושי זה ניכר בעיקר בפרקים המשפטיים של הספר, שבהם מתגלה גם חולשה נוספת של הספר. לצד זיהויים ומיפויים של מושגי כבוד כאלה או אחרים בשיח השיפוטי נמנע הספר בהקשר זה מלהאיר באופן מספק ולדון במה שכבר ניתן היה להצביע עליו ולדון בו באופן חד וברור יותר, כלומר במלכודת הטמונה במושג הכבוד כאשר הוא מספק מסגרת מושגית מרכזית לדיון בזכויות האדם בישראל. מלכודת זו נובעת בדיוק מאותו מערך משמעויות מורכב הטמון במושג זה, והיא מתבררת כאשר אנו נדרשים לניתוח קפדני יותר של שיח הכבוד השיפוטי שהתפתח בהקשרים מסוימים מאז חקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ועד היום. בשל קוצר היריעה אעמוד בקצרה בלבד על נקודות אלה, ואביא דוגמאות ספורות להמחשתן, אף כי ניתן היה לפתח ולהציג בהקשר דיון רחב ומקיף לאין ערוך.

בפרק העוסק בפסיקת בית המשפט העליון בתקופה שלפני חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו מציינת קמיר כי משנחקק החוק הכריזו בית המשפט כי "כבוד האדם" היה מאז ומתמיד נר לרגלי מערכת המשפט וכי חוק היסוד לא חידש מאומה, אלא רק עיגן במסמך חוקתי את המצב ששרר קודם לכן בהנהגתו של בית המשפט עצמו. קמיר חולקת על טענה זו ומציינת כי המחקר שלה מוביל למסקנות שונות.³ מחקרה של קמיר גילה כי עד סוף שנות השבעים של המאה הקודמת לא השתמש כמעט בית המשפט העליון בצירוף הלשוני "כבוד האדם".⁴ מפנה של ממש התרחש לטענתה בשנות השמונים, ומגמה זו התחזקה מאוד לאחר חקיקתו של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, אז הפך ערך "כבוד האדם" לערך היסוד המוצהר של שיטת המשפט הישראלית. עם זאת, שימוש תדיר והולך במושג "כבוד האדם" אינו מעיד בהכרח על שינוי מהותי בתכניו של שיח הזכויות בישראל. הרי כפי שמתברר מן הדיון המושגי בתחילת הספר, מושג "כבוד האדם" המודרני, שאותו מחלקת קמיר ל"כבוד סגולי" ו"כבוד מחיה" נתפס כאמור כסומן בחובו אגד של זכויות יסוד ספציפיות. חלק מזכויות אלה ובמיוחד הזכויות הפוליטיות והאזרחיות כגון הזכות לחיים, לחירות, לשליטה על הגוף, לאוטונומיה, לחופש ביטוי, לחופש פולחן דתי וכיוצא בהם זכו לפיתוח הדרגתי בפסיקת בית המשפט העליון מראשית ימיה של המדינה גם בהיעדרה של מגילת זכויות אדם חוקתית כתובה. השאלה אם חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו שינה את תכניו של שיח הזכויות בישראל באמצעות עיגונו החוקתי של ערך "כבוד האדם", או שמא צדק בית המשפט כאשר קבע כי ברמה המהותית נתן המושג ביטוי למערך זכויות שהוכרו זה מכבר בשיח השיפוטי הישראלי, אינה יכולה להיבחן אפוא רק מתוך ניתוח סמנטי המתמקד

3. שם, ע' 106.

4. כדי לבחון את מקומו של מושג הכבוד בפסיקתו של בית המשפט העליון סרקה קמיר באמצעות עוזרי מחקר את כל פסקי הדין אשר יצאו תחת ידיו ופורסמו במשך יובל שנים, מיום הקמתו ועד שנת 1998. פסקי הדין שפורסמו עד סוף שנות השבעים של המאה ה-20 עברו סריקה ידנית, ואילו לגבי הפסיקה משנות השמונים ואילך נערך חיפוש ממוחשב.

בנוכחותו או בהיעדרו הספציפיים של המונח "כבוד האדם" בפסיקת בית המשפט העליון בתקופות השונות. הבחינה הראויה היא הבחינה המהותית הקונקרטי של סוג ומהות הזכויות הפרטניות הנתפסות כחלק מכבוד האדם, שזכו להכרה לפני חקיקת החוק ולאחריו. מושג הכבוד לבדו גם אינו נותן בידינו כלים מספקים להבין התפתחויות חברתיות ומשפטיות כמו אלה הקשורות בצמיחתו של הפמיניזם הישראלי – סוגיה שהספר נדרש לה בהרחבה בפרקיו האחרונים. הנחת היסוד של קמיר היא שכשם שמושג הכבוד היה מאז ומתמיד ערך דומיננטי בחברה הישראלית, כך הדבר גם ביחס לפמיניזם הישראלי, שכונן עצמו משחר ימיו על תפיסות של כבוד. בנסיבות אלה מתוארת ומנותחת צמיחתו של הפמיניזם הישראלי מתוך פריזמה של כבוד, והטענה היא כי תפיסות חדשות של "כבוד סגולי" ו"כבוד מחיה" מנחות את הפמיניזם הישראלי החדש הא־ציוני, לעומת תפיסות של "הדרת כבוד" שאפיינו את הגל הראשון הציוני של הפעילות הפמיניסטית. עם זאת, הפמיניזם הוא ביסודו שיח של שוויון מגדרי. דהיינו, השאלה מהו שוויון מגדרי וכיצד ניתן לקדמו הלכה למעשה הנה שאלה שניתן לראות בה ציר מכונן בהתפתחותה של התיאוריה הפמיניסטית של המשפט. אין ספק שבהגדרתו של מושג זה עשתה התיאוריה הפמיניסטית כבדת דרך תוך שבמסגרת הזרמים התיאורטיים השונים התגבשו תשובות שונות ולעתים סותרות לשאלה מהו שוויון מגדרי וכיצד ראוי להגדירו מבחינה משפטית. אולם השוויון כערך הנו אינטגרלי למחשבה ולעשייה הפמיניסטית גם בישראל.⁵ ברמה הרטורית המוצהרת יש לדברים הללו ביטוי מפורש בספרות פמיניסטית משפטית שנכתבה לפני חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ובמאבקים משפטיים פמיניסטיים שבהם שימש עקרון השוויון כלי מפורש להגדרת התביעה הפמיניסטית ולזיהוי הכלים המשפטיים לאכיפתה.⁶ חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו הביא לשינוי מסוים במגמה זו, אולם ספק אם המדובר בשינוי מהותי ולא בשינוי סמנטי. החוק העלה כאמור למדרגה חוקתית על־חוקית את ערך "כבוד האדם" והותיר לפחות ברמה הגלויה והמפורשת את עקרון השוויון מחוץ לחוק.⁷ עובדה זו יצרה

5. לדיון מפורט יותר בסוגיה זו ראו: נויה רימלט "הפמיניזם המשפטי בישראל – מנין ולאן? הרהורים על שונות, כבוד ושוויון בעקבות ספרה של אורית קמיר "פמיניזם, זכויות ומשפט". עיוני משפט כז (תשס"ד): 857.

6. ראו למשל: פ' רדאי "נשים במשפט הישראלי". בתוך: נשים במלכוד, על מצב האשה בישראל (דפנה יורעאלי ואחרות (עורכות), קו אדום, 1982); וכן בג"צ 153/87 שקדיאל נ' השר לענייני דתות, פ"ד מב(2) 221; בג"צ 953/87 פורז נ' מועצת עיריית תל־אביב-יפו, פ"ד מב(2) 309; בג"צ 104/87 נבו נ' בית הדין הארצי לעבודה, פ"ד מד(4) 749.

7. החוק נחקק לאחר שנים של מאבקים ופשרות פוליטיים, שבסופן עוגנו בחוק רק אותם זכויות וערכים שניתן היה לגבש סביבם רוב פוליטי בכנסת. בנסיבות אלה כוללת לשונו המפורשת של החוק התייחסות לכבוד האדם, לחירות לחיים, להגנה על הגוף, לפרטיות ולקניין, אך לא לשוויון, לחופש הביטוי, לחופש הדת, ולזכויות אחרות שביחס לעיגונן החוקתי הובעה התנגדות בעיקר מצדן של המפלגות הדתיות. עם זאת, מאז חקיקת חוק היסוד ועד היום החל בית המשפט העליון לצקת משמעות רחבה למונח "כבוד האדם" הכלול בו, תוך שהוא קובע כי מושג זה כולל ומבטא זכויות נוספות כגון שוויון, שאינן כלולות בחוק במפורש. למהלך פרשני כזה של עיגונו של השוויון כחלק ומסגרת עקרון כבוד האדם ראו למשל: פסק דינה של השופטת דורנר בבג"צ 451/94 מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט(4) 94.

תמריץ סמנטי ברור להמשגה של כל תביעה של זכויות במונחים של כבוד, שהרי המשגה כזו יש בה יתרון משפטי ברור על פני כל המשגה אחרת שאינה מתבססת על זכויות הכלולות בחוק היסוד ומוגנות באופן מפורש על ידו. גם הפמיניזם המשפטי נשבה ברטוריקה קוסמת זו, והדוגמה הבולטת בהקשר זה היא גיבושו של החוק למניעת הטרדה מינית בשנת 1998, העושה שימוש במושג "כבוד האדם" כמושג מרכזי המבטא ומגדיר את הפגיעה הטמונה בהטרדה מינית.⁸ עם זאת, דומה כי עלינו להיות זהירים יותר בטרם נסיק כי הבחירה בכבוד בהקשרה של הטרדה מינית למשל, או בהקשרים אחרים הנוגעים לנשים, מבטאת מהלך אידיאולוגי מהותי המאפיין את השיח הפמיניסטי החדש ומעיד למעשה על עומק תפיסת הכבוד של שיח זה בהשוואה לעומקה של תפיסת השוויון וכתחילה לה.

לבסוף, נותרת סוגיית מורכבות התוכנית של מושג הכבוד והשלכותיה המעשיות. מורכבות זו מהווה כאמור את נקודת המוצא של הספר, המנסה בהמשך להציג את ביטוייה וגילוייה בשיח התרבותי והמשפטי. אולם נראה כי לפחות ככל שהדבר נוגע לשיח המשפטי, יש בדיון המוצג בספר משום יסוד מסוים של החמצה, הן ברמה המתודולוגית והן ברמה המהותית. קמיר מנתחת את שיח כבוד האדם השיפוטי, שהתפתח לאחר חקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, רק עד שנת 1998. דהיינו, היא מתמקדת בשש השנים הראשונות ונמנעת מכל התייחסות לשנים מאוחרות יותר, ובחירה זו לא רק שאינה מנומקת או מובהרת, אלא שהיא מוציאה מגדר הניתוח פסיקה משמעותית ועדכנית יותר של בית המשפט בסוגיית הכבוד. יתרה מזו, על בסיס הניתוח המצומצם ייחסית הזה מסיקה קמיר ומסכמת כי בית המשפט אינו מקפיד על הבחנה מושגית ברורה בין מושגי הכבוד השונים, וערוב מושגי זה הוא בעייתי שכן הוא "מניב חוסר קוהרנטיות, ויצר מראית עין של שרירות או אינטרסנטיות בפסיקת בית המשפט העליון."⁹ נראה עם זאת כי מסקנה זו אינה ממצה את הדילמה שמעורר השיח השיפוטי בהקשר זה. קושי אחד הדורש עיון וליבון ממוקד יותר הוא זה הנובע מערוב שבין מושג "הכבוד הסגולי" המודרני לבין "הדרת הכבוד" הפטריארכלית המסורתית. דילמה זו בולטת במיוחד בסוגיות הנוגעות לנשים, והיא ממחישה את הקשיים הכרוכים בשימוש במושג הכבוד בהקשרים אלו בדיוק בשל רוחב פרישתו, עמימותו ומשמעותיותו הפוטנציאליות ההפוכות. ביטוי לדברים הללו ניתן למצוא למשל בפסיקה העוסקת באלימות פיזית ומינית כלפי נשים, שבה אנו מגלים כי לעתים "הדרת הכבוד" הגברית משתלטת על שיח הכבוד שעליו מתבסס פסק הדין, ובכך מודרת לשוליים כל עמדה מהותית המכירה בכבודה הסגולי של האישה ובזכויותיה מתוך פרספקטיבה מודרנית של כבוד האדם.¹⁰

8. חוק זה קובע בסעיף 1 שבו: "חוק זה מטרתו לאסור על הטרדה מינית כדי להגן על כבודו של אדם, על חירותו ועל פרטיותו, וכדי לקדם את השוויון בין המינים."

9. שם, ע' 150.

10. ראו למשל: ע"פ 3071/92 מוריס אזואלוס נ" מדינת ישראל, פ"ד (2) 573; 98/3031 מדינת ישראל נ' פלוני, פ"ד (3) 577. לניתוח ביקורתי של פסיקה זו מפרספקטיבה פמיניסטית ראו: א' קמיר "איך הרגה הסבירות את האישה, חום דמם של האדם הסביר והישראלית המצויה בדוקטרינת הקנטור בהלכת אזואלוס" פלילים ו (תשנ"ח) 137; י" תירוש "סיפור של אונס לא יותר" – על הפוליטיקה של ייצוג טקסטואלי בע"פ 3031/98 מדינת ישראל נ" דן שבתאי" משפטים לא (תשס"א) 579.

באופן דומה, שיח הכבוד השיפוטי שהתפתח משנת 1998 ואילך בעקבות החוק למניעת הטרדה מינית הוא בעל היבטים מטרידים לא פחות. חוק זה שנחקק לאחר חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ובהשראת מהפכת הכבוד שחוק יסוד זה הוביל, הציב כאמור את ערך כבוד האדם במרכזו.¹¹ עובדה זו הביאה לכך שהדיון והניתוח השיפוטי של תופעת הטרדה המינית בישראל מתבססים כיום אך ורק על מושגים של כבוד, כאשר בחלק מפקי הדין הרלוונטיים דומה כי "הדרת הכבוד" הנשית, דהיינו הצורך להגן על תומתן המינית של נשים ולגונן עליהן, הוא זה שמנחה ומוביל לעתים את הדיון המשפטי בהקשר זה.¹² עיון מדוקדק יותר בטשטוש הגבולות בין מושג "הכבוד הסגולי" לבין מושג "הדרת הכבוד", המתרחש בפסיקה בעיקר בהקשרים מגדריים, מגלה אפוא שערך "כבוד האדם", שקנה לו אחיזה איתנה בחינוך, דורש דיון ביקורתי יותר לא רק בשל טעמים של דיוק מושגי המחייבים לשרטט את משמעויותיו הנפרדות ולהבחין ביניהן. השאלה החשובה לא פחות היא השאלה הנורמטיבית – עד כמה ראוי ונכון היה להציב במרכז מגילת זכויות האדם הישראלית מושג עמום ומורכב מבחינת המשמעויות שהוא אוצר בקרבו. זאת ועוד, היבטיה המגדריים המובהקים של דילמה זו מחדדים גם את הבעייתיות שבאימוץ הפמיניסטי (הסקטי או המהותי) נטול הסיגים של מושג הכבוד אל תוך השיח והעשייה הפמיניסטית העכשוויים. סיפורו של הכבוד הישראלי לא תם אפוא. ספרה של קמיר מניח נדבך ראשון וחשוב לסיפור הזה, ועתה צריך להמשיך ולשאול שאלות נוספות של כבוד על מנת להשלים את הסיפור ולפרוש את כולו.

11. ראו הערה 8 לעיל.

12. לניתוח ביקורתי המציג את מכלול היבטיו הבעייתיים של השיח השיפוטי שהתפתח בעקבות החוק למניעת הטרדה מינית ראו: נ' רימלט "על מין, מיניות וכבוד: החוק למניעת הטרדה מינית במבחן התיאוריה הפמיניסטית והמציאות המשפטית" משפטים לה (תשס"ה) 610.

**Lisa Hajjar Courting Conflict: The Israeli Military Court System
in the West Bank and Gaza.** Berkeley, Los Angeles and London:
University of California Press. 2005. 312 pages.

הדר אבירם*

הנחת המוצא הסוציו־משפטית היא כי מוסדות משפטיים אינם מתקיימים בחלל ריק אלא כחלק ממארג התנאים הפוליטיים והחברתיים המקיפים אותם ומעצבים אותם. בישראל קשור השיח המשפטי קשר הדוק למציאות הסכסוך הישראלי־ערבי, שהשפעתו על המשפט המנהלי והפילי בישראל זכתה לכתיבה סוציולוגית מעניינת (שמיר, קורן, רטנר ופישמן). ספרה החדש של ליסה הג'אר ממלא חלל בכתיבה הסוציולוגית בנושא הסכסוך, בפורשו לראשונה בפני הקוראים (ובמיוחד בפני קוראים לא ישראלים) את המתרחש בבתי המשפט הצבאיים בשטחים.

הספר, שהחל את דרכו כעבודת הדוקטורט של הג'אר, בנוי כמחקר אתנוגרפי ומבוסס על תצפיות וראיונות במספר בתי משפט בשטחים. הגם שהספר אינו כולל נספח מתודולוגי מפורט, נראה כי חלק הארי של התצפיות והראיונות נערכו בתחילת שנות ה־90, ומאוחר יותר הושלמה התמונה בביקורים קצרים, שהאחרון בהם התרחש בשנת 2002. הג'אר צפתה בדיוני בתי המשפט, בהתדיינות הבלתי פורמלית בין הצדדים, בעבודתם של הסניגורים הישראליים והפלסטינים, ובחייהן של משפחות העצורים והנאשמים.

כרקע למחקר, הספר פותח בהצגת הרגע הפוליטי והמשפטי לבתי המשפט הצבאיים וממקם אותם בתמונה הכוללת של הסכסוך. הסקירה הפוליטית עוקבת אחר ההתפתחויות למן כיבוש השטחים במלחמת ששת הימים ועד הימים שלאחר הסכמי אוסלו. סקירה זו משתלבת בסקירה המשפטית, המתארת את מערכות הדינים השונות החלות, זו בצד זו, על השטחים: המשפט הצבאי המנדטורי; צווי הממשל הצבאי הישראלי; המשפט הבינלאומי ההומניטרי, שחלקים ממנו (סעיפים מאמנת ז'נבה) מוחלים "לפנים משורת הדין" על־ידי שלטונות הצבא, הגם שאינם מכירים בתחולתו המחייבת; והמשפט הישראלי המוחל על המתנחלים אזרחי ישראל באופן פרסונלי. הדיון בתחולת סוגי המשפט השונים מאיר את המטרות הפוליטיות שעמדו בבסיסם: שלילת מעמד ה"כיבוש", וכנובע מכך – שלילת הנורמות החלות במצבי כיבוש וסיפוחם המשפטי של המתנחלים לישראל כבסיס לסיפוח פוליטי.

על רקע זה פועלת בשטחים מערכת המשפט הצבאית, שבתי המשפט שבה מהווים בעת ובעונה אחת מכשירים להנצחה ולהצדקה של הכיבוש ולדיכוי תושבי השטחים, וכן מוסדות המשמרים זכויות באמצעות הליך הוגן ובאמצעות "כללי המשחק" המשפטיים. תפקיד כפול זה משתקף גם בסוגי השיח השונים המתרחשים במקביל בבתי המשפט – שיח צבאי־ביטחוני ושיח משפטי של זכויות. קיומם של שני השיחים הללו נובע מהאוטונומיה היחסית שממנה נהנים המוסד והשיח המשפטי במרחב הפוליטי – המשפט אינו רק כלי ביד השלטון לחיזוק ולקיבוע הסדר החברתי, אלא הוא גם כלי להתנגדות ולמחאה נגד סדר זה עצמו.

* אוניברסיטת תל־אביב

חלקו המרכזי של הספר, המתאר את המתרחש בבתי המשפט, מאיר בעיקר את הפן המדכא והפוליטי שלהם. כתיבתה של הג'אר אינה מותירה ספק באשר להשקפותיה בנושא הכיבוש, והדבר ניכר לא רק בתיאור ההיסטורי של הסכסוך אלא גם בניחות האתנוגרפית. ואולם הבנתה של הג'אר את השחקנים השונים בזירה המשפטית חפה מקלישאות ונמנעת מרדוקציות של "אנחנו" ו"הם"; המיפוי שהיא עורכת נראה רב-ממדי, מורכב ונאמן למציאות. הג'אר בונה חלק זה של הספר תוך חלוקת בעלי התפקידים בבתי המשפט לכמה קבוצות ותוך דיון בערכיהם ובהשקפת עולמם של חברי כל קבוצה, שיטה מקובלת במחקר בתי משפט (נרדולי, פילי, אייזנשטיין וג'ייקוב). תיאורה של הג'אר חדשני ומרענן בכך שהוא מוסיף לניתוח קבוצות בלתי שגרתיות – המתורגמנים המשפטיים ומשפחות הנאשמים – ובכך שהוא מדגיש לא רק את המאבקים בין הקבוצות אלא גם את מגוון ההשקפות בתוך כל קבוצה.

הקבוצה הראשונה שהג'אר עוסקת בה היא קבוצת השופטים והתובעים. בחירתה לכלול את שני סוגי השחקנים הללו בקבוצה אחת משקפת את התרשמותה כי הפמיליאריות וזהות האינטרסים מחברת ביניהם. היא מציגה את מגוון ההשקפות הפוליטיות של השופטים והתובעים – החל בשופט ימני-קיצוני וכלה בתובע המתחבט, בנפש חצויה, לגבי תפקידו במערכת. אלה כאלה מתאמצים להפריד בין השקפות עולמם ובין התפקיד המשפטי שעליהם למלא באופן אובייקטיבי. הקשיים שבהפרדה זו מוצגים דרך קטעי ראיונות ואנקדוטות שהפכו חלק מהשיח המשפטי. אחד הסיפורים המופיעים בספר עוסק בשופט צבאי שמכוניתו נרגמה באבנים על-ידי פלסטינים בדרך לעבודתו; סיפור זה זכה למעמד מיתולוגי בשטחים, אך כל צד מספר אותו אחרת. כמה מן השופטים והתובעים, ובהם השופט המדובר, טוענים כי המקרה לא השפיע כלל על גזרי הדין שנתן באותו יום; שופטים ותובעים אחרים, וכן סניגורים ונאשמים, טוענים כי בבוקר הוא החמיר השופט במיוחד עם הנאשמים שהובאו בפניו. לדעת הג'אר סיפור זה משקף את הדואליות המתמדת בהוויית השופטים והתובעים כשחקנים בסכסוך פוליטי וכאנשי משפט חסרי פניות.

הפרק המוצלח ביותר בספר, לטעמי, הוא זה העוסק בקבוצה השנייה, קבוצת המתורגמנים הדרוזים. הג'אר מנתחת את תפקידם בבית המשפט על רקע מקומם הבעייתי של הדרוזים בחברה הישראלית. על פי הספר, מדינת ישראל יצרה, למן הקמתה, שיח שלפיו אזרחיה הדרוזים הם "ערבים שאינם ערבים" הלוחמים לצדה של ישראל בסכסוך הישראלי-ערבי. שיח זה ניתק את הדת הדרוזית מן האיסלם ושלל את הקשר התרבותי-אתני שבין הדרוזים והערבים. הוא גם שלל מן הדרוזים את הלגיטימציה להתלבט לגבי נאמנותם ולגבי ה"צד" שהם בוחרים להשתייך אליו: מדיניות הגיוס מחייבת דרוזים להתגייס, במובחן ממוסלמים ומנוצרים שאינם מתגייסים, ומצופה מהם לגלות נאמנות למדינה ולערכיה, "למען הסר ספק". על רקע זה מעניינות העמדות המיליטנטיות ותומכות הכיבוש של המתורגמנים, כשבצדן, לעתים רחוקות יותר, מזהה הג'אר צללים של הזדהות תרבותית עם גורלם של הנאשמים שהם משמשים להם לפה בבית המשפט. הג'אר מבחינה בהבדלים ניכרים באיכות התרגום בין מתורגמן למתורגמן, ובתרגום המשובש היא רואה ביטוי של הפערים הגדולים בשיח בין השופטים ובין הנאשמים, המשקפים, לפחות בחלקם, הבדלי שפה ותרבות.

הקבוצה השלישית, קבוצת הסניגורים, מורכבת מיהודים, מערביי ישראל ומפלסטינים. הג'אר מעמיקה בתיאור דמויותיהן של פליציה לנגר ולאה צמל, וממפה את עורכי הדין

היהודים לשלוש קבוצות: ה"אפוליטיים" הרואים בייצוג נאשמים פלסטינים משלח יד ותו לא; ה"ליברלים" הפועלים מתוך האתוס הציוני מסיבות הומניטריות; וה"פוליטיים" שעשייתם המשפטית היא לשם עצמאות פלסטינית. עורכי הדין הערבים-ישראלים מזדהים ברובם עם הקבוצה השלישית; עורכי הדין הפלסטינים משתייכים אליה מעצם זהותם. חילוקי הדעות בתוך הקבוצה, "פערי הידע" המשפטיים בין הישראלים ובין הפלסטינים, והדומיננטיות המשפטית בקבוצות פעילות למען זכויות אדם – כל אלה הופכים קבוצה זו להטרורגנית ומעניינת.

הקבוצה הרביעית והאחרונה, קבוצת הנאשמים ומשפחותיהם, מהווה בעת ובעונה אחת "אובייקטים משפטיים", שחקירתם הברוטלית על-ידי כוחות הביטחון והעונשים המושתים עליהם מהווים אמצעי דיכוי ודה-הומניזציה, ו"סובייקטים פוליטיים", שתודעתם לגבי הסכסוך מתעצבת בחוויה המשותפת של המאסר. הג'אר מספרת את סיפורם של כמה נחקרים ונאשמים, ומדגישה במיוחד את ההשלכות של החלק ה"חבוי" של המשפט – החקירה ומסך החשאיות שסביבה – עליהם ועל משפחותיהם, הנותרות לעתים קרובות בלא דמות פטריארך, מצב מחליש ובעייתי בחברה הפלסטינית המסורתית. המפגש בין הקבוצות השונות הללו מתבטא בעוצמה רבה ב"שוק" עסקאות הטיעון, שהן כמעט הדרך הבלעדית לסיום תיקים במערכת המשפט הצבאית; הג'אר מציגה את הבחירה המצומצמת העומדת בפני הנאשמים וסניגוריהם, ומביאה, ברובם המכריע של התיקים, להודאה מוסכמת.

הספר כתוב באופן מעניין ובהיר; הדוגמאות והאנקדוטות המובאות בו מאירות עיניים ומשכנעות. עם זאת, ישנם בו כמה פגמים הנובעים מחוסר המיקוד התיאורטי שלו. הספר מציג את המשפט כאוטונומי למחצה, אך תיאור בית המשפט מצביע יותר על תפקידו ככלי ביד הממשל הצבאי. כמו כן, לא ברור אם הג'אר מבקשת להציג את בתי המשפט בשטחים כמשל לבתי משפט בכלל, או כמוסדות מיוחדים בפני עצמם בשל תפקידם בסכסוך הישראלי-פלסטיני. חוסר מיקוד זה מוביל למספר אי-דיוקים. רצונה של הג'אר להראות את הבעיות הקשות שמעורר מוסד בתי המשפט הצבאיים גורר אותה לבקר היבטים של פעולתו הקיימים לא רק בו אלא במערכת המשפט הישראלית בכלל. כך למשל בנסותה להאיר את דרכי הטיפול בקטינים היא מציינת כי גיל האחריות הפלילית בשטחים הוא שתיים-עשרה, דבר הנכון גם לגבי נאשמים במערכת המשפט הישראלית בכלל. הערה זו פוגמת מעט בטיעוניה המבוססים לגבי חקירתם ומשפטיהם של קטינים בשטחים. בדומה לכך, כשהיא מתארת את הראיות הנחוצות לשם הרשעה, היא מדגישה את חשיבותה של ההודאה ואת מיעוט ההוכחה הנדרשת כ"דבר-מה" לתמיכתה, דבר הנכון גם לגבי דיני הראיות בישראל; נכון יותר היה להדגיש שדין כללי זה הוא בעייתי במיוחד בשטחים בשל דרכי גביית ההודאה. כשהיא מתייחסת לנפיצותן של עסקאות הטיעון בהקשר של בתי המשפט בשטחים היא מציינת אמנם כי היקף העסקאות דומה לזה שבמערכות אחרות, ובכל זאת מתייחסת אליהן כאל מאפיינים של המערכת המסוימת שהיא חוקרת. אי-דיוקים אלה ואחרים פוגמים במידת-מה בטיעון, שלפיו הווייתם של בתי המשפט בשטחים נגזרת מן התנאים הפוליטיים המיוחדים שעל הרקע שלהם הם פועלים. גם פרק המסקנות, המציג את המצב הפוליטי בשטחים עם פרוץ האינתיפאדה השנייה וקושר אותו למלחמת ארצות הברית בעיראק, מותיר אי-בהירות לגבי מוקד הספר.

חרף בעיות אלה הספר הנו בעל ערך רב לכל המעוניין ללמוד על פעולת בתי המשפט בשטחים הלכה למעשה. הוא מציג וממפה את הגורמים השונים הפועלים בזירה משפטית מיוחדת זו בלי כחל ושרק, ומדגיש את ריבוי המניעים המשפטיים והפוליטיים שבבסיס התנהלותם בבית המשפט. יש לקוות כי בתי המשפט הצבאיים בשטחים ימשיכו לשמש מוקד למחקר, וכי המידע המעניין שבספר (המתייחס, במידה רבה, למצב ברצועת עזה שלפני ההתנתקות) יעודכן בהתאם לשינויים עתידיים במצב הפוליטי באזור.

יהודה שנהב (עורך) קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי
הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים. 2004. 526 עמודים.

הנרייט דהאן כלב*

הספר קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי הנו אסופת מאמרים שהעורך יהודה שנהב ביקש כי תשמש אנתולוגיה אשר: "[ת]מלא את החסר ו[ת]דון ברלוונטיות של הדיון הקולוניאלי להקשר הישראלי" (ע' 9). את הקישור בין הדיון העיוני ובין ההקשר הישראלי ביטא העורך באיגודם של 17 מאמרים בכרך – שישה מהם נכתבו במקור בצרפתית ובאנגלית ותורגמו לעברית, ועוד 11 נכתבו על ישראל, מהם אחד שתורגם מאנגלית והשאר בעברית. עוצמתו וחולשתו של הספר בפתרונות שנתן העורך לדילמות החוזרות לגבי כל מאמר – האם לכלול אותו בספר אנתולוגיה כך שזה יהווה מעין מקראה, והאם הפתרונות הובילו למכלול שמתווה תמונה ראויה של הקולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי? השאלה העולה אפוא היא אינה אם פתר את הדילמות אלא אם הכרעותיו הביאו ליצירת אנתולוגיה מאוזנת ומקראה מפרה. מעבר לחלוקה למאמרים מתורגמים ולמאמרי מקור לא היה קל לזהות קישורים שיוכלו לשמש חוט שזירה ולהציע דיון מכליל של המאמרים תחת קטגוריות דיון מלכדות; מבחינה זו נקט העורך בעמדה דקונסטרוקטיבית הלכה למעשה. שניים מהמאמרים המתורגמים הם חומרים מקוריים שמציעים את רעיונות היסוד של השיח הביקורתי על הקולוניאליזם כפי שנכתבו עוד בטרם התפתחו שדות השיח והפרדיגמות הפוסטקולוניאליות; מאמריהם של פאנון וממי נכתבו בשנות ה־50; ושאר המאמרים המתורגמים מייצגים את הדמויות המכוננות של השיח הפוסטקולוניאלי: באבא, ספיבק וסעיד.

חלק מן המאמרים בעברית מפענחים את מושא מחקרם באמצעות הפרדיגמות הפוסטקולוניאליות כך שקריאתם מוליכה להתפכחות אכזרית מן השיטפון של רעיונות תעמולתיים חדשים על גלובליזציה, ניאו־ליברליזם וקפיטליזם מאוחר בהקשרים של האתוס הציוני. כאלה הם מאמריהם של בויארין ורו קרקוצקין. עם זאת מצאתי בכרך מאמרים "שכיבסו" את הרטוריקה הפוסטקולוניאלית והובילו לדיסוננס שבו מתקיימת כתיבה פוסטקולוניאלית שמסווה עמדות קולוניאליות (רמון־אור), מה שהותיר בי את התובנה שכתובה פוסטקולוניאלית מבחנה לא בכך שתפורסם בתיאוריה וביקורת אלא בכך שהנחקרים במאמר יוכלו לזהות את עצמם אם וכאשר יקבלו את המאמר לידיהם.

חלוקה אפשרית אחרת שלפיה ניתן להתבונן באנתולוגיה היא בהירות הכתיבה. יש בכרך מאמרים שמראים שגם כתיבה אקדמית, ביקורתית ופוסטקולוניאלית יכולה להיות אסתטית, ניתנת לקריאה ומהנה. כאלה הם המאמר של סעיד הווירטואוזי ומאמרה הרהוט של חניסקי. השפעה עצומה על חלוקה זו הייתה לתרגום המאמרים; איה ברזיר הציעה תרגום מצוין למאמרו של סעיד. מול אלה, אטימות הכתיבה של באבא והתרגום הבלתי מתפשר של אופיר לבאבא היו בלתי ידידותיים בלשון המעטה.

התוצאה היא ספר שאיננו הומוגני מבחינת רמת הקושי – הוא מיועד לכל רמות ההוראה והמחקר, למן התואר הראשון ועד למתקדמים שבחוקרים, שכבר נחשפו בעבר

* אוניברסיטת בן־גוריון

לחומרים של ביקורת פוסטקולוניאלית. הטרוגניות זו מהווה יתרון בכך שהיא הופכת את הספר למגוון, אך חסרונה בכך שמי שמתעמת עם המאמר הקשה הראשון ספק אם יחזור לקרוא בכרך.

שישה-עשר כותבים - מתוכם שלוש נשים. צדק מגדרי בבחירה זו אין באנתולוגיה. לא חסרות כותבות מאמרי מקור בישראל שהן מבקרות קולוניאליות. ואולם קולן הצלול לא נשמע בכרך זה. אין אף מאמר אחד של נשים על נשים חומות בישראל. דולי בן חביב, סמדר לביא ופנינה מוצפי הן אחדות מן הכותבות שמאמריהן עמדו לרשות העורך למטרה זו. כולן התייחסו לסוגיית הנשים החומות בישראל מפרספקטיבה פוסטקולוניאלית ומאמריהן פורסמו בתיאוריה וביקורת קודם לכן, ככל שאר המאמרים באנתולוגיה, ואף על פי כן לא מצאו את דרכם אליה.

האנתולוגיה נפתחת במאמר שעוסק בגוף (body). במאמרו "ניסיונו הקיומי של השחור", שהוא פרק מספרו *Peau Noir Masques Blancs Seuil* מצביע פאנון על הגוף כאתרו של הקולוניאליזם וכמקורו של הקיום הקולוניאלי. כך הגוף הוא זה הנושא את החותם הקולוניאלי, והמאמר מלמד עד כמה הקדים פאנון את זמנו: רק בשנות התשעים, עם התפתחותם של כל זרמי ה"פוסט-", מוצא נושא זה את מקומו הראוי בבחינת *Bodies That Matter* במשמעות דומה לזו שטובעת באטלר.

פאנון מציע במאמר תורת מוסר של חלשים, ובמהלך דיאלקטי הוא מוביל מן העגום אל האופטימי באומרו: "התודעה השחורה נוכחת לעצמה. אינני כוחניותו של דבר-מה, אני מה שאני באופן מלא" (ע' 42).

לפאנון פשטות סגנונית ישירה ואסתטיקה אימפרסיוניסטית - "אמא הנה כושי" - עד שקשה לזהות בתוכה את התובנות האקזיסטנציאליות שהוא מעלה ממעמקי הלא-מודע של הנפש. מבחינה זו מדובר בפרק שנקרא לכאורה בקלות אך עומקו לא נחשף בקריאה הראשונה.

בעוד פאנון מתבונן בנבכי נפשו של השחור, אלבר ממי מחטט בקרביו של הכובש דווקא, במאמרו "דיוקנו של הכובש". הקולוניאליסט מופיע כאן במערומיו ואינו יכול להסתתר תחת אצטלת משא התרבות הלבנה שלו. סגנונו של ממי ממוקד - נקודות קצרות ועזות מופיעות בצפיפויות משתנות ומגלות פנים של כובש טוב לב, כובש שמאלן, כובש קטן... וכולן מצטרפות לתמונה שמבהירה את מצבו המושחת של הכובש. טוב לב ככל שיהיה הכובש, תנאי הקיום של הכיבוש שהוא מייצר תובעים שחיתות שבתוכה משגשגים שנאה, קנאה ועושק, וכולם יחד מוליכים לחיסולו של הנעשק.

מה ראה העורך לכלול מאמר אנכרוניסטי זה בקובץ? הרי צרפת ואלג'יריה אינן הומוגניות עוד כפי שהיו. יתרה מכך, מאז שנות השמונים יש שפע של חומר חדש על המצב הפוסטקולוניאלי המתייחס לבעייתיות זו. פרק מספרו המצוין של פול גילורי *There Ain't no Black in the Union Jack: The Cultural Politics of Race* (Gilory) and Nation היה מכיר את מקומו ההולם תחת מאמרו של ממי.

פול גילורי עוסק בקולוניאליזם דווקא בארץ-האם ומבקך את העושק המתחולל בה כיום כלפי הנכבשים שבאו מן הקולוניות. מציאות חייהם לא פחות אכזרית מזו שחוו אבותיהם בארץ הכבושה. הטרוגניות ופרטיקולריזם מאתגרים את ההומניזם הליברלי במדינות אלו, שאותן הוא מזהה כניאו-קולוניאליות ומוקיע את שאיפותיהן להומוגניות

ולאוניברסליותם. גילרוי מציע אפוא ניתוח הולם ומעודכן של דיוקנו של הכובש של ממי במהדורתו החדשה.

אחת השאלות המתארות בתמציתיות מחודדת את הקולוניאליזם היא: "כיצד ייתכן שהקולוניאליזם שהתנהל כסדר פיאודלי לכל דבר יכול היה לנבוע מרעיונותיה [הנאורים] של המהפכה הצרפתית?" (ע' 94).

שאלה רטורית נוקבת זו שואל סעיד במאמר "המסע פנימה והופעתה של ההתנגדות". מהתשובה עולה הסתירה המוסרית האינהרנטית שבה היו שרויים הנאורות וערכיה. מאמרו של בשארה עושה מהלך דומה לגבי "החברה האזרחית" שהופכת אצלו לכסות ליברלית על ערוותה של הלאומיות.

יכולת הראייה המרחבית של סעיד מקשרת את המרד הערבי עם מרד העבדים בסנטו דומינגו (ע' 95) ויוצרת חיבור של המרחב הקולוניאליסטי מקצה הכדור ועד קצהו. בקיאותו בפרטים ההיסטוריים והספרותיים מאפשרת לו לזהות מתחים וסתירות, ולקעקע תפיסות היסטוריות ישנות. בקיצור – הוא מבריש את שְׁעַר ההיסטוריה בכיוון ההפוך לפי מיטב המסורת הבנימינית.

מאמרו של באבא, הראשון מבין שניים שמובאים באנתולוגיה, עוסק במרחב ההתייחסות של הפוסטקולוניאליזם, שבו המערב מצטייר ככוח פוליטי מתרבת ומשעבד בעת ובעונה אחת. לפיכך, ייעודו של הפוסטקולוניאליזם הוא ליצור נקודת מבט חיצונית שממנה יוכל לקרוא תיגר על שעבוד זה. השקפתו של באבא היא של מי שרואה בצבע סימן תרבותי פוליטי שמעניק נחיתות או עליונות. לעומת זאת, העור בעיניו הנו בעל זהות "טבעית" של צבע (ע' 124). הצגה זו של צבע ועור אינה מוליכה בהכרח לנחיתות, אך נראה שהיא מציבה את באבא במלכודת המהותנות שבה הוא מאשים את הקולוניאליסט.

המאמר השני של באבא המופיע באנתולוגיה דן בחומר הלבן. באבא צועד בו אל עבר המסקנה הפוליטית שלפיה לאומיות, דמוקרטיה ולובן לעולם הולכים חבוקים ולכן אין ביכולתם לתת מענה הולם לבעיות שקולוניאליזם וגלובליזציה מצמיחים מתוך עצמם. המאמר אינו מרכזי להגותו של באבא ועל כן לא ברור מה ראה העורך להעדיפו על פני אחד הכותבים המובילים את השיח בתחום הלבן, רוברט יאנג (Young), בספרו *White Mythologies: Writing History and The West*. ביקורתו החריפה של יאנג על היעדרו של העולם השלישי במחקר התרבות הלבן הפך לאבן דרך בוויכוח הפוסטקולוניאלי וטוב היה עושה העורך לו היה מנצל את הבמה האנתולוגית הזו כדי להציגו בפני הקורא העברי. גם מאמרו של גילרוי שהוזכר כבר היה בו כדי להעשיר ולגוון את האנתולוגיה בכיוון זה.

מאמרה פורץ הדרך של ספיבק "כלום יכולים המוכפפים לדבר?" הוא הקשה ביותר למיצוי מבין כל המאמרים באנתולוגיה. בסקירה זו אסתפק לגביו בשאלת הסיום שלה: כלום יכולה המוכפפת לדבר ללא פיתוחה של תודעה מעמדית בתוך ההקשר שבו התפתחה התודעה המעמדית המרקסיסטית הספציפית? תשובה לשאלה זו נותנת ספיבק אגב טיפול בהבחנות בין ייצוגים פוליטיים ובין ייצוגים פילוסופיים (ע' 145). בדומה לבאבא ולסעיד גם ממאמרה של ספיבק עולה רציפות בין הדיכוי הפיאודלי ובין הדיכוי הקולוניאליסטי, כך שלא מתאפשר חריץ אמנציפטורי שדרכו יכולה המוכפפת לחמוק (ע' 166): ספיבק קובעת כי עבודת ההכפפה באמצעים של אלימות אפיסטמית אינה מאפשרת פיתוח תודעת סולידריות. המאמר הפותח את החלק של מאמרי המקור – "מגמות במחקר הפוסטקולוניאלי" – הוא מאמר מתודולוגי מפרי עטם של העורך יהודה שנהב ושל חנן חבר. חשיפה של פעולת

ההצפנה של העבר, והשתקתו, מצריכים ארכיאולוגיה של עבר קולוניאלי והנכחה-מחדש של העבר של ההיסטוריה הקולוניאלית, אומרים המחברים. יתר על כן, קולוניאליזם הוא גם קטגוריית ניתוח של מציאות היסטורית פוליטית. לפיכך, הפוסטקולוניאליזם הוא עיון ביקורתי של קטגוריית ניתוח זו. מאמר זה ממשיג ועורך סדר פרדיגמטי של החומרים המרכיבים את השיח הפוסטקולוניאלי. הוא מצביע על חמישה צירי ניתוח של פוסטקולוניאליזם ועל אפיוניהם, אף כי לא תמיד אפיונים אלה מבוססים דיים; כך למשל המאמר מסתפק באזכור בלבד של ה"פוסט" בזמן ובתודעה (ע' 194). הטקסט מחמיץ ממד חשוב של דיון בלבן ההיברידי, דיון שאותו הייתי מוסיפה כציר שדן ב"זה שלא רואים עליו שהוא ערבי", "זה שלא רואים עליו שהוא שחור" ו"זה שלא רואים עליו שהוא מרוקאי". ציר הלבנות של הכפיף הוא ציר חשוב בפיתוחה של הקריאה הפוסטקולוניאלית, והצירים המוצעים אינם לוכדים אותו. ציר חסר זה, לו היה נכלל במקראה, היה מציע כלי ניתוח שפורע את הסדר המארגן את קווי התיחום בין השחור ללבן, בין הכובש לנכבש, בין ההגמון לכפיף, ומערער על קטגוריות השיח הבינאריות והממשעות. הוא היה מציע דיון על "שחור בתוך עור לבן", שמבחינה זו לבנותו אינה זהה לשיח המסכה הלבנה. לפיכך היעדרו מן המאמר מעניקה הזדמנות להרחיב ולחדש, ולא רק לארגן את החומרים המרכיבים את השיח הפוסטקולוניאלי. לעניין זה יכול היה לעמוד לרשות העורך הפרק שהוזכר כבר מתוך ספרו של יאנג, וכן המאמר "You're so pretty you don't look Moroccan". הלהיטות של המחברים לעשות סדר בדברים, לארגן ומתוך כך לייצר היררכיזציה, זועקת מהמיון ועושה בדיוק את אשר המחברים מאשימים בו את מעשה הכתיבה הקולוניאלי כשהוא מתפקד כקטגוריה אנליטית.

לסיום, הספר מציב מתח מעניין של אסופה שהיא במהותה כתיבה מן השוליים, שיש עמה אמירה חתרנית אל מול ההגמון, אך בה בעת היא מציבה את הכתיבה הזו "מן השוליים" בתווך הגמוני שמקדש ומתהדר בה מבחינה פוליטית. תווך זה הוא מכון ון ליר, אתר המחקר התרבותי השוכן בכפיפה אחת עם האקדמיה הלאומית למדעים ומוכר כמרכז תרבותי-חברתי שמקיים פעילות שחורגת ממחקר.

אף שכל המאמרים עוסקים בכובשים ובנכבשים בהקשר הפוסטקולוניאלי, לא מצאתי בכרך מילה עברית שתגדיר את הכובש - colonizer - ותלכוד את המשמעות הקולוניאלית בעברית - הקולוניזטור. עם זאת העברית חיפשה ומצאה ביטוי למושג "כבוש" (לא נכבש) - colonized: כפיף. מנקודת מבט זו, ההגמון, הקולוניזטור, נותר שקוף גם מבחינה לשונית בספר שכל עניינו היה לחשוף אותו.

Haim Yacobi (Editor) *Constructing a Sense of Place. Architecture and the Zionist Discourse*. Burlington: Ashgate 2004. 356 pages.

יפעת וייס*

לכל אורך קריאת הספר המרתק שערך חיים יעקובי הדהדו במוחי שורות שירו של צחק לאור, "אהבת הארץ". על השאלה "ואין בארץ הזאת שום דבר יפה?" משיב המשורר באמצעות בית שבחיפה, במורד הכרמל. משם, מן הבית שבו גרה אחת, "קוראים לה יעל (לחבר שלה, אני חושב, קראו מיכאל או סוהיל)", משם נגלה היופי. מיכאל או סוהיל, אי אפשר אלא לעלות חיוך, משל היו מיכאל או סוהיל אלטרנטיבות מקבילות, סינכרוניות, ולא שתי ישויות, שתחת כותרת השיר – "אהבת הארץ" – אינן יכולות להתפס אלא כמבטלות זו את זו, קודם סוהיל, אחר כך מיכאל, לעולם לא בנשימה אחת, תמיד זה אחר זה, זה במקום זה. המשורר מיתמם, משל היינו חלק מהוויה של אדישות בריאה, כזו שאיננה זוכרת אם מיכאל או סוהיל. משל יכולה להתקיים בחיפה זו – חיפה שעל הכרמל שמחצית מתושביה, אלה הערבים, אינם מתגוררים בה למן 1948 – אדישות אזורית בריאה.

האדישות, כך גיאורג זימל במסתו המופלאה "העיר הגדולה וחיי הנפש", היא נשמתה של העיר הגדולה. הענייניות והאדישות הן פועל יוצא של כלכלת הכספים העירונית, ומהוות תכונות בולטות של תושבי הערים הגדולות. גם פרידריך אנגלס הבחין שישים שנה קודם לכן באותה אדישות עירונית, כשסיכם באופן דומה למדי את רשמי ביקורו בלונדון. אלא שבעיני אנגלס הצטיירה התנהגות זו כ"מאוסה ופוגעת ביותר", כ"אנוכיות קהה", ואילו זימל הכיר בחשיבותה כעיקרון מארגן של החיים העירוניים, ובלשונו "מה שנראה לכאורה בסגנון החיים הזה כדיסוציאציה אינו אלא אחת מצורות הסוציאליזציה היסודיות שלה". יתר על כן, זימל זיהה באדישות, ויותר מכך בהסתייגות הטבעית שחשים יושבי הערים זה מזה, "חירות אישית מהסוג שאין דומה לו בנסיבות חברתיות אחרות".

אלא שבסיפור שלפנינו אין אדישות, וספק אם יש בו חירות. היחס בין המרחב למקום כאן איננו נתון לתהליכים סטיכיים אלא מתווך דרך תנועה לאומית המייצגת משנה ברורה, פחות או יותר, על היחסים הראויים בין האדם למקום. ישראל בפלשתינה מעולם לא היה פרויקט שהיה בו ולו קורט מן האדישות הבריאה שאפיין זימל בברלין במפנה המאות ה-19 וה-20. הכול כאן הוא תוצר של "תכנית", כפי שמכנה צבי אלישע את מאמרו בספר, מאמר העוסק בתכנית המפורסמת של אריה שרון ל"תכנון פיזי לישראל", אך בהשאלה לציונות הבונה בכללותה.

ואמנם התכנית היא חוזק, וגם חולשתו, של ספר מרתק זה. הציונות, דבר זה ידוע, הייתה תנועה אוטופית. משום כך ספק רב אם יש טעם בשאלות רטוריות ברוח זו שמעלה דיאנה דולב במאמרה על הקמתה של האוניברסיטה העברית בהר הצופים, בנוסח: "האם נזקקו תושבי ירושלים [בשנת 1913] לאוניברסיטה?" שהרי סוגיה זו אינה מעלה ואינה מורידה, ודאי לא במישור המוסרי המסווה (ע' 229). גם ציונות רוחנית, זו שלא עסקה בשלמת הבטון והמלט, חשקה במוסדות השכלה. לא כאן נעוץ הקושי המוסרי, לא באוטופיה כשלעצמה, גם לא ברעיונות הקדמה שהביאה מן המערב – במקרה זה מפרוסיה – למזרח,

* אוניברסיטת חיפה

אלא במהלך שבו הופכת אוטופיה של האחד לדיס־אוטופיה של האחר, כפי שמראה מארק לויין במאמרו על יפו (ע' 203). מאמרים רבים באסופה יפה זו נוגעים ישירות ובעקיפין בדילמה זו, ובמידה רבה אפשר לומר כי מיכאל וסוהיל הם הציר שדרכו עובר הספר. רבים מן המאמרים בספר מציגים את הארכיטקטורה הציונית כחלק מן הארכיטקטורה הקולוניאלית, ומשום כך מותחים קווים של רצף מן הארכיטקטורה של התקופה המנדטורית לזו של הריבונות הישראלית. על אף השבר של 1948 – שנה בה החליף מיכאל את סוהיל – מצביעים חלק מן המאמרים, ובעיקר אלה הדנים בהיבטים העירוניים, על הרצף בתפיסה הסוגרטיבית, שראשיתו בעידן הבריטי והמשכו בזה הישראלי; כך למשל במאמרו של מארק לויין על יפו ובמאמרו של חיים יעקובי על לוד. תובנה זו ודאי הייתה נכונה לכלל הערים המערבות בתקופת המנדט.

ישראל בפלשתינה הוא פרויקט של העתקה. דבר לא הומצא. הכול, כמעט הכול, הגיע מאירופה, הועתק ותורגם, כלומר הותאם, לנסיבות המקום. משום שהדברים יובאו מאירופה, ומשום שהובאו אל המזרח, הפיתוי גדול לדהוס אותם אל תוך הסד הלוחץ של הפרדיגמה האוריינטליסטית, הממשיכה לזכות בפופולריות רבה במסגרת מדעי התרבות בכלל והארכיטקטורה בפרט. אלא שבהקשר המקומי הפרשנות האוריינטליסטית נתונה למכשלה של רומנטיקה פשוטה. הגעגוע אל בית האבן מוביל לרוב במעבר מהיר ממשיכה עזה אל המקורי והאותנטי אל מימוש בחיקוי עלוב. בדיעבד ובאיחור מה הבנו, כי הגעגוע לחלון המסורג והגפן הסמיכה עובר מטמורפוזה מהירה ביותר מבית ערבי – נכסי נפקדים בהגדרתו המשפטית – לבית צמוד־קרקע. זוהי שעה שבה אפשר להתפנות ולהבחין בחן של מגדל אשכול באוניברסיטת חיפה או בזה של מגדלי עזריאלי שבתל אביב. מאמרו של צבי אלחייני, המתמקד באלטרנטיבה הוורטיקלית שהעמיד אוסקר נימאייר לציונות ההוריצונטלית, הוא משום כך מן המתאגרים שבמאמרי הספר, וחקף מכל רומנטיזציה של המקום. עמדת התצפית של אלחייני היא שונה, זוהי עמדה ביקורתית ליברלית, ובהקשרו של הספר – מרענת. נשוב אל הציונות כפרויקט של המרה ותרגום. הציונות הרבתה להעתיק מן המקור האירופי בכלל, ובוודאי בתחום הארכיטקטורה, משום שרבים מן הארכיטקטים היו אירופים או רחשו את השכלתם המקצועית באירופה. ואכן מאמרים רבים חושפים את אלמנט ההעתקה מן הארכיטקטורה הקולוניאלית, ארכיטקטורה ממדרת, כזו שהולדתה בסגרגציה, כזו המשרטטת גבולות. ממילא שותפים כותבים רבים בספר להסכמה כי הציונות היא פרויקט קולוניאלי – קביעה שאיננה מרעושה לכשעצמה, אך ספק אם די בה לניתוח של היחס בין המרחב ובין המקום בציונות. במקביל לאופייה כתנועה "מיישבת" הייתה לציונות, וליתר דיוק לזרם שהפך מוביל בה – הציונות הסוציאליסטית – חשיבה חברתית מובהקת, שיובאה אף היא מאירופה. עניין זה נדחק לשולי הספר משום שהוא מוכפף כשני בחשיבותו להיבט הלאומי. האופק הסוציאליסטי של הפרויקט הציוני המרחבי מציב אתגר שהספר מדלג עליו. שכן בעוד שהקונפליקט הישראלי־פלשתיני ייצר חשיבה מדירה, הרי החשיבה והתכנון החברתי יצאו מתוך תפיסה של הכלה. עקרון ההדרה שיושם במישור האחד הטיל את צלו על תחומים שבהם שאפה הציונית להכיל. השיכון הציוני הישראלי, שהתגבש על יסוד התקדימים הסוציאלי־דמוקרטי הבריטי והקומוניסטי המזרח־אירופי אחרי 1945, היה תוצר של תפיסת שוויון שהשתבשה.

על מנת להיטיב לנתח ולהבין את השיבושים טוב להיפטר מפרשנות אינטנציונליסטית, קרי זו המתמקדת בכוונה ובאידיאולוגיה, ובהקשר זה למוצר את חשיבות הרטוריקה הציונית

המיישבת, קרי הקולוניאלית, ולהדגיש אלמנטים סטרוקטורליים של ההתפתחות ההיסטורית. כוחו של הסיפור שלפנינו נובע דווקא מכך שלרעיונות היו חיים משלהם, או לחלופין מכך שההתפתחויות ההיסטוריות לעולם לא תאמו את התיאוריה. לציונות היו "מצוקות באוטופיה", שנבעו הן מאתגרים בלתי צפויים והן מסתירות פנימיות במענה שגיבשו המתכננים אל מול אתגרים אלה. כך למשל המתח הבלתי פתיר בין פיזור האוכלוסין לקיבוץ הגלויות: פיזור האוכלוסין נבע מן התפיסות המרחביות - קרי ביזור המרחב היהודי אל מול האויב החיצון - והגיונו היה מדיר. קיבוץ הגלויות לעומתו היה אידיאולוגיה מכילה, שאמורה הייתה לשמש בסיס לתהליך האינטגרציה בין המהגרים היהודים השונים ובינם לבין הוותיקים בישראל. צבי אפרת מיטיב, במבט שחציו מחויך וחציו זועם, לעמוד על סתירות אלה במאמרו העוסק ב"תכנון פיזי לישראל" לאריה שרון, וכך הוא כותב: "במעבדה הישראלית - זהו סוד הקסם הפועלי שלה - נולד זיווג מחושב של עיר גנים פרברית במדינת רווחה מערבית ושל עיר תעשייתית פריפריאלית במרחבי האימפריה הסובייטית." בהמשך הדברים הוא מצטט מדבריו של האדריכל יצחק ישר: "היה עולם תעשייתי, היו ערים עצומות. שם הלכו וחיפשו את הפיזור. מרכזה של לונדון, שאי־אפשר להיכנס אליו, שאי־אפשר לצאת ממנו, שהתחבורה והרעש עצומים, שאין שמש וירק, שם נולד רעיון. אותו רעיון [...] הועבר לבאר שבע. [...] שם בתוך המדבר, פתרת את הבעיה של לונדון."

**Ze'ev Drory The Israel Defense Force and the Foundation of Israel:
Utopia in Uniform.** London: Routledge Curzon. 2005. 263 pages.

סטיוארט כהן*

ספרות מדעי המדינה משתמשת במונח "התפשטות תפקודית" כדי לתאר תהליך של עיסוקם של צבאות בנושאים החורגים מתחומם המקצועי המקובל. תופעת ההתפשטות התפקודית בלטה במערב אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19, כאשר קברניטי מדינות שבהן הונהג אז גיוס חובה אוניברסלי (צרפת וגרמניה בעיקר) ניסו לעשות את השירות הצבאי למכשיר להעמקת זהותם הלאומית של ההמונים. מניעים דומים עמדו לנגד עיני מנהיגי המדינות החדשות שקמו באפריקה ובאסיה לאחר מלחמת העולם השנייה. מנהיגים אלה הרבו להשתמש בצבא "לבניין האומה" אף בצורה קונקרטי יותר, והטילו עליו את האחריות לביצוע פרויקטים כלכליים בעלי חשיבות סמלית מיוחדת, כגון בניית כבישים בין-עירוניים והקמת מפעלים.

בדרך דומה נתפס תפקיד צה"ל בשנים הראשונות שלאחר הקמת מדינת ישראל. היה זה בעיקר, הודות להשראתו של דוד בן-גוריון, האיש שתרם יותר מכל אחד אחר לעיצוב צה"ל ולקביעת יחסיו עם החברה. עוד בשנת 1949 הכריז בן-גוריון כי:

ייעודו הראשוני של צה"ל הוא ביטחון המדינה, אך אין זה תפקידו היחיד. על הצבא לשמש גם מרכז חינוך חלוצי לנוער בישראל, ילידי-הארץ והעולה. על הצבא לחנך דור חלוצי בריא בגוף וברוח, נועז ונאמן, שיאחה קרעי השבטים והגלויות ויוכשר למילוי ייעודיה ההיסטוריים של מדינת-ישראל מתוך הגשמה עצמית, ככונה המולדת ומיישב שממותיה. (בן-גוריון, 1949, בתוך: יחוד ויעוד [מערכות, תל אביב, 1971], עמ' 81-82)

הודות למעמדו הסמכותי במדינה, ובתוקף תפקידו הכפול כראש ממשלה וכשר הביטחון, יכול היה בן-גוריון להבטיח את יישום חזונו זה. ואכן, בשנים שמיד לאחר סיום מלחמת העצמאות הקדיש צה"ל את מרב מרצו לנושאים בעלי גוון חברתי מובהק: התיישבות, קליטת עלייה ומתן חינוך משלים. בכך הוסיף צה"ל משמעות נוספת לכינויו כ"צבא העם" – הוא לא רק ייצג את העם, אלא אף פעל למענו.

ספרו של ד"ר זאב דרורי, המבוסס על עבודת הדוקטורט שהוא כתב באוניברסיטת באר שבע בהנחייתו של פרופ' זאב צהור, עוקב אחר תהליך זה. כצפוי, מוקד הספר הוא התקופה ה"הרואית", בין השנים 1951-1952, כאשר למעלה ממיליון עולים חדשים הגיעו למדינה החדשה ודלת התשתיות, שנאלצה לספק להם מקומות מגורים, עבודה ושירותי בריאות וחינוך, והרבתה להשתמש בצה"ל לשם כך. כנדרש, הספר פותח בתיאור מפורט למדי של מעמדו של בן-גוריון ותרומתו המכרעת לעיצוב מדיניות הממשלה בכל הנוגע לקליטת עלייה. לאחר מכן מציג הספר ניתוח של מה שכונה אז "ההתיישבות" כאחת ממשימותיו של צה"ל. בהמשך מוקדשים פרקים נפרדים לנח"ל, לתרומת צה"ל להקמת המעברות ולתחזוקתן, לפעולות שנקט חיל החינוך בתחומי תרבות שונים, ולגדנ"ע.

תוכן הספר לא יהיה חדש לקורא העברי. הגרסה שיצאה לאור באחרונה בשפה האנגלית תחת הכותרת: *The Israel Defense Force and the Foundation of Israel: Utopia in Uniform* אינה אלא תרגום נאמן של הספר אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות,

* אוניברסיטת בראילן

לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה (הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2000). התוספת היחידה שניתן לזהותה לספר האנגלי היא הכללתם של כמה תצלומים בשחור-לבן מתחילת שנות החמישים, שמטרתם להמחיש את הנאמר בטקסט. טכניקה זאת אומצה גם לגבי הכריכה; שלא כמו בגרסה העברית של הספר, המסתפקת בהצגת שם החיבור ללא כל אילוסטראציה, כריכת הגרסה האנגלית מעוטרת בתצלום של בן-גוריון צועד במרץ אופייני בתוך מחנה עולים ביום סגריר בלוויית פמליה נכבדה של קצינים בכירים הלבושים מדי א' (חלקם במעיל ארוך וכובע מצחיה). תושבי המחנה עצמם אינם זוכים לייצוג בתמונה זאת; ברקע נראים רק שממת הגבעות החשופות וצלם הקודר של אוהלי השדה שבהם שוכנו העולים לראשונה. כפי שנראה, בכך מסמנת כריכת הספר בבירור את הקיים – והנעלם – בגוף החיבור.

דרורי אינו מתיימר להיות החוקר הראשון שהתעניין בביטויי "התפשטות התפקודית" של צה"ל בשנותיו הראשונות. ייחודו של מחקר זה בהיותו מבוסס על עיון יסודי במגוון מרשים של מסמכים ראשוניים. להבדיל מהיסטוריונים וסוציולוגים של התקופה שקדמו לו, דרורי הורשה לנבור לא רק בארכיונו הפרטי של בן-גוריון אלא גם בהתכתבות שניהלו הגופים והמוסדות שהיו אחראים באופן מעשי לפעולות המתוארות בספר. רשימה זאת כוללת, מלבד כמה מאגפי צה"ל, גם משרדי ממשלה שונים, את הסוכנות היהודית ואת הקיבוץ המאוחד. החומר הרב שבארכיונים אלה סיפק לדרורי את התייעוד שבעזרתו שחזר בצורה מדויקת ומפורטת (לעתים מפורטת מדי) את תכנון פעילות צה"ל ביחס לעולים החדשים ואת אופי ביצועה.

אולם אליה וקוץ בה: למחקר הנשען בצורה כה מובהקת על תיעוד ארכיוני אורבת סכנה של נפילה בשבי הארכיונים. לעתים קרובות כובלת ההיצמדות למסמכים את אופקי החוקר, שמרוב תיעוד ראשוני ו"אותנטי" אינו מעיז לאמץ פרספקטיבות והנחות יסוד שונות מאלה של גיבורי הסיפור שהוא מגולל, כפי שבאות לביטוי במכתבים ובמסמכים הרבים שהם חיברו. התוצאה היא כתיבת היסטוריה "ממסדית" – ההיסטוריון מספר את הנרטיב כפי שמחברי המסמכים היו רוצים שיסופר.

מסיבה זו, ספק רב אם היסטוריונים וסוציולוגים המשתייכים למה שמכונה במחוזותינו "האסכולות הביקורתיות" ירוו נחת מהספר הנוכחי. דרורי אינו קורא את מסמכיו בצורה חתרנית, ולכן כמעט ואינו מגלה עניין (כפי שמתבקש) בתגובת "אוכלוסיית היעד" שלמענה פעל צה"ל כה רבות. חוץ מאשר בדיווחים הרשמיים, החשודים מלכתחילה בהטיה, קולותיהם של העולים עצמם אינם נשמעים. במקום לנסות למלא את החסר (למשל בראיון בני הדור או ילדיהם) מסתפק דרורי בהערכה הרשמית והקונבנציונלית שצה"ל שימש כ"כור ההיתוך" הלאומי. הוא מוצא תמיכה להערכה זאת, בין היתר, בספרו של מוריס רומני, משנת 1979, *From Immigrant to Citizen: The Contribution of the Army to National Integration in Israel* (הספר ראה אור אף הוא בהוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון). ואולם מחקרו המאוחר יותר של רומני, ובו הוא מסייג מתות "כור ההיתוך המוצלח", אינו מוזכר כלל.¹ זאת ועוד: בשורותיו האחרונות נטען בספרו של דרורי כי: "מעורבות זו של צה"ל

1. השווי. Maurice Roumani, "The Military, Ethnicity and Integration in Israel Re-visited", in: H. Dietz, J. Elkin & M. Roumani (eds.), *Ethnicity, Integration and the Military* (Westview, Colorado, 1991), pp. 51-80 @ Æ

בעיצוב דמות החברה הישראלית בראשית דרכה סייעה לגיבוש כל האזרחים [הדגשה שלי. באנגלית: "the entire citizenry"] לאומה אחת, בעלת מערכת ערכים לאומיים משותפים, שמקומה אחרי ככלות הכול בדמוקרטיה הליברלית המערבית. "כל האזרחים? כולל אלה שאינם יהודים? האם לא ניתן לטעון כי הדרך שבה הופעל צה"ל, כ"כור ההיתוך" המיועד לאוכלוסייה היהודית בלבד, העצימה בהכרח את ההבדלים בין אוכלוסייה זו לבין האזרחים הפלסטינים של מדינת ישראל, שבחלקם הגדול הכירו את צה"ל רק כגוף המפקח עליהם במנגנוני הממשל הצבאי? קשה שלא לחשוב כי לו היה המחבר שואל שאלות מסוג זה, אזי היה מצמיד סימן שאלה לכותרת "אוטופיה במדים".

יורם בילו שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני
בישראל. חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2005. 311 עמודים.

נסים ליאון*

הספר שושביני הקדושים הוא אתנוגרפיה העוסקת בפעילות פולחני הקדושים בספר העירוני בישראל, שם כולל לעיירות פיתוח בפריפריה ולשכונות המעמד הבינוני הנמוך בשולי הערים; מקומות שבהם מרוכזים לא מעט יהודים מזרחים מדור ראשון, שני ושלישי לעלייה הגדולה מארצות האיסלם. הספר דן בסיפורי ההתקשרות האישית של ארבעה גברים ונשים מיוצאי מרוקו בדמויות צדיקים הנוכחות במסורתם העדתית ובמסורת היהודית בכללותה. המחקר מתחקה אחר סיפורי ההתקשרות והפיכתם למקור לפעילות דתית עממית ערה עם הפיכת ביתם למשכן לאותן דמויות צדיקות. מטרת הספר אינה לעמת את סיפורי ההתקשרות של גיבוריו מול השאלה אם אכן כך היו הדברים או שמא מדובר בדברי הבל; מטרתו בעיקר להבין את משמעות מקומו הסמלי של הצדיק בחיי היזמים הדתיים, ואת התרומה של ההבנה של משמעויות הפרשנות המוטלות מצד החוויים את נוכחותו על שאלות שונות הנוגעות לעיון המחקרי בתופעות של פולחני קדושים עממיים.

האתנוגרפיה מתחקה אחר ארבעה סיפורי התקשרות בין אנשים מן היישוב לבין דמויות או אתרים שלהם מיוחסת קדושה. המקרה הראשון נקשר באברהם בן חיים, איש שיכון כנען בצפת. סיפור חייו של אברהם נכרך מאז סוף שנות השבעים בדמותו של הצדיק רבי דוד ומשה, מצדיקי יהודי מרוקו שנפטר ונקבר בה. צדיק זה, מספר אברהם, התגלה לו בחלומו פעמים מספר וביקש לשכון בביתו. אברהם נענה לבקשה ודבר האמונה על ההתגלות ו"העלייה" שעשה הצדיק הופכת את ביתו של אברהם לאתר קדושה מפורסם בצפת ומחוצה לה. העובדה כי מסיבות גיאוגרפיות ופוליטיות הנגישות לקברו במרוקו הפכה קשה במשך השנים רק הוסיפה על הרצון העממי מצד נאמניו הישנים והחדשים של הצדיק לראות בבית הקטן בשכונת כנען בצפת את מקום משכנו החדש.

המקרה השני הוא של עלו עזרא מבית שאן. אישה זו פינתה בסוף שנות השבעים מקום בביתה לרבי אברהם אווריוור, מצדיקי מרוקו הבולטים. עלו משתמשת בפרסום אמונתה על נוכחות רוח הצדיק בביתה כמקור לגיטימציה לעיסוק בסיוע רפואי ובעצה לאלו הפונים אליה מכוחו של הצדיק.

מקרה שלישי הוא של אסתר סוויסה מירוחם הנקשרת אל דמותו של התנא רבי שמעון בר יוחאי, מי שחיבור ספר הזוהר מיוחס לו מצד האמונה היהודית המסורתית. התנא התגלה פעמים מספר בחלומה של אסתר וזו הקדישה לו חדר בביתה. התנא המנוח עזר לה ברפואתה האישית ואף נראה כי הפך אותה למרפאה מכוחו ומדריכה רוחנית. מקרה רביעי הוא גילוי אליהו הנביא אל יעיש אוחנה מבית שאן, המבשר כי פתחו של גן העדן מצוי בביתו של יעיש. השמועה עושה לה כנפיים בקרב ציבורי מאמינים והמקום זוכה לפרסום רב כאתר של מרפא ומזור.

ככלל, הערצת קדושים וקידושם של מרחבים המסמנים אירועים מיתיים משמשת מקור לדיון ארוך שנים ועשיר בתרבותם הדתית של היהודים המזרחים בישראל, בעיקר

* אוניברסיטת בראילן

אלו יוצאי מרוקו. עד לפני כמה שנים נדמה היה שמה שנראָה כמאפיין את אורח החיים בחברה מוסלמית ויהודית מסורתית הולך ונשחק תחת תנאי המודרניזציה הקולוניאלית והישראלית. ואולם בשנים האחרונות נעשה המחקר ער לעובדה כי לא זאת בלבד שהתופעה של הערצת הקדושים טרם פסה מן העולם בקרב חלק מיהודי מרוקו, אלא היא אף הולכת ומתרחבת בעומק תהליכי המודרניזציה והחילון ושואבת אליה ציבורים נוספים. הניסיון להסביר תופעה זו הניח בפני המחקר שתי אפשרויות בולטות. האחת מבקשת לראות בהתגברות הערצת הקדושים בקרב עולי מרוקו גם תחת תנאי החילון המואץ ביטוי לתהליך דואלי ביחס לחיי הדת והמסורת בקרב יוצאי מרוקו. מצד אחד לפנינו ניסיון המשכי מצד יחידים ומצד ציבור לשיקום החיים הדתיים תחת תנאי ההגירה לישראל, ומצד אחר הנהייה אחר תופעות הקדושה העממית מעידה אולי דווקא על התרחקות מְדודה מאורח חיים דתי האמון על קיום דרישות הדת הממוסדת כחלק מהתרחבותה של הדתיות המסורתית הרווחת בקרב יהודים מזרחים. גישה אחרת מבקשת בעת האחרונה לראות בתופעות אלו חלק מאסטרטגיה תרבותית המתמודדת בצורה סמלית עם תהליכי הקליטה המורכבים והסותרים שחוו העולים: חיוב האינטגרציה הלאומית; גישת כור ההיתוך שאינה אלא קבלת ערכיה ואורחותיה של התרבות הדומיננטית של יוצאי מרכז ומזרח אירופה, "האשכנזים"; ודחיקתם הפיזית והתרבותית של העולים החדשים מצפון אפריקה לפריפריות דלות הזדמנויות לניעות חברתית. בנייתם והמצאתם של אתרי קדושה דתית לרוב במרחבים פריפריאליים סימנה מחדש את שיקום תרבותם העדתית הייחודית בתוך תנאיה של החברה הישראלית, מתוך הדגשת הרכיב הדתי כמקור לאינטגרציה לאומית. צורה זו אינה מבטאת בהכרח מחויבות לאורח חיים של שמירת מצוות קפדנית. מנגד, היא משמשת מקור לביקורת ולהתרסה מול יומרת הכוונה לכייר מחדש את דיוקנה של היהדות המזרחית מתוך תבניותיה המזרח-אירופיות של התרבות הדומיננטית.

הספר שושביני הקדושים אמנם מציג גישות מעין אלו בחלקו התיאורטיים והמסכמים, אולם נראה כי מלכתחילה הוא מתייחד בניסיונו לחלץ את תופעת פולחני הקדושים מתוך הקונטקסט הישראלי אל הממד הסמלי האישי שבתופעה. הטענה המרכזית המועלה בספר היא כי שורשה ופשרה של תופעת הערצת הקדושים נעוצים בראש ובראשונה בתנאי הקיום היומיומיים, השאלות והבעיות הקיומיות המלוות את האדם במהלכי חייו – בישראל או במרוקו, בוורשה או בניו יורק, בעיירת העולים בית שאן או במלאח של קובלנקה. גישה מעין זו מפקיעה לרגע את הדיון בתופעת הערצת הקדושים משאלות של כוח, של פוליטיקה ושל כלכלה, ומניחה אותו בחיק מציאות אנושית, קרובה יותר אל דימויי חייהם ודמיון חוויותיהם של שושביני הקדושים – אלו ההופכים את הצדיק לחלק מבייתם, כמגן וצינה מול קשיי הבריאות, הפרנסה, ולמעשה מול כל מה שהוא אולי פוליטי בשורשיו אך יומיומי בהווייתו. ההתקשרות בדמותו של הצדיק היא מעין ניסיון יצירתי של התערבות לא פוליטית בחיי היומיום, לא בהכרח מתוך השלמה כי אם מתוך ניסיון לשנות את המציאות. החלימה ופְשרה היצירתיים מסייעים לשושביני הקדושים להפקיע עצמם מחיי היומיום ולחצות את גבולות הדמיון והמציאות שלא מתוך מעשה פוליטי כי אם מתוך אקט של אמונה תמימה. ביטוי מובהק לתהליך זה בא לידי ביטוי בכותרתו הראשית של הספר – שושביני הקדושים – ביטוי רך המתאר נכוחה את מהות הקשר בין "היום" הדתי לבין "הצדיק"; "שושבינים" ולא "אמרגנים" כהצעתו של חוקר הקדושים הנוצרים פיטר בראון (Brown). מונח זה מדגיש כי אין המדובר ביוזמה דתית במונחה כפרויקט פוליטי או כלכלי בהכרח,

כי אם בראש ובראשונה במובנה כפרויקט אישי, מקומי, מנוטרל מלכתחילה מהיבטים של כוח, מלבד אותה יכולת יצירתית של המאמין, איש חיי היומיום, להפקיע זמן ומקום ולחבר מציאות ודמיון לכדי מהות אחת; להפוך את מהלך חייו לחלק מהמיתוס הדתי של הקדושה, שפרשנותה חוצת הגבולות העדתיים והדתיים היא לעולם סובייקטיבית ונזילה, ומכאן כוחה וחולשתה כאחת.

ספרו של בילו מורה על נתיב אפשרי של פרשנות רכה רגישה ומורכבת של תופעת פולחני הקדושים בישראל של תחילת האלף השלישי. הספר מציג עוד דרך התייחסות לתופעה המעוררת לרוב אדישות מופגנת מצד נציגי הדת הממוסדת הרואים בה מתחרה לא ראויה, וסקרנות של מלומדים הנוטים לראות בה חלק מעולם שנעלם או לכל הפחות נדון להיעלם בשאון המודרנה.

Judith Fadlon *Negotiating the Holistic Turn: The Domestication of Alternative Medicine*. State University of New York Press, 2005. 157 pages.

יעל קשת*

ספרה של ג'ודי פדלון עוסק ברפואה האלטרנטיבית והמשלימה בישראל, או כפי שהיא מעדיפה לכנותה – הרפואה הלא-קונבנציונלית. למרות מגמה ברורה של צמיחה מתמשכת בפופולריות של רפואה זו בישראל, המחקר הסוציולוגי הישראלי בנושא הינו צעיר וחדש ועדיין אינו מפותח דיו – לא מבחינה תיאורטית ולא מבחינה אמפירית. מרבית המחקרים שנעשו עד כה עסקו בפרט, בשאלות לגבי מידת הפנייה לרפואה אלטרנטיבית ומשלימה ובניסיון לאפיין את הפונים אליה, אך אנליזה של תהליכים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים כמעט ולא נעשתה בישראל. ייתכן וצעירותו של התחום היא הגורם למיעוט מחקרים בנושא, וייתכן שרפואה זו, כתופעה הנתפסת לעתים כחלק ממגמות מיסטיות וספיריטואליות המאפיינות את תרבות "העידן החדש", נחשבת כבלתי ראויה למחקר. אבל זהו בדיק אחד הנושאים החשובים ביותר בסוציולוגיה של הידע: ההגדרה החברתית של ההיררכיה של מושאי המחקר. אחת הדרכים שבהן פועלת הצנזורה החברתית היא ההיררכיה בין מושאים הנחשבים ראויים למחקר לבין אלו הנחשבים בלתי ראויים. לכן, כפי שכתב בורדייה, מחקר סוציולוגי יכול להפיק תועלת מרובה ממחקר מדעי של מושאים הנתפסים כבלתי ראויים למחקר. כך או כך, לספרה של פדלון חשיבות רבה בהיותו ספר סוציולוגי חלוצי בנושא הרפואה הלא-קונבנציונלית, המצליחה להתבסס בישראל למרות הגמוניה ביו-רפואית ועל אף, ובעזרת, סמכותיות המדע.

בספרה מציעה פדלון לראות את הפופולריות הגוברת של הרפואה האלטרנטיבית בהקשר הישראלי כתהליך של ביות שבו הזר הופך למוכר ומותאם לטעמים המקומיים. באמצעות תהליך הביות מובלעים המרכיבים האקוויטיים של שיטות הטיפול השונות, הנובעות ממגוון מקורות תרבותיים, היסטוריים וגיאוגרפיים, ומתהווה הכלאה המורכבת מהזר והמוכר גם יחד. הפרק הראשון בספר דן בגישות שונות שאפיינו מחקרים קודמים על הרפואה הלא-קונבנציונלית. בפרק זה מציעה פדלון מסגרת תיאורטית לדיון תוך שימוש בדגמי אימוץ של תרבות זרה והטמעה. ייחודה של מסגרת זו, בניגוד למחקרים קודמים, הוא בהתייחסותה להתנהגות הבריאות שלא מתוך קטגוריזציה דיכוטומית אלא כהתנהגות דואלית ומשלבת. הפרק השני דן בהקשר הישראלי העירוני שהמחקר נערך בו, ומציג את השיקולים המתודולוגיים לעריכת המחקר. הדרישה ההולכת וגוברת של הציבור הישראלי לטיפול רפואה לא-קונבנציונלית הובילה להתפתחות של מרפאות ומכללות ולהפצת ידע בנושא באמצעי התקשורת. לפי החוק בישראל העיסוק ברפואה מותר רק לרופאים מורשים (בעלי תואר MD), וכך מטפלים ברפואה הלא-קונבנציונלית פועלים ללא פיקוח כלשהו על דרך הכשרתם ועל אופן עבודתם, מצב ה"רחוק מלהשביע רצון" (עמ' 32). לאחר שגם מסקנות ועדת אילון, שהוקמה בשנת 1988 לבדיקת הנושא, לא יושמו.

הפרקים הבאים מתארים את מחקרה האמפירי של פדלון שנערך בשלושה אתרי מחקר ובשלוש שיטות מחקר שונות: מעקב אחר ההפצה בעיתונות היומית הכתובה באמצעות

* מכללה אקדמית גליל מערבי

ניתוח-שיח; עבודה אתנוגרפית לחקר המיסוד במכללות ובמרפאה; ולימוד דגמי צריכה דרך ראיונות ושאלונים למטופלים (פציינטים בלשונה של פדלון) במרפאה, וניתוח כמותי שלהם. ניתן לטעון שפרישת המחקר על פני מספר אתרים ושימוש במגוון של שיטות מחקר עלולים לבוא על חשבון העמקה נחוצה, אולם יש לזכור את מיעוט המחקרים בנושא. לכן, כמחקר חלוץ בתחום, פדלון עשתה נכון בניסיונה לסקור או למפות תהליכים במספר אתרים, כשבכל אתר השתמשה בשיטה הולמת. הפרק השלישי בספר מתרכז במרפאה ותיקה יחסית, הממוקמת בבית חולים ומספקת מגוון טיפולי רפואה לא-קונוונציונלית. בפרק מוצגים היחסים בין רופאים (MD) לבין מטופלים אחרים. האתנוגרפיה מעניינת ומאפשרת להציץ למקום מרתק – אל מאחורי הקלעים של הקליניקה – כדי לראות "איך זה עובד" ואיך מתמודדים מטופלים עם ההגמוניה הביו-רפואית. הן האחראי על המרפאה והן האדם המקבל את החולים ומפנה אותם למטפלים השונים הם רופאים (MD) בהכשרתם. פדלון מנתחת "מקרים" הנדונים בישיבות צוות ומראה שהרפואה הקונוונציונלית מהווה למעשה מכנה משותף דומיננטי ומסגרת התייחסות לכלל אנשי המרפאה.

הפרק הרביעי מתאר עמדות והתייחסויות של המטופלים במרפאה ומשווה אותן לאלו של מטופלים שלא התנסו מעולם בטיפול לא-קונוונציונלי. הממצאים הראו שהמטופלים במרפאה משתמשים גם ברפואה קונוונציונלית וגם ברפואה לא-קונוונציונלית, ושלא ניתן למצוא מאפיין דמוגרפי או תרבותי המייחד אותם לעומת מטופלים בקבוצה השנייה. בפרק החמישי מנותח אופן הפצת הרפואה הלא-קונוונציונלית לציבור הרחב בכתבות המתפרסמות בעיתונות היומית. מחד גיסא מוצגים בעיתונות הסיכון וחוסר הבטיחות של התחום דרך "סיפורי אימים", ומאידך גיסא מוצג הכוח הפלאי של הריפוי דרך סיפורי ריפוי יוצאי דופן ו"מעשי ניסים". דמויות סמכותיות, בעיקר רופאים (MD) העוסקים ברפואה לא-קונוונציונלית, מגדירים-מחדש תפיסות של בריאות וחולי, ויחד עם זאת הם טוענים שהרפואה שלהם משלימה את הרפואה המדעית.

הפרק השישי משרטט את האופן שבו נלמדת הרפואה הלא-קונוונציונלית במכללות ישראליות, כחלק מתהליך הפרופסיונליזציה של העוסקים בתחום. הקוריקולום משלב קורסים ללימוד שיטות ריפוי כמו הומיאופתיה ואקופונקטורה, יחד עם קורסים מדעיים קונוונציונליים כמו אנטומיה ופיזיולוגיה. אחד הקורסים למשל משלב לימוד של שיטות אבחון ביו-רפואיות עם טיפולי רפואה לא-קונוונציונלית.

לסיכום ניתן לומר שהמחקר האמפירי מראה כיצד נעשים תהליכי הכלאה ובינות של הרפואה הלא-קונוונציונלית במהלך הפיכתה לפופולרית בהקשר ישראלי של הגמוניה ביו-רפואית ושל סמכותיות בלתי מעורערת של המדע. התעלמות ממרכיבים יותר אזוטריים ואקזוטיים בפילוסופיה של הרפואה הלא-קונוונציונלית, והכלאתה עם מרכיבים מדעיים, מותירים אותה מספיק מושכת, אך בוזזמנית מוכרת ומותאמת לטעם הישראלי.

פדלון מסיקה שהרפואה הלא-קונוונציונלית בישראל מוצגת, נלמדת ונצרכת בראש ובראשונה דרך תהליך של ביות. לטענתה, אף שחלק מהפופולריות של הרפואה הלא-קונוונציונלית יכול לנבוע מהבאתה כריאקציה אקזוטי ל"דוקטרינה" מיינסטרימית של תרבות ביו-רפואית מודרנית, בכל זאת הכוח העיקרי בביסוס נוכחותה הוא הכלאה ובינות. טענה זו מעוררת את השאלות: האם ועד כמה מעורבים בתהליך צמיחתה של הרפואה הלא-קונוונציונלית בישראל גם תהליכים נוספים כמו ריאקציה, התנגדות ואלטרנטיבה? האם בחירה מתודולוגית שונה, למשל עריכת אתנוגרפיה במרפאה של רפואה אלטרנטיבית

ומשלימה פרטית, אחת מיני רבות בישראל, ובעיקר כזו של מטפלים שאינם רופאים (MD), תוביל לאותן המסקנות שפלדון הגיעה אליהן במרפאה ותיקה בבית חולים מהווה ארכיטיפוס של הביורוקרטיה המודרנית? האם העמדות של המטפלים והמטופלים במרפאות הללו תהיינה שונות? כך גם לגבי המכללה - פדלון בחרה במכללה גדולה ומבוססת שאחת ממטרותיה לקבל הכרה כמוסד לימודים אקדמי ורפואי המעניק תואר גבוה מוכר בישראל. מטרה זו מכוונת חלק ניכר מדרכי הפעולה המנסות לשוות לתוכני הלימוד יוקרה מדעית. גם כאן ניתן לשאול האם מחקר בבתי ספר קטנים וייחודיים יותר ובסדנאות לימוד שונות, שכמוהם ישנם רבים בישראל (כ־450 מוסדות לימוד, מהם רק עשרה גדולים [ע' 34]) יוביל למסקנה זהה? האם גם שם מוסתרים האלמנטים האזוטריים והאקזוטיים ומודגשים התכנים המדעיים?

ספרה החלוצי של פדלון אכן חשוב ורב־תרומה לחקר הרפואה הלא־קוננוציונלית כחלק מתרבות "העידן החדש" בישראל. מחקרה האמפירי מראה באופן ברור דפוס התנהגות־בריאות דואלי ולא דיכוטומי ותהליך חברתי של התמסדות ופופולריזציה באמצעות תהליכי הכלאה וביות. עם זאת, שדה הרפואה האלטרנטיבית והמשלימה מהווה הזדמנות למחקר סוציולוגי המתייחס לא רק לשואפים לשזור עצמם במסד ההגמוני, אלא גם ל"קולות" שלא נאמרים ושאינם יכולים להיאמר מעל גבי במות מרכזיות. מחקרים נוספים שייערכו באתרים שונים במהותם יכולים להאיר מנגנונים נוספים המעורבים בהתפשטות הרפואה האלטרנטיבית והמשלימה בישראל ואף להעמיק פְּמורכבות תהליכי ההכלאה והביות. מחקרים כאלו יכולים לחשוף את המאבקים הכלכליים, הפוליטיים והסמליים המתנהלים סביב רפואה זו. ייתכן שניתן להראות התנגדות ואלטרנטיבה גם אם אלו אינן מתבצעות בצורת מהפכות מוצהרות אלא כדרכי התנגדות יומיומיות של חלשים. מחקרים יכולים להציג מאבקים שאינם מצהירים על עצמם ככאלו, אך הם כוללים אסטרטגיות וטקטיקות שונות שמטרתן להפיץ את הרפואה האלטרנטיבית והמשלימה ולרכוש לה לגיטימציה תוך שימור הפילוסופיות המייחדות אותה. התמקדות בחקר המנגנונים שבאמצעותם מתנהלים מאבקים אלו, כמו גם העמקה בהבנת האופנים שבהם מתרחש תהליך ההכלאה, עשויות להראות, כפי שהראתה פדלון, כי בעוד שהרפואה הממסדית מנסה לשמר את ההגמוניה שלה, לעתים דרך אסטרטגיות של בידול, הרי ברפואה האלטרנטיבית והמשלימה ננקטת אסטרטגיה מכלילה הוליסטית החותרת לביטול הפרדות וחלוקות. אסטרטגיה זו מובילה חלק מהעוסקים בתחום להשתלב במערכת תוך שימוש בסמכותיות מדעית, ואולי גם לנסות לשמש מעין "סוס טרויאני" הפועל להשפעה על המערכת הרפואית מבפנים, בעוד אחרים מסרבים להיכנס למערכת כנחותים, ובוחרים לשמר איים של תרבות־נגד. נושא רלוונטי נוסף למחקר עתידי הוא שאלת ייחודה של ישראל - אם ועד כמה מעמדם המרכזי של המדע והטכנולוגיה בישראל מונע ממשפלים ברפואה אלטרנטיבית ומשלימה להשמיע קול ייחודי ושונה המאתגר את הרפואה המדעית, וזאת לעומת המצב במדינות אחרות, שבהן אולי ניתן לשמוע יותר קולות כאלה.

טובה גמליאל סוף הסיפור: משמעות, זהות, זקנה
הוצאת אוניברסיטת תל-אביב, 2005, 287 עמודים.

תמר כתריאל*

ספרה של טובה גמליאל מתמקד בשאלות של הבניית זהות והתמודדות אישית וחברתית של קשישים עם תרבות המוות המוסדית שבתוכה הם חיים את שנותיהם האחרונות, מתוך קבלת המוות, ואפילו ציפייה אליו, או הדיפתו והכחשתו הזמנית. יכולתה של המחברת לטוות יחדיו תיאור אתנוגרפי מרתק ומפורט עם דיון עשיר בשאלות תיאורטיות ומטה-תיאורטיות מייצרת חוויית קריאה יוצאת דופן בתובענותה ובעוצמתה. זהו טקסט מורכב ורב-קולי שמשלב אמפתיה עמוקה לשדה המחקר, עם דיון בלתי מתפשר על תרבות המוות שמגדירה את גבולותיו, ועם חיפוש אחר שפה אנליטית מדויקת שתעזור להאיר, לארגן, לפרש ולהבין חוויית חיים שהיא רחוקה וקרובה כאחד.

מחקרה של טובה גמליאל ממשיך ומפתח נקודת מבט אנתרופולוגית לחקר הזקנה, שמשלימה המשגות מקובלות בתחום הגרונטולוגיה, ואף מציעה להן אלטרנטיבה מאתגרת. בכך הוא מוסיף נדבך חשוב לתובנות האנתרופולוגיות שהפיקו מחקרים קודמים בתחום האנתרופולוגיה של "הגיל השלישי", למשל מחקריהם הידועים והחלוציים של חיים חזן וברברה מאיירהוף.¹ ספר זה מצטרף גם לספרה הקודם של המחברת² אשר עסק בסוגיות של זקנה בסביבה מוסדית שונה של דיור מוגן, ומשתמש בפריזמה ההשוואתית שמאפשר המחקר הקודם כדי להדגיש את תפקידו של ההקשר המוסדי הנוכחי, וההסדרים החומריים והסימבוליים המארגנים אותו, בהבניית חוויית החיים של היחיד ויצירת תרבות המקום. אף שהמחקר עוסק בעולמם המיוחד של קשישים, ובעיקר בזקנה מאוחרת, התובנות התיאורטיות שהוא מציע מאירות שאלות של הבניית זהות באופן כללי יותר. תהליך הבניית הזהות מנוסח במונחים דינמיים, תוך הדגשת המשא ומתן הבין-אישי והיומיומי, הפגיע והתמקמק, שבמהלכו נבנות ומתפרקות הגדרות העצמי והזולת. במחקר הנוכחי תהליך זה מוכפף כולו כולו אל תודעת הסוף שמלווה את דיירי בית האבות בקומם ובשכבם, ומבצבצת גם אל הכרתם של הזרים הנקרים לתחומו.

נקודת המוצא של הספר היא ההכרה בחוויית הנישול שמלווה כל צעד ושעל בחייהם של הקשישים למן הרגע שבו הם דורכים על סף בית האבות. חוויית נישול זו, שהמחברת מכנה אותה "מות העצמי", נובעת ממצב של "מוות חברתי" ומטרימה את מותם הפיזי של הקשישים. אופני התנהלותם של הקשישים במסגרת חיים מוסדית זו – שהיא מנותקת מן העולם הסובב אותה גם כשבת האבות ממוקם בלב העיר, ומן העבר האישי של דייריו גם כאשר קשרי המשפחה עם ילדים ונכדים נשמרים – מהווים את מוקד התיאור והניתוח בספר. הפרקטיקות היומיומיות שממלאות ומגדירות את סביבתם החברתית של הקשישים נענות לדרישות הארגון של המוסד, ובו בזמן הן מכוננות את הגדרות העצמי של הקשישים

* אוניברסיטת חיפה

1. Hazan, Haim (1992). *Managing Change in Old Age: The Control of Meaning in an Institutional*

Setting. NY: SUNY Press; Myerhoff, Barbara (1978). *Number Our Days*. NY: EP Plenum

2. גמליאל, טובה (2000). זקנה עם זיק בעיניים. תל אביב: דיונון, אוניברסיטת תל אביב.

בצמתים שונים של מפגש ומשא ומתן עם דיירים אחרים, חברי צוות ואורחים במוסד. לטעמי, אחת התרומות התיאורטיות החשובות בספר היא מסגרת הניתוח שמציעה המחברת להתבוננות שיטתית בפרקטיקות אלו כדרכים שונות להתמודדות עם חוויית הנישול של "מות העצמי".

כפריזמה שבאמצעותה היא מארגנת את מהלך ההתבוננות בחיי המוסד, המחברת מציעה מודל של שדות פנומנולוגיים אשר משרטטים את קווי המתאר של המציאות הקיומית של הדיירים ביחס לקטבים של "חיים" מזה ו"מוות" מזה. היא מתעכבת במיוחד על האסטרטגיות שבהן נוקטים הדיירים במפגשים בין-אישיים שונים כדי לכונן את זהותם במציאות של נישול שבה הם מקופחים ממקורות של משמעות שליוו אותם כל חייהם – אוטונומיה, שליטה והערכה. אסטרטגיות הקיום של הקשישים מכוונות כול-כולן לכאן ולעכשיו של מציאות החיים במוסד הטוטאלי שבו הם מוצאים את עצמם, בתוך מה שהמחברת מכנה "שדות המחיה של המוות". שדות מחיה אלה קושרים את הדיירים בחוטים סמויים של קהילתיות חדשה, אשר נתונה בצל תודעת המוות הקרב. לדברי המחברת,

באופן דיאלקטי יכולה תודעת המוות להעמיק את האובדנות אך גם להוות קרקע פורה לחליפים [...] הפיזיו-החוייתי מעצים מן החוץ את אלו שכבר קיבלו זהות של "מתים". אחת הדרכים להתמודד עם הריקנות של חיי השגרה במוסד היא ההישענות על כוחו של הקולקטיב עד כדי עדריות. קולקטיב הדיירים מגיב הן לאתגרים שמציב בפניו הצוות והן לנטייה של רבים מחבריו לנישול עצמי (ע' 98).

על פי הניתוח שמציעה המחברת, שדות המחיה של המוות מכווננים במהלך מפגשים בין-אישיים יומיומיים בין הדיירים לבין עצמם ובינם לבין אנשי הצוות ואחרים שנמצאים מחוץ למעגל הקיום שלהם או בשוליו. היא מזהה ארבעה טיפוסים שדות כאלה, שכל אחד מהם מאופיין באמצעות אסטרטגיה מרכזית של שימור הקיום בצל המוות. שדות אלו מוגדרים מבחינה אנליטית על-ידי הצלבה בין ציר של "חיים-מוות" לבין ציר של "אני-אתה". הצלבה זו יוצרת מודל של ארבעה שדות מפגש: "אני-אתה-חי", "אני-אתה-מת", "אני-מת-אתה-חי", ו"אני-מת-אתה-מת". הפרקים המרכזיים בספר מוקדשים לדיון בכל אחד מן השדות הללו, ויחדיו, על אף הסכמטיות של המודל, הם מציעים מסע מטלטל בין אפשרויות של חיות מתחדשת על סף המוות ומעבר לו – אל סוף הסיפור. הם מסמנים תחנות בתהליך הנסיגה מן העולם החיצוני אל המסגרת המוסדית. השדה המוגדר כ"חי-חי" מתייחס למציאות קיומית שבה דיירים רואים את עצמם כ"חיים", וכך גם רבים מן הדיירים האחרים. שלושת המנגנונים התקשורתיים שמסייעים להבניית מציאות של חיים בשדה זה הם משחק, סטיגמה ורכילות. המחברת מנתחת בהרחבה את עולם המשחק של הדיירים על פניו השונות, הן בהיענותו לשליטה המוסדית והן בשמשו כאתר חתרני שמייצר מציאות אלטרנטיבית עבורם. כמו עולם המשחק, אך באופן מפתיע אולי יותר, גם הסטיגמה והרכילות הם מנגנונים בעלי אופי משחקי, יוצר-מציאות, אשר מקבלים תפקיד מיוחד בחייהם של הדיירים. לדברי המחברת: "בעוד שבחברת החיים הסטיגמה והרכילות הן מגונות, בקרב הדיירים הן אמצעי להחייאה עצמית" (ע' 137).

בשדה הקיום השני, המוגדר במונחים של "חי-מת", האסטרטגיה המרכזית היא זו של התבדלות האני-החי מן האתה שדבק בו המוות, או לפחות שניחן במידה פחותה של חיות. מאמץ ההתבדלות מדיירים אחרים מאפיין קודם כול את תקופת ההסתגלות הראשונית של

דיירים חדשים שמצטרפים למוסד, אך ההתבדלות מלווה את מסעם בתוכו באופן סמוי יותר או פחות לכל אורך הדרך. אסטרטגיית ההתבדלות מתממשת על-ידי מנגנונים של בריחה וחסיון עצמי שבאמצעותם מעמידים את עצמם הדיירים לבדם אל מול הקולקטיב, אך יחד עם זאת מקשרים עצמם לאחרים בזיקות שונות ומשתנות. מנגנוני ההתבדלות מייצרים ריבוד פנימי בעולמם של הדיירים במונחים של קרבה או ריחוק מן המוות, כך שכל אחד מהם "מוזהה בעצמו יתרון יחסי ביכולת התפקוד, בגילו, במידת השליטה והאוטונומיה שלו או בשייכותו לקולקטיב" (ע' 139). השדה השלישי, שמוגדר במונחים של "מת-חי", מתאר מצב קיומי שמהופך לזה של השדה של "חי-מת", כלומר מרחב שבו הדיירים רואים עצמם מתים למול אחרים חיים. האסטרטגיה המרכזית בשדה זה היא ההכנה להסתלקות שמלווה בהדגשת הזקנה של העצמי ביחס לדיירים אחרים, לחברי הצוות ולחוקרת עצמה – אם באמירות מפורשות ואם בפרקטיקות של הסתגרות ונסיגה עצמית, כגון הבעת חוסר עניין בנעשה בעולם (למשל, אי-רצון לקרוא עיתונים). המחברת מדגישה את ההיפוך בין שני מרחבים אלה, באומרה: "אם קודם האחר הוצג כמת והעצמי כחי, כאן העצמי הוא המת והאחר הוא החי. בקרב הדיירים הרואים עצמם חיים הניצבים מול 'אחרות של מוות' אפשר למצוא דרגות שונות של הכחשת מוות שעה ששליטתם בגוף הולכת ונשמטת. בקרב דיירים הרואים עצמם מתים ביחס ל'אחרות של חיים', אפשר למצוא קבלה של המוות, ואסטרטגיות של משא ומתן עם ההידלון הקרב" (ע' 177). נסיגה זו מן החיים מלווה בהתכנסות פנימית והתרחקות מהעולם המוסדי שהיה מקור של החיאה עצמית בשתי התחנות הקודמות, שנקראות בידי המחברת "חי-חי" ו"חי-מת". לנסיגה היבטים שונים, כגון "פרידה מהדיירים כקבוצת השתייכות והעדפת קשרי משפחה, הפרת מחויבות חברתית, צמצום מעורבות במתרחש סביב, התמקדות במצב גופני ובריחה מנטאלית אל עולמות אחרים" (ע' 204).

לבסוף, המרחב הקיומי הרביעי שהספר עוסק בו, המוגדר במונחים של "מת-מת", מעמיד במרכז הדיון אסטרטגיות של אבל. אלה מסמנות מרחב משותף של ויתור וכניעה, אשר מוצא את תיקונו בסולידריות של תמיכה הדדית, אלטרואיסטית, לא-אישית, שנקמת במונחים של "צרת רבים". לדברי המחברת:

מחוות אלטרואיסטיות של הדיירים מבטאות מעין "חסד של אמת". מתנותיהם הספונטאניות גילו רגשות דאגה, אכפתיות, אמפטיה וחמלה, עם שמקבל המתת אינו נחשב בעל חוב. ריבוי של אינטראקציות בין-אישיות או תוך-קבוצתיות מסוג זה, כמו גילויי אחדות מיסטית, פרושים כרשתות, המבנות תודעה אחרת, אלטרנטיבית למסרי צוות ומדיניות. קיומם של יחסי סולידריות והסמכות על תמיכה עצמית עומדים ביסוד הפיכתה של "גידונות" ל"בעלות", לא רק מעצם יסוד המחאה של תנאי החיים, אלא גם מצד היעדרה של מחאה כנגד המוות (ע' 238).

מסגרת המודל של "שדות המחיה של המוות", כפי ששורטטה לעיל, מעובה בספר באמצעות תיאור פרשני עשיר שנסמך על חומרי השדה – ניתוח מדויק של ההסדרים המוסדיים ומשמעותם הפנומנולוגית בחיי הדיירים (ובמידה מסוימת גם בחיי אנשי הצוות ומבקרים מזדמנים), תיאורים מפורטים ומאירי עיניים של מפגשים בין הדיירים, בינם לבין אנשי הצוות ובינם לבין החוקרת, התייחסות שיטתית ורגישה לשפת המקום ולמשמעויות הלוקליות שצובעות אמירות אקראי בצבעים בלתי נשכחים, כמו גם רפלקסיביות בלתי

מתפשרת שבמסגרתה בוחנת החוקרת את עצמה ואת עולמה מתוך מפגש עם עולם הקשישים שהיא מבקשת לתעד ולהבין. תחושת המועקה שחוזרת וצצה במהלך הקריאה היא תולדה בלתי נמנעת של נושא המחקר, כמו של האזכורים הנשנים של ספרות מחקרית שמתמקדת במוסדות טוטאליים אחרים, כגון מחנות ריכוז. תחושת מועקה זו ניזונה במידה מסוימת גם מן השפה הדחוסה והתיאור הגדוש שמעניקים לטקסט את אופיו המהפנט־משהו. נראה שהספר – כמו נושא הדיון שלו – מכונן עולם משלו ומוליך את הקוראים, בצנעה ובבטחה, אל עבר הגבול הדק, החמקמק, שבין ספרות וסוציולוגיה, במפגש נדיר של הבנה וחמלה.